

Зәјәддин Кәјүшәв

АЗӘРБАЙҶАН

МАДӘНӘТ ВӘ ӘДӘБИӘТ

ЕТИК КОРҶӘЛӘРИ

*Азәрбајҹан ССР Елмләр Академијасы
Редаксија-Нәшријјат Шурасынын
гәрары илә чап олунур*

З. Б. ГЕЮШЕВ

ЭТИЧЕСКИЕ ВОЗЗРЕНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ
ПРОСВЕТИТЕЛЕЙ

(Вторая половина XIX века)

Редакторы:

акад. А. О. Маковельский, Ф. Г. Кочарли

З. Б. КƏЈУШОВ

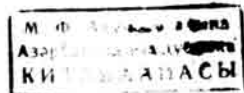
АЗƏРБАЈЧАН
МААРИФЧИЛƏРИНИН
ЕТИК КƏРУШЛƏРІ

(XIX əsrin ikinci yarısı)

Редакторлары:

акад. А. О. Маковельский, Ф. Г. Кочарли

72770

КИТАБЫН ИЧИНДӘКНДӨР

Кириш	5
I фәс и л. XIX әсрнн икинчи ярисында Азәрбајчан маарифчиләринин дунјабахышларынан формалашдыгы тарихи шәраит	10
II фәс и л. Азәрбајчан маарифчиләри тәрәфиндән дини-феодал әхлагын тәңгиди	42
III фәс и л. Азәрбајчан маарифчиләринин етнканасын әсәс принципиләри	127
Нәтижә	206

КИРИШ

Халгымызын мәдәнијәт тарихиндә XIX әсрнн икинчи ярисында јашамыш Азәрбајчан маарифчиләри—Мирзә Фәтәли Ахундов, һәсән бәј Мәликов Зәрдаби вә Сейид Әһәм Ширвани фәхри јер тутурлар. Ичтимаи-сијаси, фәлсәфи вә елми фикир тарихимизин бу көркәмли нумәјәндәләринин маарифчилик вә әдәби фәалијјәти халгымызын феодал-бәј зүлмүвдән азад олмаг, еләмә вә мәдәнијјәтә јијәләnmәк уғрунда апардыгы чохәсрлик мүбаризәнин парлаг ифадәсидир. Азәрбајчан халгынын бир нечә әср мүддәтиндә вәһши феодал вә мүтләгијјәт зүлмүнә гаршы, инсан шәхсијјәтинин амансыз сурәтә тапдаланмасына гаршы апардыгы мүбаризә маарифчиләримизин әсәрләриндә өзүнү әкс етдирмишдир.

М. Ф. Ахундов, һ. М. Зәрдаби вә С. Ә. Ширвани халгымызын ичтимаи вә мәдәни тәрәггиси уғрунда јорулмадан чалышараг Азәрбајчанда һөкм сүрән орта әср керилијјинә, мөһнүмәтә, авамлыға, һәр чүр чәһаләтә гаршы чилди мүбаризә апармышлар. Бүтүн Јахын вә Орта Шәрг өлкәләриндә олдугу кими, Азәрбајчанда да ислам дининин һаким идеолокија олдугу вә инсанын бүтүн фәалијјәтинин дар дин чәрчивәси ичәрисинә салындыгы бир шәраитдә Азәрбајчан маарифпәрвәрләринин ислам дининә, онун ајры-ајры әхлаг иһкамларына гаршы апардыглары чәсарәтли мүбаризә маарифчиләримизин бөјүк хидмәти һесаб едилмәлидир. Онлар өз бәдн вә фәлсәфи әсәрләриндә, мәктуб вә мәгәлләләриндә дини-клерикал идеолокијаны, дини-феодал әхлагы, сијаси вә милли зүлмү, инсанлар вә халглар арасында мунәсибәтләрдә һөкм сүрән ичтимаи әдәләтсизлији кәскин тәңгид етмәклә бәрәбәр, ејни заманда һуманизм, халглар достлуғу, үмүми ичтимаи тәрәгги вә јүксәлиш ијејаларына да кениш тәрәннүм етмишләр.

М. Ф. Ахундов, һ. М. Зәрдаби вә С. Ә. Ширвани өз јарядчылыглары илә халгымызын мәдәни инкишафында бөјүк рол ојнамыш вә јени бир дөврүн башлангычыны ојмушлар. Ифтихар һисси илә дејә биләрик ки, онларын зәнкин мәдәни

Нәширјјат редактору *З. Зейналлы*
 Техредактору *Ш. Агајева*
 Корректору *Әдилә Гасым ғызы*

Чап ишләдәнмиш 12/II 1960-чы ил. Кағыз форматы 60х92¹/₂.
 Кағыз варағи 6,62. Чап варағи 13,25. Нәс-ноширјјат варағи 13,13.
 ФГ 12621. Сифарини 457. Тиражы 1000. Гүҗәти 10 мин. 50 гән.

Азәрбајчан ССР Елмлар Академијясынын нәтбәси. Баки, Фәһлә проспекти, 96.

ирси бу күн белә өз әһәмийәттини вә тәрәватини итирәмәшшидир. Хүсусилә, инди һәлә дә бә'эн адамларын шуурунда хүсусин мүлкүйәтчилик психоложијасы вә ахлагларын, көһнә феодал-патриархал мүнәсибәтләри галыгларынын давам етдији бир шәрәитдә кечмиш чәмијјәтләрини бу галыгларына ғаршы мубаризә ишиндә Азәрбајҗан маарифчиләри тәрәфиндән дини-феодал ахлагын тәңгиди, онларын мөвһумат вә мәһәләтә, фанатизмә вә мистикаја еңдирдикләри ғүвәтли зәрбәләр мүнәһүм әһәмийәт кәсб едир.¹ Иҗсан ағлынын күчүнә вә инкишафына, бәшәрийәттин кәләчәк тәрәғгисинә дәрин инам, өз халгынын мәдди рифаһ һалыны јахшылашдырмағ вә мәдәни тәрәғгисини тә'мин етмәк үғрунда инәдлә мубаризә Азәрбајҗан маарифпәрвәрләринин җарядчылығынын характер хүсусийәттини тәшкил етмишдир.

М. Ф. Ахундов, Һ. М. Зәрдаби вә С. Ә. Ширванинин эәңкин идеја ирсләри јалныз Совет һакимийәти илләриндә ләзымынча тәдгиг едиләт өйрәнилмәк башланмышдыр.

М. Ф. Ахундов 1871-чи ил ијун ајынын 2-дә, өз досту Мирзә Мүлкүм хана көндәрдји бир мәктубда гәти бир инам һисси илә јазмышды: «Мән вә мәним јаварим Сиз, елдүкдән сонра... кәләчәк нәсил минләрчә дәфә һалымыза һејфсиз-ләчәк, бизим фикирләримиз һәјата кечирәчәк вә гәбриминин үзәриндә һејкәләр гәҗиҗаглағ!»¹ Даһи мүтәфәккirimизин бу узағкөрәндји там бир дүрүстлүклә тәсдиг олунмушдур. Кечмишин мүтәрәғги ирсинин гануни вариси олан совет халгы башға милләт вә халгларын көркәмли мәдәнийәт һадимләри илә бир сырада М. Ф. Ахундов, Һ. М. Зәрдаби, С. Ә. Ширванинин мәдәни ирсинә дә бөјүк бир һоссаһыла јанашык ону гнјмәтләндирмиш, онларын хатирәләрини әбәдиләшдирмиш, ән јашы арзу вә идеаларыны һәјата кечирмишдир.

Азәрбајҗан маарифчиләринин дүнјабахышларынын ајры-ајры чәһәтләри ләзымынча өйрәнилмишдир. Лакин һәлә онларын етик көрүшләри, демәк олар ки, тәдгиг олунмамыш галымышдыр. Доғрудур, һаггында бәһс етдијимиз маарифчиләримиздән һеч бири етикаја даир хүсуси бир әсәр вә ја бир трактат гојуб кетмәмишдир. Лакин онлар бәдин, фәләсәфи әсәрләриндә, мәктүб вә моголәләриндә бир чох башға сәһәләрдә олдуғу кими, етика сәһәсиндә дә зонкин вә орижинал бир ирс гојуб кетмишләр. Индијә гәдәр маарифчиләримиз һаггында олан әдәбијатда онларын дүнјакөрүшләринин бу мүнәһүм тәркиб һиссәси хүсуси оларағ тәдгиг олунуә өйрәниләтмишдир.

Умумийәтлә гејд етмәк ләзымыр ки, Азәрбајҗан фәләсәфи тарихиндә мүтәфәккирләримиздән чоху өз етик фикирләринин мүнәтәзәм шәрһини гојуб кетмәмишдир. Бу фактдан бәзиләри

¹ М. Ф. Ахундов. Әсәрләри, III чилд. Баки, Азәрнәшр, 1955, сәһ. 167.

белә бир јанлыш нәтичә чыхарыр ки, куја мүтәфәккирләримиздән чохуну етик бахышлары олмамышдыр. Мәһз белә јанлыш тәсәввур һејли мүдәтт Азәрбајҗан ичтиман-еңјасы вә фәләсәфи фикир тарихи нумәјәндәләринин етик көрүшләринин өйрәнилмәси ишино мәне олмушдур. Белә фикирләрдә әсла разылашамағ олмаз. Әксинә, Азәрбајҗанын ичтиман-еңјасы вә фәләсәфи фикир нумәјәндәләринин өз әсәрләриндә ән чох бәһс етдикләри фәләсәфи мәсәләләрдән бири мәһз ахлағ мәсәләси олмушдур. Классик Азәрбајҗан әдәбијаты вә фәләсәфиндә ахлағ мәсәләләри һәмишә мәркәзи јер тутмуш вә әдибләримизин, шаирләримизин, философларымызын нәзәр-диггәттини чәлә етмишдир. Азәрбајҗан ичтиман вә фәләсәфи фикир тарихи нумәјәндәләринин җарядчылығы үчүн характерик олан белә бир хүсусийәти нәзәрә алмамағ олмаз ки, онларын чоху Гәрбдә адәтән һаггында бөјүк һәмчли фәләсәфи әсәрләр вә трактатлар јазылан етик проблемләр сониндә өз фикирләрини әдәби парчаларда кичик һәмчли өјүд вә нәсиһәтләрдә, шәр' вә мәктүбларда јүрүтүмшләр. Ејни сөзләри XIX әсрин иккинчи јарысындакы Азәрбајҗан маарифчиләри һаггында да демәк ләзымыр. Етикаја даир бөјүк һәмчли әсәрләри олма-са да, онларын әсәрләринин, мәктүб вә моголәләринин, демәк олар ки, әксәрийәттиндә етиканын бу вә ја дикар мәсәләсиндә бәһс едилмишдир.

Коммунист партијасы вә Совет дәвләтинин зәһмәткешләрин коммунист тәрбијәси мәсәләләринә даһа чиддә әһәмийәт вердији индики дөврдә кечмишин ән јашы вә мүтәрәғги етик бахышларынын елми, марксист тәдгиги хүсуси әһәмийәт кәсб едир. Белә ки, коммунист ахлагы кечмиш ахлағлардан кейфијәтчә фәргләнәс дә, онлардакы ән јашы вә мүтәрәғги чәһәтләри өзүндә тәчәссүм етдирир. Кечмишин ән мүтәрәғги ахлағ нәзәрийәләри сырасына биз, XIX әсрин иккинчи јарысында јашамыш Азәрбајҗан маарифчиләринин етик көрүшләрини дә даһил едә билорик. Азәрбајҗан маарифчиләринин етик көрүшләринин елми марксист тәдгиги, бир тәрәфдән, она көрә сон дәрәчә зәруридир ки, халгымыз онларын әсәрләринин инди дә бөјүк марағ вә мәһәббәтлә охујур; дикар тәрәфдән, Азәрбајҗан маарифчиләринин етик көрүшләринин елми суратда тәдгиг етмәдән онларын дүнјакөрүшләринин бүтүвлүкдә, һартәфәли, дәриндән характеризә етмәк вә дүрүст гнјмәтләндирмәк олмаз.

Азәрбајҗан маарифчиләринин етик көрүшләринин марксист тәдгиги ејни заманда бир дә она көрә чиддә елми әһәмийәт кәсб едир ки, бу сәһәдә едилән иләк тәшәббүсүн нәтичәсинин кнәстәрдиј кими, М. Ф. Ахундов, Һ. М. Зәрдаби вә С. Ә. Ширвани јалныз дини-феодал ахлагы вә имтијазлы феодал синәкләри нумәјәндәләринин һәрәкәт вә давраһышларыны тәңгид етмәклә галмајуб, ејни заманда етиканын бир сыра әсас мәсәләләринин дүзкүн һәлә етмоја јахылашмышлар. Онларын

эхлагын мөнбө вэ мө'яры, эхлагй сифэтлэрини формалашма-сында харичи мүнити ролу, инсан һајатынын мөгсөди, мүсөт эхлагй кејфијјәт вэ сифәтләр, ән јүксәк эхлагй вәзифә, тәрби-јә, хошбәхтлик вэ с. һаггында фикирләрй, һабелә вәтәнпәр-вәрлик, халглар достлугу вэ һуманизм идејалары јал-һыз Азәрбајҗанда етик фикрини инкишафына гүјмәтли бир һә-диннә олмайыб, ејни заманда о дөврүн үмуми етик фикри һә-зинәсинә дә дәјәрли һәдннәјидир. Азәрбајҗан маарифчиләри-нин етик көрүшләринин дәриндән тәһлили көстәрир ки, бә'зи мөһнуд чәһәтләринә вә ардычылызлыгларына бахмајараг он-ларын етик көрүшләрй өз мәзмуну вә истигамәти етибарилә мүхтәлиф јолларла һағсызлыға, әдәләтсизлигә, инсанын инсан тәрәфиндән зүлмүнә бараәт гәзәндиран бүтүн феодал вә бур-жуа эхлаг нәзәријјәләриндән кејфијјәтчә фәргләнир. Онла-рын бүтүн дүнјакөрүшләрй киими, етик көрүшләрй дә инсаны мадди вә мәнәви кәләкликдән азад етмәк, һәр чүр зүлм вә әсә-рәтдән хилас етмәк киими нәчиб бир мөгсәдә доғру јөнәлдил-мишдир.

Охучуларә тәгдим едилән бу китабда XIX әсрин иккинчи јарысында јашамыш Азәрбајҗан маарифчиләри М. Ф. Ахун-дов, һ. М. Зәрдаби вә С. Ә. Ширванинин әсәрләриндә, мәктүб вә мөгаләләриндә етикаја данр чох гүјмәтли фикирләри топл-лајыб системләшдирмәк, онларын әсәс истигамәтнини мүәјјән етмәк, бу фикирләри марксизм-ленинизм нөгтеји-нәзәриндән тәһлил едиб етик фикрини инкишафы тарихиндә онларын һану-ни јерини объектив сурәтдә мүәјјән етмәк вә һабелә феодал-патрнархал мүнәсибәтләрә, дини-феодал эхлага гаршы мүбар-ризәдә Азәрбајҗан маарифчиләринин етик көрүшләринин мү-тәрәгги ролуну көстәрмәк үчүн илк тәшәббүс едилмишдир.

Тәдгиг етдијимиз Азәрбајҗан маарифчиләринин һәр бири-нин идеја ирсинин ајрылығда дәриндә өјрәнилмәси белә бир нәтичәјә кәлмәјә имкан вермишдир ки, бүтөвлүкдә дүнјакө-рүшләриндәки бә'зи мүнһүм фәргләрә бахмајараг, јашадыгла-ры ичтиман-тарихи шәрәнтин ејинлији, маарифчилик сәһәсин-дә гаршыларында дуран вәзифәләрин үмумилији, һабелә ара-ларында олан шәхси достлуг, јахын әләгә вә гаршылыгы мән-нәви тә'сир нәтичәсиндә онларын көрүшләрй етиканын бир сыра мүнһүм мәсәләләрй үзрә әсәсан үјгүн кәлир. Буна кәрә дә китабда онларын етик көрүшләрй шәхсијјәтләр үзрә дејил, проблемләр үзрә тәдгиг едилмишдир. Лакин бу һеч дә о дәмәк дејилдир ки, Азәрбајҗан маарифчиләринин етик кө-рүшләрй бир-бирини ејнидир. Дүнјакөрүшләринин ајры-ај-ры чәһәтләрй арасындаки фәргләр мүәјјән дәрәчәдә өзүнү он-ларын етик көрүшләриндә дә әкс етдирмишдир. Буунула әла-гәдәр оларәг, китабда онларын етик көрүшләриндәки бә'зи фәргләр дә көстәрилмишдир.

Азәрбајҗан маарифчиләринин етик көрүшләрй тәдгиг олу-наркә һәр шәјдә әввәл онларын өзләринин Азәрбајҗан вә рус дилләриндә јазмыш олдугулары бәдин, фәлсәфи әсәрләринд-ән, мөгаләләриндән, мәктүбларындән истифадә едилмишдир. Ејни заманда һ. М. Зәрдабинин етик көрүшләрй өјрәниләркәни онун индијәдәк охучуларымыза аз мө'лум олан бир сыра «Мә-имзалы вә ја имзасыз мөгаләләриндән дә истифадә едилмиш-дир. Бу мөгаләләрин һ. М. Зәрдабијә мәхсус олмасы хуәси елми мө'луматла субүт едилмишдир¹. Бундан алава М. Ф. Ахундов, һ. М. Зәрдаби вә С. Ә. Ширванинин Азәрбајҗан ССР Елмләр Академијасы Республика Әлјазмалары Фондунда топл-анмыш шәхси архивләриндәки, һабелә Азәрбајҗан ССР Мәр-кәзи Дөвләт Тарих Архивиндәки, Ленинград Мәркәзи Дөвләт Тарих Архивиндәки, Москва вилајәт архивиндәки материал-лардан дә истифадә олуномушдур.

Азәрбајҗан маарифчиләринин етик көрүшләринин маһи-јәтини дүзкүн аңламәк вә шәрһ етмәк үчүн, онларын дүнјә-бахышларынын формалашдығы ичтиман-игтисади вә сийәси шәрәнтә дүзкүн характеридә етмәјин биринчи дәрәчәли әһә-мијјәти вардыр. Бу мөгсәдә, јәни онларын јашадыглары вә јаратдыглары ичтиман мүнһити даһа доғру әкс етдирмәк үчүн китабда архив материаларындән вә республикамыза апарылан јени елми-тәдгигат ишләринин нәтичәләриндән исти-фадә олуномушдур.

¹ Азәрбајҗанда етика елминин чохәсрәлик зәнкин бир тари-хи вардыр. М. Ф. Ахундов, һ. М. Зәрдаби вә С. Ә. Ширвани-нин етик көрүшләрй бу зәнкин ирсин биләваситә давамә вә инкишафы олуб, Азәрбајҗанда етик фикрини мүнһүм мәрһәлә-сини тәшкил едир. Мүәлиф дәрк едир ки, бу китабда Азәрбајҗан-ын көркәмли маарифчиләринин етик көрүшләрй һәлә там доғру вә һәртәрофли тәдгиг едилмәмишдир. Көрүлән иш јал-һыз бу сәһадә атылан илк адымдыр. Охучуларымызын тәһ-гиги гејдләрй кәләчәкдә тәдгигат ишини даһа дә мүкәммәл-ләшдирмәк үчүн мәмнуннәјјәтлә нәзәрә алыначадыр.

¹ Б а х: «Азәрбајҗан ССР Елмләр Академијасы Хәбәрләри», Баки, 1956, № 5, сәһ. 357—361.

I фəсил

XIX ƏSRIN İKİNCİ YARISYINDA AZƏRBAYCAN MAARİFÇİLƏRİNİN DÜNYABAŞVILLARININ FORMALADŞYĞY TARİXİ ŞƏRƏİT

I. XIX əsrin ortalarında və ikinci yarısında Azərbaycanın ictimai-İttisadi və siyasi şəraiti

Марксизмин мејдана кəлмəсінə əлағəдər оларағ фəлсəфə-дə едилəн ингилаби чеврилш инсанларын бəтүн мə'нəви һəјат-тынн, онларын дунјабахышларынын, о чүмлəдэн етик кəруш-лэринин мəшхəјини дүзкүн мұјјəн етмəјə имкан вермишдир. Тарихи материалистчəсінə аңлаышын кəшфиндэн сонра ич-тимаи һəјата, инсанларын идеја вə нозəријэлəринə мұхтəлиф һадиселəрин, фикирлəрин əлағəз, хаотик жығмы киши ба-хылмасына сон гојулмуш вə инсан чəмијјəтинин инкишаф-ы ганунлары һағгында, инсанларын дунјабахышларынын, иде-ја вə нозəријэлəринин мəнбəји һағгында дүрүст елми тəлим жаранмышдыр.

Марксизм-ленинизм фəлсəфəsi өрəдир ки, инсанларын бəтүн идеја вə бахышлары киши, етик кəрушлəri дə јашады-лары ичтимаи-тарихи шəраитин мəһеулудур, етик бахышлар да чəмијјəтин мадди һəјат шəраитиндэн доғур вə бу шəраитин ин'икасыдыр. Чəмијјəтин мадди һəјат шəраитиндə, инсанла-рын мадди-иттисади вəзијјəтиндə, истехсал мүнəсибəтлəриндə баш верən дəјишкликлэр, өзүнү кеч-тез инсанларын əхлəг бахышларында да əкс етдирир «Инсанлар, шүурлу вə ја шүур-суз оларəғ, өз əхлəг бахышларыны сон нəтичəдə, өз синфи вəзијјəтлəринин əсасы олан əмəли мүнəсибəтлəрдэн, јəни истехсал вə мұбэдилəнин баш вердији иттисади мүнəсибəтлəр-дэн əлдə едирлэр»¹.

¹ Фридрих Енкелс, Анти-Дюринг, Баки, Азəришр, 1953, сəһ. 88.

Буна кəрə дə тарихи инкишафын бу вə ја башға дөврлə-риндə ајры-ајры философларын, мұтəфəккирлəрин дунјаба-хышларыны, о чүмлəдэн етик кəрушлəрини дүзкүн сəчијјəлən-дирмəк, онун маһијјəтинин ашкар етмəк вə адалəтли сурəтдə гүјмəтлəндирмəк үчүн һәр шейдэн əввал һəмин идеја вə ба-хышлары доғуран иттисади зəмини, мұтəфəккирлəрин јаша-дығлары ичтимаи-иттисади шəраити, онларын синфи мəнсубиј-јəтлəрини дəриндэн өјрəймəк вə доғру характеризə етмəк лə-зимдыр.

Ф. Енкелс, куја əхлəг алəминин дə өз даими принциплəri олдуғу вə бу принциплəрин тарихдэн вə синфи, милли фəрг-лəрдэн јүксəкдə дурдуғу, замандан, мəkандан вə шəраитдэн асылы олмадығы, əбди вə дəјишмəз олмасы һағгында мұд-дəлэлəри рəдд едэрək јамышдыр ки: «...бу вахтадек һәр бир əхлəг вəзијјəтсін нəтичə етибарилə чəмијјəтин мəвчуд итти-сади вəзијјəтинин мəһеулу олмушдур. Чəмијјəт исə бу вахта-дек синфи əксликлэр дахилиндə инкишаф етмиш олдуғуна кə-рə, əхлəг да һəмишə синфи əхлəг олмушдур: бу əхлəг ја һə-ким синфин һөкмрəнлығына вə мəнафејинə һағт гəзəндир-мыш, ја да мəзлум синиф кифəјəт гəдэр күчлəндикдə, бу син-фин һəмин һөкмрəнлыға гаршы һиндəтинин ифадə етмиш вə мəзлумларын кəлчəјинин мəнафејини тəмсил етмишдир»¹.

Азəрбайчанын маарифчи демократлары М. Ф. Ахундов, Н. М. Зəрдаби вə С. Ə. Ширваншин етик кəрушлəri XIX əс-рин орталарында вə икинчи ярысында Азəрбайчанын ичтимаи-иттисади вə сијаси шəраитинин билəвəсінə мəһеулу вə ин'ика-сы олуб, о дөврдə халғымызын ичтимаи-иттисади вə сијаси һəјатында вə јашаыш тəрзиндə баш верən дəјишкликлəri вə ирəлилмэлəри өзүндə əкс етдирмишдур.

Кечən əсрин əвəллəриндэн (1803-чү илин мартындан) башларəғ Шимали Азəрбайчанын Рүсијаја бирлəшмəsi вə бу процесси 1828-чи ил, февралын 10-да Иранда Түркмənчəј мұтавилəсинин бағланмасы илə тəм баша чəтдырилмасы Азəр-байчан халғыннн һəјатында мұтəрəғги рəст ојнамаш, халғымыз-дын тарихиндə чидди дөвү вəстəси олмушдур. Бу тарихи һа-дисəлəч сонра, əввəдə, əсрлəрдən бəri тез-тез баш верən, шə-һэр вə кəндлəрн карабахарлыға чевирən харичи басғыларə сон гојулмуш; икинчиси, халғ күчлəлəринин вар-јохдан чыка-ран, өлкəнин мəһсултар гүшкəстəринин инкишафыны сон дэрəч-лəнқидən дахил феодал мұһариблəринин баш вермəsi имканы арядан гəлдирилмыш, феодал дағынмалығын арядан гəлдирилмасы нəтичəсиндə ајры-ајры шəһэр вə вилəјəтлэр арасында даһа сых иттисади вə мэдони əлағлəлэр жаранмыш-дыр.

¹ Фридрих Енкелс, Анти-Дюринг, Баки, Азəришр, 1953, сəһ. 89.

көндиллери һәр чүр истисмар едә биләрдиләр. Бу сөнәдләр көндилләрдин феодадлардан шәхси асылылығыны мүхтәлиф формаларда мұһафизә едир вә феодадларга көндиллери чисман ил сурәтдә чазаландырмаг ихтиярә вериди. Бундан эләвә чаризм һәлә орта әсрләрдә галмыш бир сыра мүкәллафијјәтләри дә һүгүги гәјдада рәсмиләшдирмишди.

Гафгаз валисинин тәғдимин үзрә 1852-чи ил августун 5-дә чыхарылан хусуси гәрәра көрә Азәрбајҗанын бәј, мүлкәдар торпагларында јашајан көндилләр бүтүн мөһсүлләрин демәк олар ки, јарысыны бәһрә шәклиндә өз ағаларына вермәли иди-лар.

Бүтүн бу тәдбирләр бәј вә мүлкәдар торпагларында јашајан көндилләрдин вәзијјәтини олдуҗга ағырлашдырды. Азәрбајҗанын дәвләт торпагында јашајан көндилләрдин вәзијјәти дә бундан јакшы дејилди. XIX әсрин 50-чи илләринин ивәлләриндән башлајараг дәвләт торпагында јашајан көндилләрдин сајы илбәил артырды. 1853-чү илдә јалныз Шамахи губернијасынын дәрә гәзәсиндан алынан статистик ма’лумата көрә 470,581 кәнди дәвләт торпагында јашајырды. Буналар 136,464 десјатин торпаг сәһәси бечәрирдиләр¹. Чар һөкүмоти хәзинәнин еһтијачларыны едәмәк үчүн һәмнин көндилләри шидәтли сурәтдә истисмар едирди. 50—60-чы илләрдә бир сыра јени веркиләр вә пул мүкәллафијјәтләри гојулмушду ки, бу дәвләт торпагында јашајан көндилләрдин вәзијјәтини чыхылмаз һала салмышды.

Чар һөкүмәтинин јерли феодадлар—бәј вә мүлкәдарларга синфи иттифага кириб көрдүјү бир сыра тәдбирләр оңсуз да ач вә јохсул олан көндилләрдин диләнчи һалына салырды.

1859-чу илин мај ајында Губа гәзәсиндакы Алпан кәндинин сәкинләринин губернијаторга кәндәрдикләри бир әриздә ашагыдакы сөзләри охујурут:

«Бизи Паша бәј Мәмәдәхан бәј оғлуну веркиләриндән вә чүрбәчүр сыхынтыларындан хилас етмәјинизи хәһш едирик. Кечән илләрдин дағјекини (дағјек—кәлирин онда бири демәкдир—*З. К.*) биздән алмасы һәтичәсиндә тамам вар-јохдан чыхмышыг. Чүнки бизим әксәријјәтимизин тахылы олмадығына көрә бугданын һәр халвары үчүн Паша бәјә 10 вә арпанын һәр халвары үчүн исә 6 манат күмүш пул вермәли идик. Бу гәдәр пулу вермәк үчүн бүтүн иш һейванларымызы сатмалы олмушуг. Бу илин веркиләрини вә мөһсүл бәһрәсини вермәк үчүн бә’зимиз, ахырынчы һәр нәјимиз верса ону сатмага, бә’зиләримиз исә бу ил әкджимиз тахылын коләчәк мөһсүлуну ирәһчәдән сатмага мәчбур олмушуг. Сиздән хәһш едирик ки, кәлән илин мөһсүлуна гәдәр бизә илләләримизи доландыр-

маг имканы верәсиниз¹. Бир нечә вахтдан сонра Бақы һәрби губернијаторуну идрәсә Алпан көндилләринин бу әриздәни чаваб верәрәк, һәјасыз бир сурәтдә билдирмишдир ки, «көндилләрдин хәһшин дилгәт верилмәјә лајиг дејилдир вә буна көрә дә һәтичәсиз гојулмушдур»².

Шүбһәсиз, бәлә бир вәзијјәт көндилләрдин јашајыш шәрәитини сон дәрәжә ағырлашдыраг, ејни заманда Азәрбајҗанда ичтимаи-иҗтисади зиддијјәтләрин кәскинләшмәсинә сәбәб олурду. Бу дөврүн архив сөнәдләри Азәрбајҗанын бүтүн гәзаларында көндилләрдин бәјләрә, мүлкәдарларга вә чар һөкүмәтинә гаршы ирәзәвалығынын һәдиз дәрәжәдә артыдығыны көстәрир. Бу дөврдә мүлкәдар вә бәј маликәләринин јандырылмасы, күтләви сурәтдә төјчү вә верки вермәкдән имтина етмәк вә һәтта бәјләри, чар ма’мураыны, кәндхәзалары кәндән говмаг вә өлдүрмәк һаллары зәвалки илләрә һисбәтән хејли артымышы. Архив сөнәдләриндән бириндә дејилдир ки, 1853-чү ил јанвар ајынын 19-да Шамахи гәзәсинин Мүчи кәндинин көндилләри Бағсал бәјләри Шүкүр бәј Сәфәроли бәј оғлуна вә һәсән бәј Мәмәд бәј оғлуна верки вермәкдән күтләви сурәтдә бојун гачыраг онлары өз кәндләриндән говмушлар³.

Башга бир архив сөнәдиндә охујурут ки, 1864-чү ил март ајынын 8-дә, Нуха гәзәсинин Ашагыкөјүк кәндиндә көндилләр феодад мүкәллафијјәтләрини јеринә јетирмәкдән күтләви сурәтдә имтина етмиш вә кәндхуда Аслан јузбашы Дәркәһ оғлуну күллә илә вүрүб өлдүрүшләр⁴.

Бу дөврүн архив сөнәдләриндә Азәрбајҗан көндилләринин чыхылмаз вәзијјәтиндән, онларын «олар-олмазын һәмәсыны сатыб гуртардыгыларындан, ...кәләчәк илдә јығылачак мөһсүлү дә ирәһчәдән сатдыгыларындан»⁵, бәј атларына верилән арпанын галыгы илә илләләринин доландырдыгыларындан вә и. а. кешш бәһс олунур.

Бу ағыр вәзијјәт дөзә билмәјән көндилләрдин чыхышлары илдән-илә кешиләнәрәк Азәрбајҗанын бир сыра гәзаларыны бүрүјурду.

XIX әсрин 50—60-чы илләриндә Азәрбајҗанын Шуша, Газах, Губа, Шамахи, Ләнкәран вә башга гәзаларында көндилләр өз истисмарчыларына гаршы бир сыра ачыг чыхышлары олмушдур. 1850-чи илдә Нухада сөнәткарларын вә шәһәр јохсулларынын үсәни чар һәкимијјәтинә вә јерли истисмарчыларга гаршы халгын гәзәбинин артыдығыны көстәрирди.

¹ Азәрбајҗан ССР МДТА, ф. 74, сјнаһы 4, иш 36, вәрәг 45—46.

² Азәрбајҗан ССР МДТА, ф. 74, сјнаһы 4, иш 36, вәрәг 236.

³ Азәрбајҗан ССР МДТА, ф. 45, сјнаһы 2, иш 43, вәрәг 1.

⁴ Азәрбајҗан ССР МДТА, ф. 165, сјнаһы 1, иш 195, вәрәг 1, 3, 5.

⁵ Азәрбајҗан ССР МДТА, ф. 74, сјнаһы 4, иш 36, вәрәг 45—46.

¹ Ба х: Азәрбајҗан ССР МДТА, ф. 45, сјнаһы 2, иш 39, вәрәг 488.

Чаризм кәндиләрини өз шәһәр җохсулларынын чыхышларыны бормагда җерли имтиязлы феодал силкләринә җахындай көмәк едирди.

Лакин Мәркәзи Русияда олдуғу кими, Азәрбајҗанда да бу илләрдәки кәндли һәрәкатлары ингилаба кәтирәб чатдырмагды. Чүнки «...үз илләр боју мүлкәдарларын кәләс олан халг ...азадлыг үғрунда кениш, ачыг вә шүүрлу мүбаризәҗә галмагга гадир дејилди. О заманкы кәндли үсәнлары тәһна, дагыныг вә кортәбини «ғижамлар» олараг галырды вә асанлыгга җатырылырды»¹.

Фәһлә синфи вә онун багагчыл дәстәси, ингилабчы партијасы олмадан кәндли һәрәкатлары гәләбә илә нәтичәләнә билмәзди. Бу дөврдә Азәрбајҗанда һәлә мүтәшәккил фәһлә синфи вә онун ингилабчы партијасы жох иди.

Буна бахмајараг Русияда вә учгарларда бу дөврдәки кәндли һәрәкатларынын биләвәситә тәзғини алтында чар 1861-чи ил ислаһатыны вермәҗә мөчбур олду. Бу ислаһат јухарыдан истисмарчыларын өвләри тәрәфиндән верилмәсинә бахмајараг һәм Мәркәзи Русияны, һәм да онун учгарларынын капиталист инкишаф јолуна гәдәм гәјмәсиндә бир дөнүш нөгтәси иди. Бу ислаһат Русия империясы әразисиндә феодал мүнәсибәтләринин дағылмасына вә јени буржуа мүнәсибәтләринин јаранмасына гүввәтли бир тәкан олду.

В. И. Ленин өзүнчү «Кәндли ислаһаты» вә пролетар кәндли ингилабы» адыла әсәриндә, 1861-чи ил ислаһатынын тарихи әһәмијјәтиндән бәһс едәрәк көстәрмишдир ки, «...61-чи илдән сонра Русияда капитализм елә сүр'әтлә инкишаф етди ки, Авропанын бә'зи көһнә өлкәләриндә әсрләр әрзиндә баш верән дәјишкликләр Русияда он илләр әрзиндә әмәлә кәлмишди»².

Русияда капитализм инкишафы Азәрбајҗанын итгисади вә ичтимаи һајатына да бөјүк тә'сир көстәрди. Мәркәзи Русиянын итгисади һајатындакы пролиетомәләр Азәрбајҗанда натурал тәсәрруфатын позулмасы вә әмтәә-пул әлағәләринин кенишләнмәси процессини хәјли сүр'әтләндирди. 60—70-чи илләрдә рус капитализми бүтүн учгарлар кими, Азәрбајҗанда да бир тәрәфдән өз фабрик мәлләры үчүн базар јарадыр, ди-кәр тәрәфдән исе өз фабрикләринин хаммала олан тәләбини өдәмәк үчүн тиңчәрәт әкинчијлијинин јаранмасы вә инкишафына һәр чүр шәрәит јарадырды.

В. И. Ленинни көстәрдији кими «...рус капитализми Гафгазы дунја әмтәә тәдавулуғә чәлб едирди, онун јерли хуәсенјәтләринин—гәдәм патриархал гапалылыг галыгларыны арадан галдырыр вә өз фабрикләри үчүн өзүнә базар јарадыр»

¹ В. И. Ленин, Әсәрләри, 17-чи чилд, Бақы, Азәрнәшр, 1951, сәһ. 73

² Јенә орада, сәһ. 108.

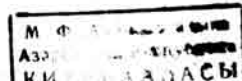
³ В. И. Ленин, Әсәрләри, 3-чү чилд, Бақы, Азәрнәшр, 1955, сәһ. 580

ди. Мәһз бу мәғсәдлә, Русияда капитализмни «кениш» инкишафынын мәнәфәјинә үјүгн олараг, һабәлә кәндиләрини кетдикчә артмагда олан марағынын тә'сир алтында 1870-чи ил 14 мај тарихи «Әсәснамә» верилди ки, бу әсәснамә Загафгазијадә тәһкимчилијини ләғв едилмәсинин рәсми акты иди. 14 мај 1870-чи ил «Әсәснамәси» Азәрбајҗанда кәндиләрини бәјләрдән шәхси асылылығыны арадан галдырды вә кәндиләрлә бәјләр арасында мүнәсибәтләрдә бир сыра дәјишкликләр етди. Лакин Азәрбајҗанда тәһкимчилијини һеч вахт классик формада олмадығы пәзәр алынарса, бу әсәснамә бәјләрин, мүлкәдарларын кәндиләр үзәриндә ағалығыны һеч дә арадан галдырмады. Бу әсәснамә јенә әввалкы кими итгисади вә гејри-итгисади мөчбуријәт јолу илә зәһмәткеш кәндиләри истисмар етмәк үчүн бәјләра, мүлкәдарларә кениш имканлар верилди. Фактик олараг кәндиләр јенә әввалкы гәјдәда феодал мүкәлләфијјәтләриндән азад едилмәмишдиләр вә јенә бәјләрин, мүлкәдарларын вә чаризмни бојундуруғу алтында идиләр.

1870-чи ил 14 мај ислаһатынын Азәрбајҗан үчүн әһәмијјәти, әсәс етибарилә, јалныз бундан ибарәт олду ки, бу ислаһат һәлә 60-чы илләрин әввәләриндән јаранмаға башламыш олан капиталист истеһсал мүнәсибәтләринин инкишафыны сүр'әтләндирди.

XIX әсрин сөн рүбүндә капиталист истеһсал мүнәсибәтләри Азәрбајҗанын шәһәр вә кәндләриндә тәдричәл феодал-патриархал гәјдаларыны сыхышдырыб арадан галдырараг итгисади вә ичтимаи һајатын айры-айры сәһәләринә кетдикчә даһа чох нүфүз едирди. Бақы, Нуха, Кәдәбәј, Шуша, Кәнчә вә бир сыра башга шәһәрләрдә мүхтәлиф сәнәјә сәһәләри јаранмишды. Хуәсенлә Бақы шәһәри 70-чи илләрдән башлајараг дунјанын он ири нефт сәнәјеси мәркәзләриндән бирини чеврилди. 1872-чи илдин ахырында Азәрбајҗанын нефт тәсәрруфатында илтизәм системинин арадан галдырылмасы, 1873-чү илдә буруғларын газылмасында бухар мүнәрикләриндән истифадә едилмәси, 1883-чү илдә Загафгазија дәмир јолунун Бақы хәтинин чәкилмәси вә нәһајәт Азәрбајҗанла Мәркәзи Русия арасында мүнәтәзәм су нәһәјјәтинин башланмасы Бақыда нефт сәнәјесинин, һабәлә Азәрбајҗанда башга сәнәјәләринин сүр'әтлә инкишафына сәбәб олду. Аз вахт әрзиндә Бақыда јерли милјонерләрә бәрәбәр, рус вә хәрич иһнисарчы капиталистләрдә да ири мүәссисәләри јаранды.

Бақыда вә Азәрбајҗанда капиталист истеһсал мүнәсибәтләринин биләвәситә мұшәһидәнчиси олан Г. М. Зәрдаби Азәрбајҗанда капиталист мүнәсибәтләринин инкишафына даир јаздығы мәғаләләрин бириндә көстәрди ки, 70-чы илләрдә Ба-

кыда «нефт сәнајеси күнләрлә дејил, саатларла инкшаф бөжә башлады. Каспи дәннзи өз јелкәли кәміләрлә бүтүн Бақы нефтини дашыја билмәди вә Бақыны Тифлис вә Батумла дәмјр јол вәситәсилә бирләшдирмәк зәрури олды. Загафғазия дәмјр јолу чәкилди. Әввәлләр узақ сүркүн јери олан, мәһәһәмә бәһәр Бақы шәһәринин симаы дәјишәлди вә аз вахтада о танынмаз олды. Гумларын арасындан чошгун сәя кими вуран фантаиләр Бақыда онларча милјонерләр јаратды, Русиянын вә һәбәлә харини елкәләрин милјонларынды да дар-тыб өз гојнуна көтүрдү»¹.

Иттизам системини арадан галдырылмасындан кечән 30 ил мүддәтиндә (1870-чи илдән 1901-чи илдәкә) Абшеронда нефт истәһәсәти 165 дафә артмышды. һ. М. Зәрдаби Бақыда XIX әсрин сон рубундә капиталист сәнајесинин инкшафына даир статистик материаллары тәһлил едәрәк көстөрмишдир ки, әкәр нефтяјрма сәнајесинин мәһсулларын дәјри 1877-чи илдә 541 милјон манатдан артық дејилдирсә, 1887-чи илдә бу мәһсулларын дәјри 802 милјон маната чатмыш, 1897-чи илдә исе 1816 милјон маната гәдәр чоғаймыш, јәни 20 ил әр-зиндә тәхминән үч дофәлдән чох артмышдыр².

XIX әсрин 60-чы иләриндән башлајарақ капиталист мүнәсибәтләри ејни бир интенсивликлә Азәрбајҗанын кәнд тәсәрруфатына да нүфуз едирди. Бу сәһәдә апарылан хәусәи тәдғигат ишләринин нәтичәләри ајдын бир сурәтдә көстәрир ки, тахылчылығ, пәмбығчылығ, ипәкчилик, бијәнкөкү вә кәнд тәсәрруфатынын башга сәһәләриндә әмтәәлик мәһсулларыннын миғдары да илдән-илә артырды.

Иттисади сәһәдә капиталист мүнәсибәтләринин инкшафынын лабүд нәтичәси оларақ Азәрбајҗанын ичтинман һәјәтында, чәмијјәтин синифи гурулушунда да муәјјән дәјишкликләр әмәлә кәлди. Азәрбајҗанын сәјча ән чоғ олан синифи—кәндиләр парчаланмаға башлады. Сүрәтлә кәдон тәбәғәләшмә нәтичәсиндә бир тәрәфдән кәндиләрин муәјјән варлы һиссәси кәнд буржуазиясына—голчмагларә чевриләр, дикәр тәрәфдән вар-јохдан чыхмыш ән јохсул кәндиләр, муздурлар—кәнд пролетариаты сыраларына кечирдиләр. Буунула әләгәдәр оларәр кәнд јохсулларыннын сәји да илдән-илә артыр вә әһалинин бир јердән башга јерә ахыны күчләнирди. Кәнд јохсулларыннын чоху өзүнүн кәндәкәи ев-ешинјин бураыхы иш вә бир парча чөрәк ардынча шәһәрләрә кедирди. Бақы фәһләринин чоху Азәрбајҗанын мүхтәлиф рајонларындан көчүб кәлән кәндиләрдән ибарәт иди.

Бу дөврәдә капиталист мүнәсибәтләринин инкшафы илә әләгәдәр оларақ даһа јени бир синиф—Азәрбајҗан милли

буржуазиясы јаранымышды. Азәрбајҗан буржуа синифи тарихон һисә бир вахт әрзиндә өлкәнин иттисадијјәтиндә тәсирли бир гүввәзә чеврилмишди. Лакин Азәрбајҗан буржуазиясы һачи Зейнәләбдин Тағјиев, Муса һағјиев, Шәмси Әсәдуллајев вә башгаларыннын шәхсиндә өзүнүн ири капитал саһибләрини јаратмасына бахмайарақ, һәлә зәиф иди; һәм рус, һәм да харинчи капиталла сых әләгәдә иди. Буна көрә дә о кениш антифеодал чәһә јаратмамышды, халқ күтләләринин феодал-патриархал гурулуша гаршы мубаризәсини тәшкил едиб она башчылығ едә билмирди. Азәрбајҗан буржуазиясы һәлә ичтинман һәјәтда һаким мөвгә гәзәнәмишдн вә сјаси һакимјјәти әлә алмақ үчүн тәшәббүс көстөрмәк әзиндә дејилди. Әксинә, јени јаранымыш Азәрбајҗан буржуазиясы феодадларла—бојлар, ағалар вә мүлкәдәрларла сых әләгәдә иди. Буна көрә дә Азәрбајҗан буржуазиясы иричачы вә әкингилаби руһда иди. О халқ күтләләринин чы-хышындан сон дәрәчә тәвишә дүшүрдү.

Дүнјанын һәр јериндә олдугу кими, Азәрбајҗанда да капиталист мүнәсибәтләринин инкшафы зәһмәткешләрин ән вәһши, ән барбар истисмары шәрәитиндә кедирди. О дөврәдә Азәрбајҗанын бир сыра шәһәр вә кәндләри илә биләвәситә әләгә сәхлајан вә Азәрбајҗанда баш вәрән иттисади-ичтинман дәјишкликләри өзүнәмәхсус дәрин бир мушәһидәчиликлә исләрин вә тәһлил едән һ. М. Зәрдаби Азәрбајҗанда капиталист мүнәсибәтләринин инкшафына даир бир сыра мәғаләләр јазмышдыр. Бу мәғаләләр Азәрбајҗанын о заманкы иттисади, ич-тинман вә тарихи шәрәитини өјрәнмәк үчүн гүјмәләр мәһзә ролуну ојнајыр. Мәғаләләринин бириндә һ. М. Зәрдаби јазмышды ки, «әлбәттә, капиталларын Бақы нефт мәдәһләринә, Каспи саһилләринин башга сәрвәтләринә, сон илләрдә исе Азәрбајҗанын башга јерәлти сәрвәтләринә нәзәр јетирмәси һеч дә јерли зәһмәткеш әһалинин мадди вә мәдәни тәрғәһисә нә мүсбәт тәсир етмәмишдир. Јени-јени милјонлар ахтаран әкчәк сәнајә саһибләрини јерли әһалинин мадди вә мәдәни-мәишәт мәсәләләри гәтијјән марағландырмамышды»¹.

Һ. М. Зәрдаби бир сыра мәғаләләриндә Азәрбајҗан кәндләриндә XIX әсрин сон рубундә капиталист мүнәсибәтләринин инкшафы илә әләгәдәр оларақ кәндә кениш миғјасда тәбә-гәләшмә кетмәсиндән, бурада буржуа гурулушуна мәхсус јени синифләр: голчмаглар вә муздурлар—јохсул кәндиләр мејдана кәлмәсиндән, он минләрчә кәндлинин вар-јохдан чы-хыб иш даһынча Бақыја вә башга шәһәрләрә гачмасындан, сәнајечиләрин хаммал ардынча кәндләрә әкентләр кәндәрмә-синдән, кәндли тәсәрруфатынын натурал характеринин позу-

¹ «Каспи» гәзети, 1899-чу ил, № 213.

² Б. а. х. «Каспи» гәзети, 1900-чу ил, № 47.

¹ «Каспи» гәзети, 1899-чу ил, № 213.

лук кетдикчә даһа чох базара уҗуулашдырылмасындан мү-
фәссәл бәһс едир.

«Кәнд тәсәрруфат бәһранына даир» сәрләвһәли мәғаләсин-
дә о җазырды ки, «кәндлн тәсәрруфаты һәр җердә бәһран кеч-
кирир. Шиндәтлн истисмара таб кәтирмәҗин кәндлиләр. вар-
јорхдан чыхыб шәһәрә—фабрика, завода вә ја һәр һансы бир
кәтүрә ишдә ишләмәҗә гачырлар. Бизн једириб-кејиндирән
кәндләр, ана торпагларымыз бош галыр. Шәһәр кәнди һәр ва-
ситә илә истисмар едир. Капиталистләр, фабрикантлар кәнд-
лиләрдән хаммалы дәјәр-дәјмәзинә сатын алыр, соира иса һа-
силә етдји маллары кәндлиләрә бир нечә гат артыгына сатыр,
багша сөзлә, сәнајә саһибкарлары кәндлилери чәкидә, гүмәт-
дә алдатдығы кими, бир сатычы кими дә алдадырлар». Зәрда-
би кәнддә јени әмәлә колмиш истисмарчылардан—кәнд гол-
чомагларындан данышаркан онылар гулдуырлар, јолкәсәиләрә
бонзатмишир. О, дәрин бир нифрәт вә гәзәб һисси илә җазыр-
ды: «Әкмәјән, бичмәјән, ләкин кәндлилери истисмар етмәк
һесабына јашајан голчомаглар истеһсалчы илә истеһлакчы-
ларын арасына кирир, онсуз дә диләҗә вәзјјәтиндә олан
кәндлиләрнн ганыны залы кими сорур, өзләринн бүтүн тәләб-
ләринн кәндлиләрнн бағарлы әлләриннн әмәји һесабына өдә-
јәрәк түфәјли һәјат кечкириләр»¹.

«Шәрғи Зағафғазиянын суја олан еһтиҗачы» адлы мәғалә-
синдә Г. М. Зәрдаби кәндләрдә капиталист мүнәсибәтләриннн
инкишафы илә әләғадар оларағ мубаризә формаларынын дә
дәјишмәсиндән данышмышды. О җазырды: «Ханлыг дөврү ар-
тыг чохдан кечмишир. О заманкы ачыг мубаризәннн јеринн
инди кизил, үстүртүлү, иңчәләшмиш итисади мубаризә әвәз
етмишир. Бу мубаризәдә јалныз өз голларындан багша һеч
бир шеј мәлик олмајан вә һәр шејә асанлыгына инанан кәнд-
лиләр аңизлик чәкирләр.... Кечмиш патриархал мубаризә фор-
малары индики ыфтыҗалы һәјәчәнләр кечирән һәјат тәрзи
үчүн даһа јарамыр»².

Г. М. Зәрдаби өз мәғаләләриндә јеничә формалашан Бақы
фәһләләриннн ачынаҗағлы һәјәтатынын тәсвирина дә кениш јер
вермишир. «Кечәләмә јери вә онун сакииләри» сәрләвһәли
мәғаләсиндә о, Бақыда ишсанлар ордуеунун әмәлә кәлмәсинн,
фәһлә гүввәсиннн сон дәрәчә учуз олмасыны, иш күнүнчү
узунлуғуну гејд етмиш вә бүтүн милләтләринн «Бақы газанын-
дә гајнамағ үчүн» көндәрдији, күчләрә төкүлмүш јурдеуз ин-
санларын физики вә мә’нәви чәләтәчә нечә мәһв олмасынын
дәһшәтлн мәнзәрәсиннн тәсвир етмишир. Зәрдаби җазырды ки,
нефт сәнајесн саһибләри фәһләләрә һеч олмаса ачындан өлмә-
мәк үчүн минимум јашајыш вәситәләри алмаға лазым олан

гәдәр дә һагг вермирләр. О, фәһләләрин мәнзил-јашајыш шә-
рантиннн ибтидан инсанларын јашадығы мағаралара бонзат-
миш, Бақынын сәнајә мүддәсәләриндә, фәһлә гәсәбәләриндә,
горхунч антисанитар вәзјјәтиннн һекм сүрдүјүнү гејд едарәк,
көстәрирди ки, «Бақы бир парча чөрәк ардынча кәнддән кә-
ндләриннн гәбристанлыгына чәврилмишир»³.

Ләкин Зәрдаби капитализм гурулушунун јаранмасындан
данышаркан, һеч дә онун мәһјјәтиннн, тарихи ролуну дузкүн
билмирди. Тәсадуфи дејил ки, Зәрдаби капиталистләрә мубри-
чәт едарәк онылар ишсафлы олмаға, фәһләләрә рәһм етмәҗә,
халғын мәдәни инкишафына хидмәт етмәҗә чағырырды. Һәм
дә Зәрдаби фәһлә синфинә јалныз әзилән, мәшәггәтләр кеч-
ирән бир синиф кими баһарағ билмирди ки, фәһлә синфинн инги-
лабчы бир синифдир, капитализмнн гәбриғзәмјәнидир, о, өзү-
нү вә бүтүн эһмәткешләри пролетар ингилабы јолу илә әвәд
едәчәкдир. Зәрдаби јалныз көһнә мүнәсибәтләриннн јени мүнә-
сибәтләрә әвәз олундуғуну вә бу процессин нечә кәтәбиннн
көстәрмишир.

Ејин заманда гејд етмәк лазымдыр ки, Азәрбајҗанда капи-
талист мүнәсибәтләринннн вә чүр интенсив инкишафы һеч дә
о дәмәк дејилдир ки, бу дөврдә өлкәдә капиталист мүнәсибәт-
ләри там гәлиб кәлмишир. Бир сыра багша өлкәләрдә олду-
ғу кими, Азәрбајҗанда дә капиталист мүнәсибәтләриннн һәлә
күчлү феодал-патриархал мүнәсибәтләриннн галдығы бир шә-
рантлү инкишаф едирди. Һәлә о дөврдә Азәрбајҗанын шәһәр
вә кәндләриндә феодал-патриархал һәјәт тәрзи там арадан
галхмамышды.

1893-чү илә «Каспи» гәзетиндә намә’лум мүәллиф Азәр-
бајҗанын итисади һәјәтатында о заманкы тәзады ашағыдакы
сөзләрә ифадә етмишир:

«Губернијамызда халғ һәјәтатынын һансы чәһәтиннн көтүрү-
рүкәсә көтүрәк, биз һәр җердә сон дәрәчә кәскиннн әксиялә раст
кәлирик: бир тәрәфдә паркетли, айнабәндли, электриклә ишығ-
ландырылмыш дәбәбәли сарајлар, дикор тәрәфдә һисли чы-
рағла ишығландырылан кечә дахмалары... Бир җердә ири ка-
питалист сәнајеси, багша бир җердә, узағ учгарларда исе дәмәк
олар ки, ибтидан мубәдилә тәсәрруфаты»⁴.

Капиталист мүнәсибәтләриннн сүртәлә инкишафына бах-
мајарағ, XIX әсрин икинчи јарысында Азәрбајҗан һәлә кәнд
тәсәрруфаты өлкәси оларағ галмагда иди. Кечән әсрин со-
иунда Јелизаветпол губернијасында бүтүн әһалинин 89,14 фаиз-
ннн, Бақы губернијасында исе 79,6 фаизнн кәнддә јашајырды⁵.

¹ «Каспи» гәзети, 1900-чү ил, № 27.

² «Каспи» гәзети, 1899-чү ил, № 157.

³ Бах: Азәрбајҗан ССР МДТА. «Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 года по бакинскому и Елизаветпольской губерниям», 1904 г., Изд. ЦСК МВД, сһ. III—IV.

¹ «Каспи» гәзети, 1899-чү ил, № 270.

² «Каспи» гәзети, 1899-чү ил, № 116.

Көнд тасарруфатында өмтөөлүк мәнөөуларын мигдары илдэн-илде артырдыса да, көндө һәлә эн ибтидан эмәк алотләриндән истифада едилдирди.

Чар Русиясынын јеритдији һәрби-мүстәмләкә сijasәти нәтижәсиндә Азәрбајҗанда капиталист мүнәсибәтләринин инкишафынын мәдәни нәтижәләрди дә һәлә чох аз иди. Азәрбајҗанын шәһәр вә кәндләриндә јенә әввәлки тәјдәдә мөвһумат, әүмәт вә чәһаләт һөкм сүрмәкдә иди. Н. М. Зәрдабинин гејд етдији кими «Шәргә Загафғазия сәнки унутулмушду... Шәргә Загафғазиянын башлыса олараг мүсәлманлардан ибарәт олан әһалиси мәдәнијјәтсә, сивилизасиянын тәсиринә лагејд олан халг һесаб едилдири... һәр ил Бакија вә Азәрбајҗанын башга рајонларына ахыб кәлән бөјүк мигдарда Иран тәбәәләр өзләри илә бураја диләнчлик, сәфәләт вә чәһаләтдән башга бир шәј кәтирә билмирдиләр. Шәргә Загафғазияја етнәсиәзлыг о дәрәчәдә бөјүк иди ки, һәтта Бақынин инкишафындан сонра да, Балаханы вә Сабунчунун нефт фантаилары бүтүн дунјаны һејран етдикән сонра да, бу јерләр чәһаләт думаны ичиндә батыб галмышдыр»¹.

XIX әсрин ахырларына јахын Азәрбајҗан һәлә әсәсэн башдан-баша савадсызлар өлкәси олараг галмагда иди. Чар һөкүмәтинин јерди идарә органлары вә һәбелә јерди феодаллар јүксәк шүүрлу зәһмәткешләрин ағыр әзәб вә иштирәбләрә сәбр вә итәәткарлыгга дәмәјәчәјиндән горхараг, һәр васитә илә онлары чәһаләтдә сахламаға чәнд едирдиләр. 1897-чи ил Русия империясы әһалисинин биринчи ситјәһяјаалма нәтижәләригә кәрә Азәрбајҗанын Бақы вә Јелизаветпол губернијяларында кәнд әһалисини савадлылығы јалныз 4,6 фәиз тәшкил едирди². Һөкүмәтин рәсми нумәрәндәләри Азәрбајҗан әһалисинин савадлылыг фәизини ашағы олмасыны етираф едәрәк, онуп әсә сәбәбин гәсдән халгдан кизләтмәјә чалышыр вә бу вәзидјәтин сәбәбин изәф етмәк үчүн мәнәсиз вә чәфәнк бир фикир ирәли сүрүдүрләр ки, куја «мүсәлманлар тәһсил алмаға сон дәрәчә лагејдәдиләр»³.

Бу чүр фикирләрин һәлигәтлә һеч бир әләгәси олмадығыны сүбүт етмәјә еһтијәч јохдур. Чаризм нәинки азәрбајҗанлылар үчүн ана дилиндә мөкәбләр ачмырды, һәтта халг күтләрәрини маарифләндирмәк ишиндә багабчыл адамларымыза да һәр васитә илә мане олур, бу сәһәдәки бүтүн тәшәббүсләрини би-

ғурду. Мәсәлән, 1896-чы ил, январын 19-да Н. М. Зәрдаби Бақы губернаторуна әризә илә мүрачәт едәрәк, Бақыда азәрбајҗанды гызлар үчүн бирсинфли мәктәб ачмасына ичәзә вермәји хәһиш етмишди. Губернатор Зәрдабинин бу тәшәббүсүндән һиддәтләнерәк онун дөвләтә етјисә чәһәтчә еттибарлы» олмасыны јохламаг үчүн губернија жандарм идарәсинә кәстариш вермишди. Кәјҗәй гәзә полие рәисә, Бақы генерал-губернаторуна кәндәрдји 29 феврал 1896-чы ил тарихли хүсуси мәхфи мәктүбунда јазмышды:

«Һәссән бәј Мәликов кәндәдиләрин она олан бөјүк рәғбәт вә һөрмәтиндән истифада едәрәк өз мағаләләри вә шифаһи чыхышлары илә мунтәзәм сүрәтдә онлары һөкүмәт әләјинә һәјә-һәјә кәтирир. Буна кәрә дә бүтүн маддәләр үзрә Мәликову ситјәс чәһәтдән еттибарсыз вә дөвләт үчүн тәһлүкәли һесаб етмәк лазымдыр»⁴. Булардан сонра Бақы генерал-губернатору һеч бир сәбәб кәстәрмәдән Н. М. Зәрдабинин хәһишини рәдд етмишди.

Азәрбајҗан дилиндә чап олунан һеч бир мәтбуат органы јох иди. Азәрбајҗанды зиялиларын чоху јалныз рус дилиндә олан мәтбуатда чыхыш етмәли олурду. Ләкин бу чыхышларын тәсиринә һәләлик чох аз иди. Көркәмли ингилабчы Нәриман Нәриманов Азәрбајҗан зиялиларынын о вахтлар рус мәтбуатында чыхыш етмәләрини мүсбәт бир һал кими гүмәтләндирәрәк, ејни заманда башдан-баша савадсыз вә рус дилин билмәјән Азәрбајҗан әһалиси үчүн бу чыхышларын әһәмийјәтинин чох аз олдуғуну гејд етмишди. Нәриман Нәриманов «Кәсп» гәзәти редакциясына кәндәрдји бир мәктүбдә јазырды ки, иш гәдәр ки, Азәрбајҗан әһалиси савадсыздыр, рус дилиндә чыхыш едән зиялиларымызын әсәси сәһрәдә бағыран адамын сәси кими фәјдәсыз олачагдыр. Онлар өзләри дејиб—өзләри дә ешидәчәккәләр вә халг булардан биһабәр олачагдыр». Нәриман Нәриманов Азәрбајҗанда елмин, маарифин јайылмасы үчүн зәрури шәрт оларәг, биринчи нөвбәдә Азәрбајҗан дилиндә мәтбуат органларынын јарадылмасыны, бу дилдә китаб вә мәчмуәләр бурахылмасыны ирәли сүрмүшдүр⁵. Ләкин мәлүмдур ки, Н. Нәримановун һәлә кәчән әсрин сонларында бу барәдә бир нәчә дәрәғә галдырдығы тәшәббүсүнә һәјәтә кечирилмәсинә чаризм имкан вермәмишди.

Чаризм Азәрбајҗан дилиндә гәзет вә журналларын бурахылмасыны дөвләт үчүн тәһлүкәли бир иш һесаб едирди. Архив сәһәдәтериндән охујурук ки, Азәрбајҗан дилиндә «Мәһринг» адлы гәзет бурахылмасына ичәзә вермәк һағында кәндәрилән әризәләрдән биринә, Дахили Ишлар Назири 1894-чү ил январын 11-дә бәлә рәј јазмышды: «Татар (Азәрбајҗан—

¹ «Кәсп» гәзәти, 1899-чү ил, № 213. Б а х: һәмчиниң «Кәсп» гәзәти, 1900-чү ил, № 94.

² Б а х: Азәрбајҗан ССР МДТА, «Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 года по бакинской и Елизаветпольской губерниям», сәһ. IV—V.

³ Јенә орада, сәһ. III—IV.

⁴ Азәрбајҗан ССР МДТА, ф. 45, ситјәһә 2, иш 257, бәрәј 1—5.

⁵ Б а х: «Кәсп» гәзәти, 1896-чы ил, № 25.

3. К) дилинда гәзет вә журналларын чап едилмәсини гәтијјән арзу едилмәз бир һал һесаб едирәм. Мәтбуат ишләри үзрә Баш идарә бу бәрәдә едилән хәтишләри мүмкүн гәзәр рәдә етмәклидир¹.

Азәрбајҗанда әһалинин мәдәни-маариф ишләрини јакшылашдырмаг саһәсиндә атылан һәр бир јеши мүтәрәғги адым чар мәмурлары тәрәфиндән һидәләтлә гаршыланарды. Одур ки, тәлим-тәрбијә ишләри тамамилә азсавадлы вә чәһаләтләрәст молдаларын әһдәсинә верилмишди, булар һәнкәи ушагларә һеч бир дунјәви тәһсил вермирдиләр, һәтта ошларә әгли вә мәһәви чәһәтдән шикәст едирдиләр. Азәрбајҗанын гөчәман вә тәрәғгипәрвәр мүәдлимләриндән М. Маһмудбәјов «Кәсп» гәзетиндә дәрчә етирдилди «Мүсәлман мәктәпләри» (мәктәб вә мәдрәсә) ады молгәләсиндә Азәрбајҗанын инсуз лә аз олан мәктәпләриндә тәлим үсүлуһүн сон дәрәчә дөзүлмәз вәзијјәтдә олдугундан бәһс етмишидир. М. Маһмудбәјов молла мәктәпләриндә һәм сүрән ачыначағлы вәзијјәти тәсвир едәрәк јазырды ки, бу мәктәпләри һеч вахт сөзүн әсл мәһәсиндә мәктәб адаландырмаг олмаз. Әслиндә мүсәлман молла мәктәпләри вә мәдрәсәләриндә ушагларын өмрүнүн ән јакшы ишләри гурһанын сурәләрини вә шәрһәт еһкамларыны мөхани ки сүрәтдә әзбәрләмәк кими бош, мәһәсыз ишә сөрф олуһур. Бу мәктәпләр ушагларә һеч бир мәһәви вә әгли инкишаф вермәдәрәк, јалһыз Молла Мәһәммәд Бағдалинин севкә мәчәралары вә мистик гәсидәләрини, Молла Мәһәммәд Бағһарын «Чәми Аббаси» кими елмә вә мәдәнијјәтә һеч бир дөхли олмајан китабларыны тәлим етмәклә кифәјәтләндирди².

Чаризм Азәрбајҗанда һәрби-мүстәмләкә үсүл-идарәси јаратмишды. О Русияны халглар һәбәшһанәсинә чевирәрәк, Русия халгларынын чәлләди кими чыхыш едирди. Зоракылыг, өзбашыналыг, һүгүсүзалуғ Азәрбајҗанын бүтүн шәһәр вә кәндләриндә һәм сүрүрдү. Азәрбајҗан халгы һәм феодал, һәм капиталист, һәм дә һәрби милли мүстәмләкә зүлмүнә мәруз галмишды.

Чаризм јерли зијәлилары даһа чох сыхышдырды. Азәрбајҗан аздағлы тәләби илә чыхыш едән зијәлилар «сијәси чәһәтчә етибарсыз» еләи едиләрәк бөјүк вә дөзүлмәз мәһрумијјәтләрә дучар едилдирдиләр. Азәрбајҗанын мүтәрәғги идејал зијәлиларынын чоһу һөкүмәт органлары тәрәфиндән чидди сурәтдә тәғниб олунараг, һәр чүр һүгүрлардан мәһрум едилди вә бир парча чәрәјә мөһтач галырды.

1906-чы илдә, һ. М. Зәрдабинин редактор олдугу «Кәсп» гәзети «Бүрократизм вә етибарлылыг» ады вә редаксия мә-

галәсиндә XIX әсрин икинчи јарысында Азәрбајҗан зијәлиларынын шидәтлә тәғнибидән бәһс едәрәк јазмишды:

«Зијәлилардан ким бу вә ја дикәр вәзифәјә, мәктәбә вә и. а. дахил олмаг итәрәкән сијәси «сүзкәчдән» кечирилмәмши, ким бу алчәлдичә агырлыгы өз үзәриндә һиссә етмәмшидир?! Ади әһлаг гәјдәларына бәлә ријәт едилмәдән инсан үзәриндә елә бир әмәлијјат апарылыр ки, итәр-истәмәз инсаны диксиндиричи һиссләр әмәлә кәлир. Бүтүн кечмишин, инсанларә олан мүнәсибәғни, иһтим илә һәјәти, әлбәтә ачыг фәәлијјәтин бөјүдүчү зәррәбин вәситәсилә көздән кечириләр.

Вај һалина о зијәлинын ки, ошу һәјәти һөкүмәт иһтеји-нәзәриндән ләкәләниш олуһур. Бүтүн һөкүмәт идарәләрини гәһәси о адамын үзүнә өмүрлүк бағланар. Ошу ады полисе департаментиндә сахланан «гара китаба» салынар. Беләликлә, бүтүн «күнаһы», јалһыз нә вахтә өз хүсуси мүнәкәмәсини сөјдүмәз чәсарәт етмәкдән ибарәт олан адамын гаршысында мүдһиш иштирәблар, ачығ вә мәһрумијјәтләрә долу бир кәләчәк ачылыр³.

XIX әсрин икинчи јарысында Азәрбајҗан маарифчиләринин етик көрүшләрини доғуран иһтимай-иғтисади вә сијәси шәрһит бәлә иди.

2. Азәрбајҗан маарифчиләринин етик көрүшләринин идеја зәмини

XIX әсрин икинчи јарысында Азәрбајҗанын иһтимай-сијәси вә иғтисади һәјәтында баш верән дәјишкликләр вә ирәли-ләмәләр өзүнү идеолоји саһәдә дә әкс етдирмишидир. Мәһ-сулдар гүвәләрин инкишафы илә әлағадар олараг иһтеһәс мүнәсибәтләриндә әмәлә кәлән дәјишкликләр синфи әксликләрин кәскиниләшмәсинә сәбәб олушдур ки, бу дә өзүнү кетдикчә кәскинләшән синфи мүбаризәдә тәзәһүр етдирди. Синфи индијјәтләр исе өзүнү идеолоји саһәдә дә әкс етдирди. Белә ки, зијәлилар бир-биринә зидд ики чәһәјә бәлунмушду: бир тәрәфдән, әсәс етибарилә, ислам илаһијјәт-чыллары вә чар идарә органларында ишләјән савадлы бәјләр, мүлкәдәрлар вә иһтијәзлы феодал сикләринин нумәјәндәләри чыхыш едирдиләр. Булар гурһан вә шәрһитин еһкамларыны өзләринә бәјраг едәрәк бүтүн гүвәләри илә мөвчүд гүрүлушу горујуб сахламаға чәһд едир, һәр вәситә илә феодал-патриархал иһтисар формаларына һағг гәзандырмаға вә буну әбәдиләшдирмәјә чалышырдылар.

Лакин бу дөвр зијәлилары ичәриндә елә адамлар дә јетишмишди ки, онлар өз мүтәрәғги дунјәкөрүшләри илә Азәрбајҗанда һәм сүрән чәһаләт, авамлыг, зүлмәт вә өзбашына-

¹ Ленинград МДТА, ф. 776, сијәһи 12, икинчи шө'бә, иш 65, вәрәг 3.

² Б а х. Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, вып. IX, икинчи шө'бә, сәһ. 1—50; Б а х. һәмчинин «Кәсп» гәзети, 1895-чи ил, № 27, 48, 53.

³ «Кәсп» гәзети, 1906-чы ил, № 221.

лыга дөвә билмирдиләр. Олар бәлрәрин, агаларын, мүлкдарларын, руһашларын və јени јаранмагда олан буржуа синиф нүмајәндәләринин зәһмәткеш халг күтләләрини амансыз сурәтә итисмар етмәләринә, халгы даим әсарәт və чәһәләтдә, мә'нәви көлә һалында сакламаг чәһдләринә гаршы чыхырдылар. Зијәлиларын бу һиссәси мүртәчә мүлкдар мәфкүрәси әләјинә, фанатизм, көһнәләрәстлик, мөһүмат və хурафат әләјинә мүбаризәјә галхарат һәр васитә илә демократик və маарифчилик идејаларына јайрды. Бу мүтәрәгги зијәлилар дәстәсинә көркәмли маарифчиләримиз М. Ф. Ахундов, Һ. М. Зәрдаби və С. Ә. Ширвани башчылык едирди.

В. И. Ленин рус маарифчиләринин дүңјабахышларынә характеризә едәрәк јазмышды ки, маарифчи «...тәһкимчилик һүгүтуна və иғтисади, ичтимаи və јуридик сәһләрдә *онун* доғрудуғу *бутун* нәтичәләрә гызғын дүшмәндир. Бу—«маарифчинин» биринчи характерик хусусијјәтидир. Рус маарифчиләринин һамысы үчүн үмуми олан икинчи характерик хусусијјәт,—маарифи, өзүпүндәрәни, азадлығы, Аврона һојат формаларынә və үмумијјәтлә Русиянын һәр чәһәтдән авропалашмасыны гызғын мүдафиә етмәкдән ибарәтдир. Нәһәјәт, «маарифчинин» үчүнчү характерик хусусијјәти—халг күтләләринин və башчыла оларат көндиләрин (маарифчиләр дөврүндә көндиләр һәлә тамам азад едилмәммишдиләр, ја да јеннәчә азад едилмәкдә илдәр) мәнафејини мүдафиә етмәкдир, тәһкимчилик һүгүтунын və онун бүтүн галыгларынын арадан галдырылмасы нәтичәсиндә үмуми рифаһ јараначағына сәммийәтлә инанмаг və буна сәммийәтлә көмәк етмәк әрзуеүдүр»¹.

В. И. Ленин тарифиндән рус маарифчиләринә хас едилән бу характерик хусусијјәтләри, әсасән Азәрбајҗан маарифчиләринә дә аид етмәк олар. Оларын һамысы өз дүңјакөрүшләри е'тибарилә деспотизм, өзбашыналығы, физики və мә'нәви зүләмүн амансыз дүшмәндир иди. Доғрудуғу, бир сыра сәбәбләрә көрә, әсас е'тибарилә дүңјабахышларынын һәлдәдәлуғу үзүндән олар чар һакимијјәтинә гаршы ачыг чыхыш етмәммишләр, көндиләрин иғтиләби мүбаризәсинә биләваситә рәһбәрлик етмәммишләр, кизли сијәси дәрәкәтләр və тәшкилатлар дүзәлтмәммишләр, мөвчуд гурулушу дөвирмәк үчүн ајдым мөрамнамәјә малик олмаммишләр, ләкин зәһмәткеш халг күтләләринин, биринчи нөвбәдә көндиләрин тәләји һәмишә олары дүшүндүрмүш və олар бүтүн шуғурлу һојатларыны зәһмәткеш халгы ичтимаи, иғтисади və модәни әсарәтдән хилас етмәк уғрунда мүбаризәјә сәрф етмишләр.

Көндиләрин və шәһәр јохсулларынын мәфкүрәчиләри олан Азәрбајҗан маарифчиләри «инсана инсан тарфиндән едилән зүләм» ән бөјүк әдаләтсизлик һесаб едәрәк һәр јердә зәһмәт-

кешләрин мәнафејини мүдафиәчиси кими чыхыш етмишләр. Ләкин олар ичтимаи инкишаф гауундарына, чәмијјәтин барышмаз синифләрә парчаландығыны, инсан чәмијјәтинин инкишафында синфи мүбаризәнин әһомијјәтинин биләдиқләринә və ичтимаи һојат һадисәләрини идеалистчәсинә шәриф етдиқләринә көрә тарихи инкишаф процесиндә мә'нәви амилләрин, маариф və ағылын ролуну һәддидән артыг шийртмишләр. Олар белә күман едирдиләр ки, өкәр халг арасында маариф və модәнијјәт кениш јайыларса, бунун васитәсизлә бүтүн ичтимаи балалары арадан галдырмаг мүмкүн олар, һәм дә олар белә бир јанлыш әғидәдә илдиләр ки, дөвләт башчылары və варлылар ағыллы-камаллы, маарифләрәрә олсалар, өз сәрвәтләри, вәзифәләри və шәһрәтләри илә көзләри тутулмаса зүләм етмәзләр və зүләм дә јол вермәзләр. Бунунла да зүләм, әсарәт, әдаләтсизлик арадан галхар, инсанларын әхлагы сафлашар, сағлам дүшүнчә, инсан зәкәси һәр шәјдә әсас көтүрүләр.

Мәлүм буна көрә дә Азәрбајҗан маарифчиләри јалныз маарифчи идеолоғлар олмәглә галмајыб, һәм дә өзләри пәшәкар маарифчи олмушлар. Мә'лумдуғу ки, олар 1873-чү илә Азәрбајҗан мыли театрынин әсәсинә гојмушлар. 1875-чи илә Һ. М. Зәрдаби чох бөјүк әзбијәтләр һаһасына Загафғазияда Азәрбајҗан дилиндә илк гәзет—«Әкинчи»ни нәшр етмишдир. М. Ф. Ахундов он илләр әрзиндә јени Азәрбајҗан әлифбасы јаратмаг уғрунда көркән мүбаризә апармышдир. Бу илләрдә С. Ә. Ширвани өз вәсанит илә доғма вәтәни Шамахыда рус-татар мәктәби ачыг јени усулла дәрс вермәзә və мүасир едиләр тәдрис етмәјә башламышдир. Һабелә о, хусуси әдәбијјат дәрнәји дүзәлтмишдир. Беләлиқлә Азәрбајҗан маарифчиләри јалныз зәһмәткеш халг күтләләринин идеолоғлары олмәглә галмајыб, биләваситә өз фәалијјәтләриндә халгы әсарәтдән гурутармаға, «гәфләт јухусундан» ојатмаға чалышмышлар.

Азәрбајҗан маарифчиләринин әхлаг мәсәләләринә кениш јер вермәләринин бир сәбәби дә бу иди ки, олар ичтимаи һојатдаки әдаләтсизликләри чох заман дөвләт халықләрини, гауунверичиләрин, имтијазлы феодал силкәри нүмајәндәләринин әхлагындаки һагисилкә, халгыни гәјдәнә галмамалары илә пәһ едирдиләр. Олар сәдәдијәтсизлә күман едирдиләр ки, ихтијарлы шәхсләр худпәсәндликдән ач чәкиб халг ишлә мәшгул олсалар, дүндәлә әдаләт бәрпа олар.

Јалныз өмүрләринин ахыр илләриндә М. Ф. Ахундов və Һ. М. Зәрдаби тәчрүбәдә јәгин етмишләр ки, төкчә үјүд, инсәнләт јолу илә залымы инсафа көтүрмәк və халгы әсарәтдән хилас етмәк олмас. Зүләмү арадан галдырмаг və әдаләти тәтбиғ етмәк үчүн «халгы өзү бәсирәт саһибн, елм саһибн олмамдыр. Бирлијини və һәмрәјлини вәсанитини әлә етмәлдир. Ондан сонра залыма үз тутараг демәлидир: сәлтәнәт və һөкүмәт

¹ В. И. Ленин. Әсәрләри, 2-чи чилд. Бақы, Азәршоһр, 1964, сәһ. 515—516.

башындан итил! Бундан сонра исе өзү заманенин талабына үйгүн оларак, гануи жаратмалы, конститусија јазмалы ва она эмал етмәлидир»¹.

Г. М. Зәрдаби кәндиләрини бәј вә мүлкәдарлары зүлмүндә јалпы өз гүвәләринә хилас олачагларыла мөһкәм инам һасил едәрәк, Борчалы кәнденин мәшһур мүлкәдары Једикар-бәјә үз тугуб демшидир:

«Бирчә бахын, сиз бәјләр кәндиләрини гаршысында нә гәдәр аз вә завалдысыныз, Вүчүдчә сағлам вә рунча мөһкәм кәндиләрини чохлагуну көрүсүнүзмү? Унутмајын ки, онлар бир вахт өз азадлыгларыны истәјәчәк вә сизә гул олмајачаглар»².

1895-чи илдә өз евиндә кәндиләри һимәјә етдијинә кәрә, мұһакимә олунаркән Зәрдаби бу фикри бир даһа тәкәр едәрәк бәјүк бир инамла билдирмишди: «Һәләлик кичик габар-малар шәклиндә бурузә верән кәнди гәзәбинини сели гаршысында һеч бир шәј, һатта һәбсханаларын галын гала диварлары да таб кәтирмәјәчәкдир»³.

Ләкин бу цәсарәтли фикирләр һәлә ингилаби чагырыш дејиди. Азәрбајҗан маарифчиләринин һамысы мөвчуд гурулушу, халтын әзаб вә изираблары илә долу јашајыш тәрзини әдаләтсиз һесаб едәрәк бу вәзијјәтин һөкмән дәјишәчәјинә, буна сон гојулачагына мөһкәм инанырды. Онлар үрәкдән аруз едирдиләр ки, бу дөвүлмәз вәзијјәт тезликлә арадан галдырылсын, әдаләтлин, истимарсыз чәмијјәт гурулсын. Анчаг онлардан һеч биринин ингилаб һаггында, онун характери, мәзмуну, вәзифәләри вә һәрәкәттеричи гүвәләри һаггында нәзәријјәләри јох иди. Буна кәрә дә онлары кәләчәк истимарсыз, халтын өзү тәрәфиндән иларә олунан чәмијјәт һаггында аруз вә идеаллары утопик характер дашыјырды. Онларын һамысы синифләрини фәвгиндә дуран вә чәмијјәтин бүтүн табәғәләринин мәнәфәјини ејни дәрәчәдә гәрәсиз мүдафиә едән дөвләтин мүмкүн олачагына инанырды. Азәрбајҗан маарифчиләринин ичтиман-сијаси көрүшләринин бу мөһүдү чәһәти, онларын етик көрүшләриндә дә өзүнү көстәрмишдир. Бир тәрәфдән онлар инсан әхлагынын мөвчүд дөвләт гурулушунун дәјишмәсинән әсылы оларак дәјишидијини илдә едирдиләр, дикар тәрәфдән, Марксдан әвәлки бүтүн сосиологлар кими онлар да чәмијјәтин бүтүн үзәләри үчүн јарарлы олан әхлаг принципләри јаратмаға чәһд едирдиләр.

¹ Зүлмә вә чәһаләтә гаршы, Баки, Азәрнәшр, 1955-чи ил, сәһ. 48—49. Бах: һәмчинин «Азәрбајҗан ССР Елмәр Академијасы Республика Әлҗамалары Фонду, М. Ф. Ахундовун архиви, инвентар № 13.

² Һәли фә хәли Мәликова. «Һәсән бәј Зәрдабинин тәрчүмә-ји-һагы». Азәрбајҗан ССР Елмәр Академијасынын Әлҗамалары Фонду, Г. М. Зәрдабинин архиви, инвентар № 37, дөһтәр 2.

³ Бах: Азәрбајҗан ССР МДТА, ф. 169, сијнаһ 1, вәрг 20—21.

Азәрбајҗан маарифчиләринин етик көрүшләрини билавә-ситә тәһлил етмәкә кәчмәздән әвәл, онлары бу көрүшләрини идеја мәнбәләрини, дүңјабахышларынын, о чүмләдән етик көрүшләринин формалашдыгы идеја замнини ајдындайрмағ ләзымдыр.

Азәрбајҗан маарифчиләринин етик көрүшләри һәр шәјдән әвәл XIX әсрин орталарында вә икнини јарысында Азәрбајҗанын ичтиман-сијаси вә итисади шәраитинин мәһсулу вә онун ип'икәсы иди. Онларын бүтүн дүңјабахышы, о чүмләдән дә етик көрүшләри, бир тәрәфдән, чар һөкүмәти, бәјләр, мүлкәдарлар вә башга ип'тијазлы феодал силкәли илә, дикар тәрәфдән зәһмәткеш кәндиләр вә шәһәр јохсуллари арасында кәдән мүбаризә шәраитиндә формалашмышдыр. Ејни заманда Азәрбајҗан маарифчиләринин етик көрүшләри, һәм дә бир тәрәфдән, көһнә феодал-патриархал мүнәсибәтләрини горујуб сахламаға чәһд едән дини-клерикал идеолокијаја, дикар тәрәфдән, өз мәншәји вә олағәләри етибарилә чаризм вә јерли феодалларла һәлә сых бағлы олан мүртәчә јерли буржуа идеолокијасына гаршы мүбаризә шәраитиндә доғмушдур. Мәһз Азәрбајҗан маарифчиләринин етик көрүшләринин, буржуа маарифчиләринин етик көрүшләриндән кәјфијјәтчә фәрглән-мәсинин вә үстүнлүјүнүн сәббәләрини дә буһулла изаһ етмәк ләзымдыр.

Ләкин Азәрбајҗан маарифчиләринин етик көрүшләри әвәлки идеја ирсиндән ајрылмасын, әләгәсиз һәлдә јаранмамышдыр. М. Ф. Ахундов, Г. М. Зәрдаби вә С. Ә. Ширвани өз јарадычылыгларында чох зәнкин идеја ирсинә әсәсләнмышлар. Азәрбајҗанда етик фикри чох-әрлик зәнкин тарихи вә мүтәрәғги ән'әнәләри вардыр. Чох-әрлик Азәрбајҗан мәдәнијјәти дүңја орта әрләрдә Нисамун, Фүзули, Нәсим, Хагали, Бәһмәнјар, Шәјх Маһмуд Шәбүстәри кими даһи мүтәфәккирләр вә шаирләр, XVIII әсрдә Вағиф вә Видали кими кәзәл шаирләр, XIX әсрин биринчи јарысында Гәсәм бәј Закир, Мирзә Шәфи Вәзех, Аббасгулу ага Бақыханов, Исмајил бәј Гутташынылы, Мирзә Кәзимбәј, Мирзә Чәфәр Топчубашов кими шаирләр, јазычылар, елм вә мәдәнијјәт хадимләри вермишдир. Булар дүңја мәдәнијјәти хәзинәсинә башга сәһәләрдә олдуғу кими, етика сәһәсиндә дә зәнкин ире гојуб кетмишләр.

Маарифчиләримиз бу зәнкин вә чох-әрлик идеја ирсинин гануни варисләри олмушлар. Онлар һәлә ушаглыгдан бу зәнкин ирсин габагчыл ән'әнәләри руһунда тәрбијә олунмуш вә бөјүдүкдән сонра өз сәләфләринин идеја ирсини дәриндән өј-рәнәрәк онлары јени тарихи шәраитдә давам етдирмишләр. М. Ф. Ахундов, Г. М. Зәрдаби вә С. Ә. Ширвани өз сәләфләринин әсарлариндәки азадлыг, дәрин һуманизм, вәтәнә мәнәб-бәт, башга халгларла вә милләтләрә һөрмәт, ичтиман әдаләт-

сизлијо гаршы нифрәт идејаларыны дәрindən әхә етмишләр. Олар өз етик көрүшләриндә сәләфләрини бөјүк руһ жүксәклији илә узун илләр бөјү тәрәнүм етдикләрини әдәл-әдлилик, сәдагәт-әдлилик, чәсурлуғ, мәрдилик, тәвәзә/карлығ, сәммимиллик, го-наһгөрәрдлик, достлуғ, әмәји сәвәк, доғручулуғ kimi кызы әхләги сифәтләри төчәсәүм етдирмишләр.

Неч дә тәсәдуфи дејилдир ки, маарифчиләримиз өз әсәрләриндә дәнә-дәнә сәләфләрини адына чәкмиш, бөјүк бир мәънивијәт вә мишәғдәрләри һиссәлә онылары јад етмишләр. Буну хағырламағ кифәјәтдир ки, М. Ф. Ахундов Низамини «иәдир истә/дадын»дан фәрәлә бәһе едәрәк, онун «Хәмсә»сини «пәсвијашын ичиси» kimi гүјмәтләндирмишдир¹. Молла Панаһ Вағифи вә Гасым бәј Закири о. Азәрбајҗан дилиндә «ше'рин аталары» адаландырымыш, онылары иш'рләрини инасаны вәләһ вә һейран етдијини, бунылары охујаркән «адамдын вәчдә вә зәвғә кәлдијини» гәјд етмишдир².

С. Ә. Ширвани исә Фүзули, Хағани, Нәсим и вә Вағифи өзү-үңи устәдлары һесаб едәрәк, онылары бир нечә нәзирә вә тәхмисләр јазмышдыр³.

Азәрбајҗан маарифчиләри шифағи халғ јарадычылығын-дан;—нағыләрымыздакы, ашығ ше'рләриндәки, тапмачалар вә аталар сөзләриндәки, мисәлләрымыз вә зәрб-мәсәлләрымыздаки нәсифәтәмин вә һикмәтли сөзләри, чох дәрин мә'налы фикирләри ејронмиш вә өз етик көрүшләриндә бунылардан кениш истифадә етмишләр.

Һ. М. Зәрдаби 1899-чу илдә, Јереванда Мәммәд Вәли Гәмәрлински тәрәфиндән тәртиб едилмиб чап олуан «Татарские пословицы», («Татар аталар сөзләри») ⁴ китабына јаздығы библиографјијадә халғ јарадычылығыны «идрак чешмәси» вә мүдриллик мәнбәји» kimi гүјмәтләндирмишдир. Зәрдаби јазмышды ки, «ше'рләрә бәзәксиз, боғасыз халғ бахышы» тәдгигәт үчүн мисәлсиз бир мә'хәзир⁵.

Әлбәттә, Азәрбајҗан маарифчиләри өз сәләфләрини етик бахышырыны механики оларағ тәкрарламамышлар. Олар сәләфләрини идеја преслини ләјигинчә гүјмәтләндирәрәк вә бу ирсин мүтәрәғги, габағчыл чәһәтләрини мәнимсәјиб әхә едәрәк, ондан бир идеја мәнбәји kimi истифадә етмишләр. Олар јени тарихи шәраитдә сәләфләрини етик фикирләрини мүтәрәғги чәһәтләрини даһа дә инкишаф етдириб, өз сәләфләри-

нә нисбәтән етик анлајыш вә категоријалара даһа радикал мәзмун вермишләр.

Биз бурадә тәәссүфлә гәјд етмәклик ки, тәдгиг олуан маарифчиләримизни бүтүн сәләфләрини етик көрүшләрини тәһлил едә билмирик, чүнки бунун үчүн бир нечә хуәсуи тәдгигәт иши апармағ ләзим кәлир. Ләкин XIX әсрин биринчи јарысында јашајыб јаратмыш олан вә М. Ф. Ахундова, С. Ә. Ширванијә вә Һ. М. Зәрдабијә биләваситә тә'сир кәстәрмиш олан Гасым бәј Закир, Мирзә Шафи Вәзәһ вә Аббәсгулу ага Бақыхановун етик көрүшләри һағгында бир нечә сөз демәји ләзим билirik, чүнки бунсуз Азәрбајҗан маарифчиләрини етик көрүшләрини ичтиман мә'насыны вә хуәсуијәтләрини дүз-күн анламағ вә гүјмәтләндирмәк олмаз.

XIX әсрин 30—50-чи илләриндә Азәрбајҗан мәдәнијәтинин көркәмли үмәјәндәләриндән бири олан Гасым бәј Закир (1781—1857) өз дәрин мәзмунлу ичтиман сәтиралары илә дини фәодал әхләғын тәгидиндә көркәмли рол ойнамышдыр. Закир дини әсәрәтин, мөвһумәтин вә фанатизмин халғмызын мәдони инкишафына бухов олдуғуну, адам тәрән тәһәткар иди. О бир тәрәфдән, Азәрбајҗанда мүстәмләкә сјасәти јеридән чар мә'мурларынын, дикәр тәрәфдән, халғын авамлығындан вә чәһәләтиндән өз шәхси мәнфәәтләри үчүн истифадә едән ислам дини руһанләрини инсанлары әхләғына сон дәрәжә мәнфи тә'сир кәстәрдикләрини, чәмијјәтдә әхләғ позгулулуғун кетдикчә артығыны һәссәсләғлә мушаһидә етмишдир. Закирин ичтиман сәтираларында рушвәтхорлуғун һиссиз дәрәжәдә артамасы ичтиман бир бәлә kimi тәсвир олуур. Кечән әсрин орталарында чар мә'мурларынын, бәјләрини, мүлкәдәрләрын әхләғында вә әмәли һәрәкәтләриндә дәрин көк салмыш рушвәтхорлуғ бүтүн чәмијјәти әхләғчә ејбәмәр бир һалә салмышды. Закир чох һағлы оларағ гәјд етмишдир ки, рушвәтхорлуғ олдуғу јердә әхләғдан данышмағ олмаз. Рушвәтхорлуғун артамасы илә әләгәдәр оларағ инсанлардә јаланчылығ, икнүз-лүлүк, саттынылығ, е'тибарсызлығ, пахыллығ, худдәсәндлик kimi бир сүрә мәнфи әхләғи сифәтләр дә јаранын вә кениш јайлыр. Мәһз буна керә дә Закир чар мә'мурларыны «гојун сүрсүнә һүчүм едән чанәварә бәнзәдәрәк» һиддәтли бир е'тирәз сәси илә билдирмишди ки, өлкәдә гајда-ғанун, әдәләт јохдур, өзбашыналығ, «өтүр-өтүр, апар-апар» зәмәнәсидир. Буна керә дә:

Бириндән шикәјәт едәсән әкәр,
Данышмаға гојмаз сөзүң әкәр,
Гардаш малы kimi ортадан бөләр,
Муровлар олублар гоғуја ортағ...

Зәркар, Драғардә аләм-ашикәр
Бир уңдан оғулар, бир уңдан сатар;

¹ Бәх: М. Ф. Ахундов. Избранные философские произведения, Баки, 1953, сәһ. 226.

² Бәх: М. Ф. Ахундов. Әсәрләри, II чилд. Баки, Азәрнәшр, 1951, сәһ. 221—222.

³ Бәх: С. ејид Әзим Ширвани. Әсәрләри, II чилд. Баки, Азәрнәшр, 1950, сәһ. 341, 348, 353.

⁴ Тәҗрибә—бурадә Азәрбајҗан дәмәкдәр—*мүәллиф*.

⁵ «Кәспин» газети, 1899-чу ил, № 281.

Вәј одур сәһибн ат башы тутар,
Јүз јердән төкүдүр үстүнә чомат¹.

Гасым бәј Закир чар мө'мурларынын өз вичданларыны пу-
ла сатдыларындан, өлкәдә пис әмәлләрини артмасына банс өл-
дугларындан шикәјәтләврәк, М. Ф. Ахундова көндәрдийи мән-
зүм мәктубларында јашадыгы Гарабағ вилајәтнини белә тәс-
вир едир:

Кимин вилајәтдә сүмү әри вар,
Јүз адам өлдүрә, һәбсдән чыхарат.²
Һәддән ашыб бу виладә шәрарәт,
Һәр ким һәр иш көрә—пулуна миннәт.
Му гәдәри јохдур әләү әдәләт
Вә лакин шөһратн-бичајә бир бах!³
Доланыр базары дәрға, квартал,
Дөјүдүр сифәтләр, јолуһур сағтал,
Кечә кет чибина беш-он манат сал.—
Күндүз кәлиб ишрәк, баһаја бир бах!⁴
Һәддән ашыб бүхлү һәсәл, шәрарәт,
Јолдан јолданын ејләр хәјанәт,
Алимдә әмәл јох, бәјдә әдәләт,
Ишләримиз сәлүб саф кардән-бумач⁵.

Башға бир ше'риндә шаир «вилајәти виран ејләјән», «га-
филү пијан, маили-карт» олан чар мө'мурларынын әлиндән ча-
на дојдугуну е'тираф едәрәк дејир:

Мәнә дүшмәз, дејим белә чаваба,
Мүшкүлдүр бу әмрә кәтирмәк табы,
Хәһ биһесәб ола, хәһ һесәби
Беш шаһилыг ишә көрәк он манат...

Бир кимсәјә ариз ола сәләмә,
Бахмәзләр фәғирә, јохсула, кәмә,
Гәдәм кәтирмәзләр, һаггүл-гәдәмә
Ја он түмән пул көрәкдир, ја бир ат...

Вармы ола, јарәб, буһлар кимн пиһ,
Бир дәнн, биәдәб, дәруну хәбиһ,
Нә гәдәр варындыр—знаком, сәдиһ!
Олмајанда дејир пошөл, ...мат...⁶

Гасым бәј Закир «хејри вә шәри өз јериндә олмајән», «јах-
шысы јамандан, доғрусу јалаңдан сечилмәјән» бир чәмијјәтдә
зүлмүн һәддиндән аргыг шиддәтләндијини, бәјләрин, ханла-

¹ Гасым бәј Закир. Сечилмиш әсәрләри, Баки, Азәрнәшр, 1957, сәһ. 267—268.

² Јенә орада, сәһ. 278.

³ Јенә орада, сәһ. 281—282.

⁴ Јенә орада, сәһ. 269.

⁵ Јенә орада, сәһ. 297—300.

рын кетдикчә даһа артыг, инсаф вә мәрһәмәт һиссидән мән-
рум олдугларыны, фәғирин, јетимин малларыны әлиндән аа-
дыларыны, зорла, күчлә, һијлә илә, фитнә-фәсәдлә вар-дәв-
ләт јыгдыгларыны ачы бир тәәсүффә тејдә едәрәк јазыр:

Кәрәк бу аламдән ејләмәк һәзәр,
Өз јериндә дејил чүки хејрү-шәр...!

Ханзәдәләр иһнә тахыр рә'јәти,
Өзләринин дејил гыма, өвратн,
Ода тәһәр, һарла дүшәә фүрәтн...

Кәрәк бәј әсәддә зүлмүн домадам;
Дәхи дә арғарыр бу олан-бигәм.

Тутубдур әләми зүлми-биһесәб,
Мүшкүлдүр кәтирмәк бу мөнһәтә таб²

Гасым бәј Закир кечән әсрин орталарындан башлајарағ,
јеничә јаранан тичарәт буржуазиясы нүмајәндәләринни әхлә-
гыны да кәскин тәңгид етмишдир. О, «иманыны тәрәзијә гојан
бағгалалары», «беш аршында үч чәрәк сүрүшдүрән» тачирләри
һөчв һәдәфи едәрәк, онларын һәр аддымбашы јалаң даныш-
маларыны, халгы алдагдыгларыны, бир гәдәр пул үчүн «јүз-
ләрлә адамы күдаза вермәјә» һазыр олдугларыны, сатгыһлыг,
хәјанәткарлыг етдикләрини өзүнәмәхсус бир чиддијјәт вә мү-
шаһидәчиликлә ифша етмишдир. Бу јени зүмрәнин «ачкөз,
сојрунчу, абыр-һәјадан мәнрум» олан нүмајәндәләринни—та-
чирләри, еһтикарлары Закир бир дә она көрә шиддәтли гам-
чылајырды ки, онлар шаирин өзүнүн дедији кимн «чәннәтә
бәнзәр вәтәнимизә әјри-әјрүлүк» кәтирирдиләр. Закирин реал-
ист бир сурәтдә һөчв етдији тачирләр, сөвдәкәрләр, бағгал-
лар, дөлләләләр јени јаранмағда олан буржуа әхләгынын илк
данышымылары иди. Буржуа әхләгынын «алдатмасын сата
билмәзән» принципи Закирин һөчв етдији типләрини әхләг
принципи иди.

Сәһра мәрдумуну шәһр әһли көрчәк,
Јалырыб, јанышыб отурду чөмләк,
Беш аршында сүрүшдүрәр үч чәрәк,
Тачирә сејр ејлә, сөвдәјаја бир бах!

Бағгал тәрәзијә гојар иманы,
Әсәд гүһмәтинә сатар ајраны,
Гудурмун ит кимә тутар дөрд јанын,
Дејән јохдур Али-Әбәјә бир бах!³

¹ Гасым бәј Закир. Сечилмиш әсәрләри, Баки, Азәрнәшр, 1957, сәһ. 269.

² Јенә орада, сәһ. 282 вә 303.

³ Јенә орада, сәһ. 281.

XIX эсрин биринчи жарысында Азербайжанын маарифчи шаирлериндэн бири, М. Ф. Ахундовун мүэллим Мирзэ Шэфии Зазех дэ (1805—1852) дини-феодал етканын тэнгиди вэ жени, үнүви характер дашыян етика жаратмаг саһәсиндэ көркәмди үнүви ојнамышдыр. Оуну Тифлисдэ тэшкил етдизи «Дивани-никмәт» адлы эдәби-фәлсәфи дәрнәкдэ башга фәлсәфи проблемләрлэ бәрәбәр мүнғәзәм олараг етика мәсәләлериндән дэ бәлһс едиллирди. А. Бакыханов вэ башгаларынын јахындан иштирар етдији бу дәрнәкдэ инсан эҳлагы вэ оны сафлашдырмаг јоллары һаггында мүбаһисәләр апарылар, ажры-ажры философияларын етикаја аид әсәрлериндән парчалар охуруду.

Мирзэ Шэфии өз етик көрүшләриндэ етиканы илаһијјатдан ажырмаг саһәсиндэ илк аддым атымышдыр. О, дәрин мәналы дүймәлери вэ лирик ше'рлери илә ислам дининин бир сыра еһкамларына гаршы чәсарәтлэ чыхыш етмиш, мадди әләмин көзәлликләрини тәрәннүм етмишдир.

Мирзэ Шэфинин етикасы өз маһијјәти е'тибарилэ дини-аскетик эҳлага, тәрки-дунјалыг вэ ахирәт дүнјасы һаггында дини еһкамлара гаршы јөнәлдилмишдир. О, бөјүк бир чәсарәтлэ ахирәт дүнјасы һаггындакы дини еһсанәлери ифша етмиш вэ инсанлары бу дүнјанын не'мәтләриндән һәзз алмаға чагырмышдыр. Мәсчиди «авамлыг вэ чәһәләт» јери адландыран шаир, бөјүк бир е'тираз сәлә илә инсанлары ахирәт дүнјасы һаггындакы пуч әһсанәләрлэ алдатмағы бөјүк әдәләтсизлик һесаб етмишдир. Оуну нәзәринчә ким инсаны ахирәт дүнјасына һазырлашмаға чагырса, ким инсаны чәһнәт хулјалары илә әјләндирир вэ чәһнәнәм әзәблери илә һәдәләјирсә, о, бошәријјәтин дүшмәндир; инсаны һөгги хошбәхтлијини дүшмәндир. Чүнки һөгги хошбәхтлик, һәм дэ бәдбәхтлик бу дүнјанын өзүндәдир. Буна көрә дэ ахирәт дүнјасына инсанлар ахмагдырлар вэ белә адамлара һөгги јолдан азымыш адамлар кимми көмәк едилмәлидир. Инсанлары ахирәт дүнјасына инсанлар чагыран мүфтиләр, мүчтәһидләр вэ башга руһаниләр исе шарлатанлардыр, коләкбазлардыр. Онлар инсана өз мәвһи; зәләри илә һәдсиз дәрәчәдә зәрәр вурурлар. Мирзэ Шэфии әхләг мәсәләләриндә фатализмни мүбариз әлејһини кими чыхыш едир. Оуну нәзәринчә төвәккүл, бәхт, тәлә һаггында дини китаблардакы еһкамлар инсаны тәркәнләһ едир, онда горхалыг, әталәт, зәифлик, ачизлик кими ән пис әхләги сифәтләри тәрбијә едир¹.

Инсан әхләгча камил олмаг үчүн јалныз елмә, билијә малик олмалыдыр. Әхлагын јекәнә тәмизләјичиси анчаг ағылдыр. Мирзэ Шэфии ағлы вар-дөвләтдән, салтанәт вэ һакимијјәтдән үстүн тутмағы мәсләһәт көрүр. О јазыр ки, вар-дөвләт

¹ Бах: «Песни Мирзы Шаффи», Н. И. Ейфертин тәрчүмәси, Москва, 1880, сәһ. 52—58, 155—159, 161—162.

саһибләри, һакимләр ағыл саһибләринә—мүтафәккирләрә нечә олса дә мейтәчдирлар, ләкин елм саһибләри онларсыз дә кечинә биләрләр. Она көрә дә инсанлар өзләрини ахирәт дүнјасы вэ төвәккүл әсарәтиндән хилас едиб, елмә, билијә јијәләмәлидирлар.

Мирзэ Шэфии өз ше'рлериндә инсаны сәрбәстлијә чагырар. Оуну нәзәринчә әхләгча камил инсан өзүнүн мәнави көләлијини дөзмәмәли, өз һәрәкәт вэ давраишларыны өзү идарә етмәли, һәр шејә көзүчәг бахмалы вэ өз мәнафејини дүзкүн дәрк етмәји бачармалыдыр. Шаир һәмвәтәнләринә нәсиһәт едир ки, дини китаблардакы еһкамларын гулу олуб галмаевыллар вэ ахирәт дүнјасына үмид бағламасынлар, чүнки бу еһкамлар инсана һөјәт дәрси верә билмәз.

Мирзэ Шэфии азадлағсөви шаирдир. О, ше'рләринин бириндә демийдир ки, «мәң бүтүн дүнјаны һәбсдән гуртармаг вэ бүтүн бәшәријјәти хошбәхт етмак истәрдим». Мәһз оуну етикасы бу мөгәдә доғру јөнәлдилмишдир. О, мәнз бу мөгәдә дини-аскетик эҳлагы кәскин тәғид едәрәк инсанлары мадди әләмин, һәјәтин мәнасыны дүзкүн дәрк етмәјә, һөјәтәдән, јашамагдан зөвг алмаға, инкбиллијә чагырырды. О, дәфәләрлэ тәәссүф едәрәк гејд етмишдир ки, онсуз дә инсан өмүр чох гысадыр. Она көрә дә инсан бу гыса өмүрүндә дүнјадән даһа чох һәзз алмалы, ләззәтлә јашамалы вэ мүмкүн гәдәр дорддән, гәмдән, әзабдан үзәг олмалыдыр. Шаир дүнјажә бәдбинчәсинә бахмағын әлејһинә олмушдур. Оуну нәзәринчә дүнјә һеч дә бә'зилерини дүшүнүјү кими башдан-баша дәрәдә, кәдәрлә, гәмлә, гүсәә илә долу бир мәкан дејилдир. Бә'зилери, һатта чидди бир сәбәб олмамдыгә белә кәдәрләнир, дүнјадән, јашамагдан чана доғруларын билдирир вэ аһ-налә чөкүрләр. Бунуна әсла разылашмаг олмаз. Чүнки биз дүнјажә «аһ-налә чөкмәк, сызылдајыб уфулдамаг үчүн дејил, јашамаг үчүн кәлмишк».

Әлбәттә, Мирзэ Шэфинни бу фикрләри өмүр әјјашлыгга, јалныз кејфлә кеңирмәји тәләб едән, кобуд һисси еһтирасларын гулу олмаға чагыран әхләг нәзәријјәчилләринин фикрләриндән чох узагдыр. Оуну бу тәләбләри инсан шәхсијјәтин мәһрумијјәтләрдән хилас етмәјә, инсан һәјәтина, әмәјинә дәрин мәһәббәт вэ һөрмәт чагыршыдыр.

1851-чи илдә, Берлиндә алман диллиндә тәрчүмәчи, плакиатор Ф. Боденштедт тәрәфиндән «Die Leiden des Mirza Schafiq» («Мирзэ Шэфинин маһиалары») ады алтында чап едилмиш ше'рлериндә, һабелә республикамызын эдәбијјәтүнәсләри тәрәфиндән ашкар едилмиш башга ше'рлериндә Мирзэ Шэфии азадлыг вэ инсанпәрвәрлик идејаларынын чарысы кими чыхыш едир. О, сәдә адамлары, әмәји илә сарајлар тикән, јоллар салан, дәрјалар фәтһ едән зәһмәткешләри сон дәрәчә һәс-

сас бир дују ыла тэрнүнүм еди, онылары «неч кэсин көрмә-
дији маләклардан» гат-гат устур тутур.

Мәнз бу сәбәбә көрә дә шаир истибадда һакимийјәтинә, шаһ-
ларын залымлығына, әдәләтсизлијә вә мәзулумларын истисма-
рына ғаршы кәскин чыхыш едир. Бу нөгтеји-нәзәрди онун
«Тејмурәнк» ше'ри чох характерикдир. Шаир бу ше'риндә,
өзүнмәхус ишчәлик вә усталыгга рәзаләт, ганчәнәлик, зүлм-
кардыг, залымлыг вә гәддәрлығын рәзи олан Тејмурәнккә
садә, әдәләтсизлик, зәһмәткеш ханәндән үз-үзә кәтирир. Зүл-
мун вә шәрин дүшмәни олан ханәндә сарајда маһны охујуб
шаһа гәсдән ешитдирир ки, шаһ-шөһрәт, вар-дөвләт һәмнә
дунјаны гана бојаран зүлмкар шаһлар коләчәк нәсилләрин
нифрәт вә лә'нәтинә сәбәб олачаклар. Оныларын хошбәхтлији
мүвәггәти, бәдбәхтлији нәсә дамидир. Тејмурәнк һирсәлир
вә ханәндән өлдүрчәји илә һәдәләјир. Ағыл вә камал саһиб
олан ханәндә өзүнү итирәјиб, өз ағылын күчү илә шаһа ча-
ваб верир ки, мешәдә вәһинләр дә, сәһрада пәләнкләр дә, кү-
чәдән кечәркән бинадан лахлајыб дүшән бир дәш дә тәсадү-
фуи адамы өлдүрүр. Адам өлдүрмәк һеч дә һүнәр дејилдир.
Ханәндән чох тутарлы, кәскин дејилмиш бу сөзләриндән
шаһ сарсылыр вә ону азад етмәк әмри верир. Ханәндә јенә зәһ-
мәткеш халгын тәлеји, онун әздәлығы, шаһларын залымлығы
һаггында өз маһнысына учә сәслә охумагга давам едир. Ағыл
күчә, зәһмәт зүлма, хәјир шәрә галиб кәлир¹.

Мирзә Шәфинин етикасы үчүн характерик олан бу хүсусиј-
јәт хәјрхәһлыгга бәдхәһлыгын, јахшылыгга пәслијин, хәјир-
лә шәрин ғаршылашдырғалмасында һәмнәсә нәчиб әхлаги сиф-
тләрин гәләбәси вә тантанәси, шаирин инсанларда өз күчүн
иһам нәһас етмәк чағарышы илә биләвәсәт әләгәдәрдир.
Башга маарифчиләр кими о дә белә бир сәдәләвәһ фикирдә
иди ки, әдәләтсизликдән хилас олуб азад олмагын вачиб шәр-
ти инсанларын өзләринн дәриндән дәрк етмәләриндән, фәрди
сурәтдә әхлагча камилләшмәкдән ибарәтдир. Бунун үчүн дә
һәр кәс өз ағылын даһма тәкмилләшдирмәлидир. Инсан ағы-
лына, онун јениләмәз күчүнә дәрин иһам Мирзә Шәфинин ети-
касынын баш хәттинә тәшкил едир.

Мирзә Шәфинин ше'рлериндә ән чох тәрнүнүм едилән нә-
чиб әхлаги сифтләрдән бири тәвәзә'карлыгдыр. Шаир тәвәзә-
'карлыгдан дәнә-дәнә бәһс едәркән дә буну инсан ағылы илә
әләгәләндирмишдир. Онун эһнинчә ловғалыг, тәкәббүрлүк,
һәддиндән артыг өзүнә күвәнмәклик инсанын әгли инкишафы-
на мане олуру, ону наданлашдырыр. Чүнки белә адамлар бир
гајда олараг өзләриндә билијә еһтијач һисс етмир, һәм дә
белә куман едилрләр ки, онылар артыг һәр шеји билирләр
вә даһа башғаларындан өјрәнмәјә бир шеј ғалмамшыдыр. Бу бө-

јүк јанлышыгдыр. Инсан өз-өзүнә өјрәнә билмәз, инсанын
өзүбәзүнү өһмәси нә гәдәр әһтиндирсә, өз-өзүндән өјрәнмәси
дә бир о гәдәр әһтиндир. Һәр кәс билик аймагга ағыллылар-
дан өјрәнмәјә мөһтәкәдир. Ләкин инсан јалынз башғаларынын
фикринин сәдәчә гулу олуб ғалмамалы, онылары тәчрүбәдә, өз
үзәриндә јохлајыб саф-чүрүк етмәли, дүзү әјрәдән, һәггәти
јаландан сечмәлидир. Чүнки һәр парәдәјән шеј—ғызыл, кү-
мүш олуру.

Мирзә Шәфи тәвәзә'карлығы инсанын ағылчә инкишафы-
нын вә әхлагча камилләшмәсинин мүһүм шәрти һесаб едир.
«Күнәш дә өз ишулары илә јерә әјиләр», «ағач дә бар кәтир-
дикчә башыны ашагы дикир»—дејән шаир тәләб едирди ки,
«мәнәм-мәнәмләрин иһорисиндә мән јох олуб кетмәсин».

Мирзә Шәфи Вәзәһ өз азад фикрилијинин, мөвчуд дини-
феодал әхлагы мөһарәтлә тәгид етмәси, өз етикасында сәдә
адамлары, зәһмәткешләрн тәрнүнүм етмәси вә инсан ағылын
күчүнә дәрин иһам бәсләмәси илә М. Ф. Ахундов, Һ. М. Зәр-
дабиј, С. Ә. Ширваниј бөјүк тә'сир бағышламыш вә онла-
рын етик көрүшләринин формалашмасына мәнәви тә'сир кәс-
тәрмиш көркәмли сәмалардан бири олушдуру. Буну М. Ф.
Ахундову өз тәрчумәји-һалында јаздыгы ашагыдакы сөзләр
там мәнәвәси илә тәсдиг едир:

«Кәңчә мәсчидинин һүчрәләриндән бириндә бу шәһәрин
Мирзә Шәфи ады бир әһли јашајарды... Мән ондан дәрә
ализардым вә дәрә просесиндә бу һөрмәтлән, мөһтәрән шәхсә
бизимызда достлуғ вә чох сәһмијјәт јаранди.

Бир күн бу мөһтәрән шәхс мәнә белә бир суал верди:
— Мирзә Фәтәли, едмәләр өјрәнмәккә нә мөгсәд күдүрсән,
нә олмағ фикриндәсән? Мән она чаваб вердим ки, руһаһи ол-
маға һазырлашырам. О мәнә деди:

— Демәли, сән дә коләкбаз вә шарлатан олмағ истәјирсән.
Бу мән чох тәччүбәндирди вә сарсытды. Бу нә демәкдир?
Мирзә Шәфи мәнә бахыб деди:

— Мирзә Фәтәли, өз һәјәтыны бу алғач адамларын арасы-
нда кечирмә, өзүнә јазыгын коләни вә өзүнә башга сәһәт сеч!»¹.

М. Ф. Ахундов јазыр ки, бунунла Мирзә Шәфи мәнһәм кә-
зүмдән гара пәрәдән кәтүрдү вә мән дунјаја ачығ кәзлә бах-
маға башладым.

Азәрбајчан маарифчиләринин сәләфләриндән јалынз Абас-
гулу аға Бақыханов өз етик көрүшләринин мүһтәзәм шәрһин
гојуб кетмишдир. Азәрбајчанын иләк маарифчиләриндән би-
ри олан Абасгулу аға Бақыханов—Гүдсинин етик көрүшләрин-
дә, онун бүтөвлүкдә дунјабахышына мәхсус эндијјәтлән ча-

¹ Азәрбајчан ССР ЕА Республика Әлязмалары Фонду, М. Ф. Ахундо-
вун архивин, инвентар № 490, 6 а х: һәбәл инвентар № 396.

¹ Ба х: журн. «Русская старина», т. 55, С.-Петербург, 1887, сәһ. 598.

һөтләрнин олмасына бахмайраг Шәрг фанатизминә, схоластик-мистик етикаја гаршы бир с'тираз дујулур. О, мүтләг мәһнада дини-феодал етиканын чәрчивәсиндән чыха билмәмәсиз дә, ислам фанатизми вә орта сөр чәһәләтпәрәстлинин һагг газандыран әхлаг нәзәријјәләриндән хейли узаглашмышдыр.

Кечәи әсрин орталарында Азәрбајҗанда дәрин бөһран кечирмәјә башламыш олан, ләкин һәлә өз ичтимаи вә итисади дәрәҗәләри е'тибарилә мөһкәм олан феодализм гурулушунун ичтимаи-итисади һәјәтинә баш верән дөјишкликләр феодал-задәкән силкинә мәрсуб олан Абасгулу аға Бақыхановун дүңјабахышында өз иңгисасыны тапмышдыр. А. Бақыханов әрәб вә фарс дилләрини мүкәммәл өйрәнәрәк Шәргин Низами, Фүзули, Хагани, Фирдоуси, Сағани, Гәзәли, Сәди, Мәснәви, Шабүстәри kimi мутәфәккирләрини әсәрләри илә јахындан таныш олмуш, һәбелә рус диләнин өйрәнәрәк бууну вәситәсилә рус ичтимаи фикрини багагчыл идејәләрына вә Авропа мәдәнијјәтинә дә ијәләмишдыр. Һәртәрәфли мүкәммәл билијә малик олан А. Бақыханов бир тәрәфдән өз вәтәниндә һөкм сүрән схоластик дини-феодал мәфкурәсилә барыша билмәмәши, диңкәр тәрәфдән исе бу мәфкурә илә әләгәсини там кәсә билмәмәшидир. Буна көрә дә биз Бақыхановун етикаја даир јазмыш олдуғу әсәрләрдә онун феодал гурулушуна, ислам идеоложијасына, чарын мүстәмләкә сийәсәтинә гаршы радикал чыхышыны һисс етмирик. Ләкин онун көрүшләри етиканын бир сыра мүнүм проблемләри үзрә дини әхлағын чәрчивәсиндән чох кәнара чыхыр вә маһијјәт е'тибарилә дини еһкамлара гаршы чеврилир.

А. Бақыхановун етик көрүшләри системли һалда онун «Тәһзиби-әхлағ», «Китаби-нәсиһәт» әсәрләриндә, гисмән исе «Кулүстани-Ирәм» әсәриндә шөрһ едилмишдир.

Бақыханов өз көрүшләриндә бууну әсас көтүрүр ки, әхлағ мәсәләләрини јоғулушунда вә һәләндә јалныз дини китаблар кифәјәт дејилдир. Бундан әләвә дүңјанын багагчыл философияларыны вә мутәфәккирләрини бу сәһәдә апардығлары тәдқиғатлары да дәриндән өйрәнмәк ләзымдыр. О, «Тәһзиби-әхлағ» әсәрини киришиндә јазыр:

«Мән ачиз Абасгулу Гүдәси төхәллүс, бақылы, Мирзә Мәһмәдхан оғлу, 1248-чи һичри һәндәкә истадән ки, дини китабларыны, халғларыны көркәмли адамларыны, ислам, јунан вә Авропа философияларыны әсәрләри үзәриндә апардығым бир нечә тәдқиғаты, әгли тәтбиғләрдә топлајарағ, бир мүхтәсәр китабча тәлиф едәм»¹.

¹ Абасгулу аға Бақыханов (Гүдәси), «Тәһзиби-әхлағ», Азәрбајҗан ССР Елмәдр Академијасы Тарих Институтунун елми архиви, инвентар № 2196, сәһ. 19. (Сопралар кәйридијимиз иттибаслар һәмни бу мә'хәдән олачәдир).

Охучулара тәғдим етмиш олдуғу һәмни китабчада Бақыханов әхлағ мәсәләләриндә алланын ролуну сон дәрәҗәдә азалдарағ ону јалныз «илк јаратмағ акты» илә мәһдуд етмишдир. Бақыхановун зәһинчә дүңјада сәбәбијјәт әләгәси һөкм сүрдүјүндән вә һәр шәј сәбәбләрини мөвчудлуғуна бағлы олдуғудан әхлағи һәркәт вә даиранышларына да сәбәбләри вардыр вә бу сәбәбләри ајдынлашдырмадан инсан әхлағы һағғында дүзкүн фикир јүрүтмәк олмаз. «Зиддијәтләрин топландығы јер олан әләм сәбәбләрини варлығына бағлыдыр». Аләмдә олан низам, гајда вә гаунаујғулулуг да сәбәбләрини мөвчудлуғуну иттиҗәсиридир. Инсан јалныз бу сәбәбләри, гаунаујғулулуглары дәрк егмәк јолу илә өзүнүн вә башғасынын әхлағына нәзәрәт едә биләр. Диггәтәләјиҗ чәһәт будур ки, Бақыханов кәһнатда олан сәбәбијјәт әләгәринини вә гаунаујғулулугларыны объектив характер дашмамына даир гүмәтәли фикирләр ирәли сүрмүшдир. Бу фикирләр јеткин вә ардычыл олмаса да, Бақыхановун дүңјабахышында габағыр шәкилдә ифадә олунмуш диалектика элементләринини олдуғуну шәкисз сүбүт едир.

Бақыханов кәһната мұхтәлифлијини бирлији kimi бахыр, һәркәт вә инкишәы дүңјанын өзү kimi сонсуз һесаб едир. Буна көрә дә онун нәзәринчә дүңјада инкишәк вә дөјишмәк гајд; наујғулулуг даһилиндә бир-бирилә әләгәли сүрәтдә кедир. «Варлығы јохлуғ јохдур. Биз тәҗиір тапмаға вә бир һалдан башға һала кечмәјә јохлуғ ады вермишк. Бүтүн шәјләр бир шәкилдән башға бир шәклә кирмәк үчүн һәләк олур. Јалныз ејни варлығыдан ибарәт олан онун өзү олдуғу kimi гадыр. Белә ки, әләмин бүтүн фәрдләриндә вә мүтләг әләмин фәрдләри олан әләмләрдә бу гајда вардыр. Онлары доғулмаларына башланғыч, өлмәләринә исе гүјәмәт дејилир... Ләкин бу дөјишклик мүтләг әләмин иттиҗасы даирәсиндән кәнара чыхмаз. Мүнәччимләрдән бир парасы бу әгидәдәдирләр ки, сабит улдузлар һамысы күнәшләрдир. Онлардан башға да кәһкәшәнда сабит улдузлар олдуғча чохдур. Демәк о күнәшләрин һамысынын сәјјарәләри вардыр. Һәр сәјјарә бир әләмдир. Бизим әләмимиз дә һәмни сәјјарәләрдән биридир...»².

Бу фикирләр ајдын сүрәтдә кәстәрәир ки, Бақыханов үмүми тәбиәт һадисәләрини изаһ едәркән чох заман доғру, елми мөвгедә дурмуш вә бә'зән дә аллаһла тәбиәти ејиләшдирмишдир. Онун зәһинчә «зиддијәтләрини топландығы јер олан әләм сәбәбләрини варлығына бағлыдыр. Јә'ни онун чүз'иләри бир-биринә хүсусән рабитә илә бағлыдыр. Бүтүн вә зиддијәтләр хәсијјәт чәһәтдән мүхтәлиф олмаларына бахма-

¹ А. Бақыханов, «Тәһзиби-әхлағ», сәһ. 55.

² Јенә орада, сәһ. 98—99.

жараг, ихтисас чоһөтдөн ажрылмаздырлар»¹. Буна көрө дө инсанлар һадиселәрини әсә сәбәбләрини өйрөнмәжә вә бундан әгли нәтиҗәләр чыхармага чалышмаздырлар.

«Мараглы бурасыдыр ки, бәзи адамлар аләмдә баш верән һадиселәрини чоһуну өзүнә инсәбәт верәрәк, дежиләр ки, «көрүрсәнми, мәннәм бәхтимдәндир, комия минән кими туфан гондурсаңи, мәннәм һадисә үз верди. Буиларын һамысы тәләҗимини мүсәнд олмадығындадыр, зәманә мәннәмлә саз дежилә». Бу өлдүгчә јанлыш фикирдир. «Бичарә дүшүнүмүр ки, о нәһидир вә онун вүчүдунун нә гижәти вәр ки, онун сәбәбиндән аләмни дөврәһиндә бу чүр тәҗиләфлар әмәлә кәлсин. Бу үмуми тәбиәтин тәләбиндән әмәлә кәлир, онун орада олуб-олмамасының әһәмийјәти јохдур. Намә'лум шаир дејир: «Дәрјанын өзүнә көрә далгаланмаск вардыр, чөр-чөп елә билир ки, бу далгаланма онун үчүндүр»².

Инсан әхлагының мәнбәјини фөвгәл-тәбни гүвәјә бағлы едән илаһијјатчыларын әкинә оларак Бақыханов илднә едилр ки, инсан әхлагының мәнбәји харичи мүһитдир, тәчрүбәдир. Харичи мүһитин вә тәчрүбәнин дәјишмәси нәтиҗәсиндә инсан әхлагы да дәјишир. «Чүнки һәр кос һәр һансы бир чәмијјәт ичәрисиндә јашарса, о чәмијјәтин әхлагының мәннәмсәр, јахүд о чәмијјәттә олмагда өз зәрәрини вә она јахылашмагда мүвәфиг хәјрини көрәрәк өзүнү онлара бәһзәдәр»³.

Бақыхановун нөгтеји-нәзәринчә дүнја инсандак асылы олмајараг дәјишијиндән «инсан тәбиәти дә дәјишир». Дүнјадаң әләһиндә бир шәј олмайаң, «әләм чүз'ләринини ән шәрәфәтләиси олан инсан» дүнјада, чәмијјәттә баш верән дәјишкәндиләрини тә'сиринә мә'руз галмаја билмәз. Бақыханова көрә инсанын тәбиәти «данма дәјишмәкдә вә һөваји-нәфә тәбоддүләтәдәдыр». Буна көрә дө инсанлар һеч бир һалда тәғлиддән кәһрә чыхармага гадир дежиләр»⁴. О, инсаны данми вә «ән гадир тәғлидчи» адландырыр.

Бақыханов инсан тәбиәтинин дәјишкәнлији вә харичи мүһитин тә'сиринә мә'руз галмасы һағында фикринә истинад едәрәк белә бир диггәтәләји нәтиҗә чыхартымшыдыр ки, инсанын әхлаг нормалары инсәби характер дашыјыр. Мүхтәлиф шәраитдә вә мүхтәлиф дөврәдә јашајан халқларын әхлаги бахышлары вә тәсәвүрләри дә мүхтәлиф олур. О, өз фикрини мисалларла изаһ едәрәк јазыр: «Мәсәлән, бир өлкәнин әһалиси өз мәмлөкәт вә милләтинин гәјдә-ғанунуну вә јашајыш јоллары бәһәјирләр. Башга мәмлөкәтин әһалиси исә өзләри үчүн бәм-башга адәт вә ганун сечдикләриндән, онлары бу сәбәбә

көрә төһмәтләндирләр. Гарибә бурасыдыр ки, һәр ики тәјфа һағлы өлдүгларынн илднә едәрәк өз адәтләри илә фәһр едилр.

Бир чоһ ишләр, бир тәјфанын јанлышә јахшы иш һесәб олунур. Мәсәлән, итә, пишијә вә башгә бу кимиләр ситатин едәдиләр, аллаһын бирлијинә инанан адамкә кәфир һесәб едилр. Бизим әсримизини өзүндә белә Иранда адәт олан шәј Аврорада пис көрүнүр. Аврора гит'әсиндә бәһәһилән иш әрәбләрдә пис һесәб олунур. һәтта бир өлкәнин өзүндә дә аллаларын шикәиләләр бәһәһилләр вә испанијялыларын адәтинин франсызалар гәбул етмирләр»¹.

Бақыхановун инсанларын әхлагының мүхтәлифлији вә дәјишкәнлији һағында фикирләри бир систем һаһындадыр. Онун зәһнәнчә «Инсанлар шәкил вә сымача бир-бириндән фәргли өлдүглары кими, әхлагча да мүхтәлифдиләр. Дүнјада ики нәфәр тапылмаз ки, онларын әхлагы бир-биринә охшасын, һәр кәсин һәр ишдә әләһиндә рәји вардыр»².

Бақыханов инсанын хасијјәтләрини фитри вә кәсб едилән хасијјәтләрә бөләрәк, һәтта чәтин ола да фитри хасијјәтләрини дә харичи тә'сир нәтиҗәсиндә дәјишмәсинини мүмкүнлүјүнү играр етмишдир.

Бақыхановун етикәсиндә инсанын бүтүн мә'нәви аләмни, о чүмләдән әхлаг һағында тәсәвүр вә аңлајышлары инсан јаша долдугча, билнк вә тәчрүбә әлә едикчә буиларын биләваситә тә'сир алтында дәјишиш формалашыр. «Инсанын хасијјәти ики нөвдүр. Бир тәбиәтин вердији фитри хасијјәт, о бири исә кәсб едилән хасијјәтдир ки, еләм вә адәтләр сәбәби илә әмәлә кәлир. Фитри хасијјәти рәдд вә ја гәбул етмәк чәтиндир. Әкәр мүмкүн ола да бунун үчүн чоһ рижәзәт вә зәһмәт чәкмәк лазымдыр. Кәсб едилән хуәсүсijјәти исә илк вахтларда өз бир сә'јлә рәдд вә ја гәбул етмәк мүмкүндүр. Лакин, кетдикчә бу кәсб едилмиш хасијјәт мөһкәмләнир вә «адәт икнинчә хасијјәтдир» дедикләри кими, мәчәздә елә көк салыр ки, фитри хасијјәт кими олур»³.

Бақыхановун әхлагына дәјишкәнлији вә харичи ичтимаң мүһитин инсан әхлагына тә'сиринә һағында бу фикирләри јалынқ ислам илаһијјатчыларынның андағанкәләмә әхлаг һағындаки еһкамларына гаршы дејил, һабелә мүтләг, әбәди, дәјишмәз әхлаг принципләринин мөвчүдлуғуну илднә едән әхлаг нәзәријјәчиләринә гаршы чеврилмишдир.

А. Бақыханов тәчрүбонин, мүһитин, инсан биллијини әхлаги аңлајыш вә тәсәвүрләрини мәнбәји һесәб едәрәк инсан әхлагыны «сафлашдырмаг вә тәкмилләшдирмәкдә» тәчрүбә вә биллјә мүстәсна бир әһәмийјәт вермишдир. Онун нәзәринчә ин-

¹ А. Бақыханов. «Тәһзиб-әхлаг», сәһ. 55.

² Јенә орада, сәһ. 37—38.

³ Јенә орада, сәһ. 22.

⁴ Јенә орада, сәһ. 40.

¹ А. Бақыханов. «Тәһзиб-әхлаг», сәһ. 40—41.

² Јенә орада, сәһ. 55—56.

³ Јенә орада, сәһ. 48.

үчүн һәр кәс һәр һансы бир мәнсабда вә ја күүһндә олур-олсҗн, афијәт әлдә едә билә¹.

Бақыханова көрә хошбәхтлийн мө'јары «ғәлбин раһәтлийдир», шадлығыр. Нә вахт ки, инсан ғәлбн сәкитдир, раһәтдир. Печ бир шејдән нараһәт дејилдир, һеч шеј ону кәдрләндирмир, һирсләндирмир, онда о хошбәхтдир, әксинә, о нараһәтдырса, кәдрәндирсә, тез-тез һирсләйрсә, онун нә гәдәр чох вар-дәвләти вә рутбәси олса да, ону хошбәхт адландырмаг олмас. Бақыханова көрә хошбәхтлий шадлығыла кәлир, шадлығыла да кәлир. Әкәр сән һәтта хәстәлик заманында вә ја зиндандә јатдығын заманда шадландырсанса, бу сәннин үчүн хошбәхтликдир.

Бу нөгтеји-нәзәрдән Бақыханов өз бағында, аиләси илә бирликдә ишләјән, ғәлби раһәт олуб шадлыг едән кәндли илә мәмләкәтиндә иғтишаш баш вермиш падаһнын вәзијәтинин мүгајисә едир вә белә бир нәтичә чыхарыр ки, өз бағында әһл-үјалы илә мөшғул олан кәндли хошбәхт, падаһш исә һәмнин саатда дәрдә мүбтәладыр, ғәлбн нараһәтдыр, буна көрә дә о, хошбәхт һесаб едилә билмәз².

Бәс ғәлбин раһәтлығыны, шадланмағы нечә тә'мин етмәли? Бақыханов хошбәхтлийә нәил олмаг, ғәлбин раһәтлығыны тә'мин етмәк үчүн бир нечә вәситләр вә јоллар мәсләһәт көрүр вә бу јолларын инсанын јалһыз өзүндән асылы олдуғуну гејд едир. Бақыханов јанлыш олараг, хошбәхтлийә адамларын јашадлығыны ичтиман-игтисәди мүһитлә әләгәләндирмәјәрәк, ону тамамилә адамын өз даһили әләминә анд едир. Буна көрә дә, онун зәһнинчә хошбәхтлийә әлдә етмәк үчүн инсанлар өзләриндә бир сыра әхлағи сифәтләр тәрбијә етмәлидирләр.

Хошбәхтлийә әлдә етмәк үчүн јоллар мүјјән едилмәси мәсәләсиндә дә Бақыханов гәдим јуан фәләсәфәсинин чидди тә'биринин һисс етмишдир. Онун нәзәринчә, афијәт әлдә етмәјин биринчи вә әсәс шәрти етидалә (орта хәттә) ријәт етмәкдән ибарәтдир. Мә'лумдур ки, Демокритдән башламыш Аристотелә гәдәр гәдим јуан философларынын чохунун етикасында «орта һөдд—ғызыл һөдд» кими гејд едилмиш вә орта һөддә ријәт етмәк мүһүм әхлағи вәзифә сәвијәсинә гәлдирылмышдыр. Бақыхановун етикасында етидал каннәтдакы ганунајуғунлуғун, гајда вә низамын рәмзи кими верилмишдир. Ону көрә дә Бақыханова көрә етидалә ријәт етмәјәнләр, дүнјанын объектив гајда-гануналарынын әлејһинә чыхырлар.

Онун нәзәринчә етидал чығырында чыхан адамын иши әләмин низамы вә тәбиәтин хасијәтләринин зинднә олмуш олар. Пәкисә хасијәтли о адама дәмәк олар ки, о, һәр ишиндә

ифрат-тәфритдән чәкүнә вә орта бир јолу өзүнә шүәр едә вә бу вәситә илә арузуна нәил олә вә афијәт әлдә едә³.

Бақыхановун етикасында афијәтә чәтмағын әсәс шәрти олан етидал ејини заманда каннәтдакы ријәтләрин вә мүвазирәтин мөвчудлуғуну илкин шәртидир, ети, алын позулмасын әсәс шәрти әләгәләрин позулмасына сәбәб оларды. «Дүнјанын мөһсуләты рутубәт мөһтәчдыр, ләкин рутубәт һөддиндән артыг олдугда мөһсулуи пүч олмасына сәбәб олур. Јер күрәсинин сојуғулуғу мане олмасады, күнәшин һәрәрәти әләми јандырарды. Һәр шеј тәбиәтдә ләзим вә кифәјәт гәдәр мүјјән едилдији үчүн, башдан-ајаға бир әләмдән ибарәт олан инсанә да ләзимдыр ки, бәдәниндә тәбиин сурәтдә мөвчуд олан бу гануна әхлағ үзүндән дахи ријәт етсин, бүтүн сифәтләрдән артыг буну гејднә гәлсын... Мәсәлләр дәрләр: «Һәр шејин ортасы јакшыдыр». Бу сурәтлә онун хасијәтләри бәјәнлимиш олан фајдаларла нәтичәләнәр⁴.

Бақыхановун етикасында етидалын ролу јалһыз хошбәхтлийә чәтмағ вәситәси олмағла битмир, бунула бәрәбәр, Бақыханова көрә етидал һөм дә әхлағ нормалары вә принципләринин өмчүсүдүр, һәддидир, нәчиб әхлағи сифәтләрлә, мәнфи әхлағ сифәтләри бир-бириндән ајыран сәрәһәдир. Ән нәчиб әхлағи сифәт, белә өз һәддин ашса өз әксинә чевриләр. «Мүх-тәсәр мүлаһизә етмәклә мә'лум олар ки, хәсислик пәс хасијәтләрдән бири олдуғу кими, исафа да онун кими пәсидир. Нәилмик хасијәтләрини ән јакшысы һесаб едилир, ачмаг јери кәлликдә сәзәбсиз дә иш кечмир. Еһсан јакшы шејдир, ләкин јаманларын һағғына јакшылыг етмәк, јакшыларын һағғында пәслик етмәк кимидир... Дәфәләрлә төчүрбәдән чыхмышдыр ки, етидал һөддиндән чыхан һәр бир ишин тә'сиринә әксинә олур. Мәсәлән, ишрат кетдикчә адәт шәклинни алыр вә ахырда һәр бир ади иш пәшманчылыға сәбәб олур. Азадлыг ифрат дәрәжәсинә чәтдыгда өзбашыналығы чевриләр. Шәһрәт-пәрәстлик инсанә гәлиб кәлсә, ону өз нәфсинин гулу едәр. Зәһнин итилийи фәсәдлы вә пүч хәјәлләра гапыларса, ахмағлыға чевриләр⁵.

Бақыханова көрә хошбәхтлийә чәтмағын икинчи мүһүм јолу тәвәзә'карлығыр. Тәвәзә'кар олмајан адам һеч бир вахт сәкитлик, ғәлб раһәтлығы әлдә едә билмәз. Тәвәзә'карлыг инсанын чәмијәгдә мөвгејини јакшылашдырмаг, һөм дә она даһилән, мәнәви чәһәтчә тәкмилләшмәкдә көмәк едир. Тәвәзә'кар олмајан адам өз әхлағыны сафлашдыра билмәз. Чүнки тәкәббүрлу адам һеч вахт өз негәсини вә зәиф чәһәтләрини көрә билмәз. Тәвәзә'карлығын мәнәви мәнфәәти ондадыр ки,

¹ А. Бақыханова, «Тәһзиби-әхлағ», сәһ. 37.

² Јенә орада, сәһ. 34—36.

³ А. Бақыханова, «Тәһзиби-әхлағ», сәһ. 27.

⁴ Јенә орада.

⁵ Јенә орада, сәһ. 28.

инсан өзүнүн нөгсөн вэ ачизлижинден хэбэрдар олар вэ даһа фэхр етмэз¹.

Бакыханова көрө тэкэббур вэ лонгалыг надалыг элямөти-дир. Оуну нээринчэ инсанын лонга вэ тэкэббурлу олмага һеч бир асасы жохур.

«Маратлы бурасыдыр ки, бир чохлары рутбо, мал, һесэб вэ камалына көрө өзлэрини бөжүк һесэб едилрл. Һалбуки ...рутбо саһибинин вэзирфедон конар едиллији заман чэкидији гөми, вэзирфа башында кечидији заманда етдији шадлыгдан ар-тыгдыр...»

Дунжанын малына кэлдикдэ, демек олар ки, о һөмишэ эл-дан-элэ кечэн вэ пуч олан бир шејдир.

Нэсэбэ кэлдикдэ ејиб олсун о диријэ ки, өлүсү илэ фөхр едэ, бу васитэ илэ дэ өзүнүн фэзилэстэлијини етираф етмөјэ галхшы. Габиллјјэтли огулун буна еһтијачы жохур, нахлэф огул исэ өз ата-бабасынын лөкөсидир...

Камалдан бөис етдикдэ демек лазымдыр ки, әкэр дигтөт-лэ мүлһинизэ етсак, көрөрик ки, алиһ нэ гөдэр елм ејрэнсэ чох шеји билмэдијини етираф едөчөкдир².

Бакыханов бурадан белэ нэтичэ чыхары ки, афијет элдэ етмек үчүн инсан төвәзә'кар олмалыдыр. Рутбо, шөһрэт да-лыһча гачмамалыдыр. Рутбо ахтаран һөкманлыг фөхр илэ нәфинини гулу олар. Әксинэ, инсан мүмкүн гөдэр өзүнү дәрин-дән дәрк етмәли, өзүнэ тәләбкарлыгга јанашмалы, өз ејибла-рини көрө билмәлидир. Оуну нээринчэ «мөрд о адамдыр ки, өз ејбини өзкәләринин ејбиндән артыг көрсүн, өз һүнәрини кичик шеј сансын... кезду о адамдыр ки, өзүнү көрө билсин»³. Инсан өз нөгсаныни билдикдэ, даһа гуруу вэ тэкэббурдән ваз кечәр. Бакыханова көрө инсан үчүн төвәзә'карлыгын бир фәј-дасы да будур ки, төвәзә'кар адам бир гәјдә олараг аз һирс-ләнәр, тез-тез гөзбөләнмәз. Јери кәлмишкән гәјд етмәк лазым-дыр ки, Бакыханов һирсләнмәји, гөзбөләнмәји, һөвсәләнмә-ји, мувазинәти тез-тез итирмәји эн лис әхлаги сифәт һесаб ет-мишидир. Оуну нээринчэ инсан мүмкүн гөдэр гөзбөләнмә-лидир. Әкэр гөзбөләнмәјэ өз һаракәтин сәбәб олмушса, чалыш-тыр дэ о һәрәкәти етмә, јохса башгасы етмишсә, башгасынын ахагк иши үчүн һирсләнмәјини нә фәјдасы вардыр. Төвәзә'кар адамын үстүндүју оңдадыр ки, онун кетдикчэ «...һөлимлији артар, гөзбөи азалар вэ гөзбөи азәбдан башга нәтичәси ол-мадығыны биләр. Чүнки гөзбө инсаны тәбини һалындан чы-гарар; чох заман ону чүрбөчүр хәстәликләрә дүчәр едәр»⁴.

Лакин Бакыханов һөмишэ ачизлији, мүти'лији таблиг ет-

мөмишидир. Әксинэ, о көстәрирди ки, ејни заманда «һөлимли-јин ачизлик, төвәзә'карлыгын исә ачалыг дорәчәсинэ кәлиб чыхмасындан сагыһмаг лазымдыр. Анчаг ачыгы вэ вүғары јери кәлдији вахта бәдони горуһа, үчүн аләт етмәк лазым-дыр. Чүнки бир чохлары бир нәфәри ачиз көрдүкдә ону иһ-читмөјэ тәләсирләр»⁵.

Бакыханов төвәзә'карлыгын афијет үчүн әһәмијјәтләнән данышаркән, ејни заманда шөһрәтпәрәстликдән дэ бөис ет-мишидир. О, доғру олараг гәјд етмишидир ки, инсаны шөһрәт гәзаниһага чалышмагдә мәзәммәт етмөк олмәз. Лакин шөһрәт-пәрәстлик хәстәлијинэ тутуһагы эн нагис әхлаги сифәт һес-әб етмәк лазымдыр. Чүнки «дәфәлләрлэ тәчрүбә олунмушду-р ки, шөһрәтдән сонра ишләрлэ тәрәғги етмәк чәтиндир. Чүнки өзү гуруу сәбәбиндән ишдән галар вэ башгалары пахыллыг сәбәбиндән вэ ја башга гөрәзләр үзүндән она мане олмаг иста-рлар»⁶.

А. Бакыхановун етикасында афијәтин үчүнчү васитәси гә-пәтчиликдир. Етикаја даир әсас әсәри олан «Тәһзиби-әх-лағдә о, бу мәсәләјэ хуәсус бир фәсил һәср етмишидир. Бакы-хановун гәнаәтчијлјэ бу гәдәр чидди әһәмијјәт вериб, ону му-һим әхлаги сифәтләр сәвијәсинә галдырмасы тәсәдүфи дејил-дир. Оуну јалһадыгы дөврдә имтијандән фәодал силкәрни ну-мәјәндәләринин истрафчылыгы һәддндән ашмышыды. Тарих сәһнәсиндән кетмөкдә олан бутун синифләр кими, дзәрбајчә-нин хан вэ бәјлери дэ о заман мәһсулдар әмәклә мөшгул ол-мајараг, сон дәрәчә түфәјли һөјәт кечирир вэ истрафчылыгга мөшгул олурдулар.

А. Бакыхановун әхлаг көрүшләриндә «пуч олмәз әбәди дөвләт вә сабит нәмәт олан гәнаәтин» сәјсәз-һесабсыз фәјда-лары вардыр. О, буһлардан дөрдүнү хуәсуһлә гәјд едир:

«Биринчиси, гәнаәт едән адам халг арасында әзиз вә вү-ғарлы олар.

Икинчиси, биһудә зәһмәтдән асудә олар...

Үчүнчүсү, тамәһ илләтләндән, асәјиши позан, јүксәлишә мане олан артыгтамәһлыг мүсәбәтндән азад олар.

Доғрудан да, тамәһ мүсәбәтләрни эн ишдәтләнсн олдуғу үчүн, тамәһкар адам дам гәмкүн олар. Иһ гөдәр вары олса да, јенә дејәр азыр... Өз мәнфәәтиндән өтрү өзкәләрә зијан вурмага чалышар.

Дөрдүнчүсү, динни вэ үрөјин хырманына од вуран пахыл-лыгдан саламат галар. Доғрудан да пахыллыг одундан јан-дырчы од һәлә көрүнмәмишидир. Пахыл адам һеч бир заман фарағат јашаја билмәз. Өзүнүн гәми вэ башгаларынын шад-лыгы онун кудурәтинә сәбәб олар»⁷.

¹ А. Бакыханов, «Тәһзиби-әхлаг», сәһ. 79.

² Јенә орада, сәһ. 80.

³ Јенә орада, сәһ. 78.

⁴ Јенә орада, сәһ. 81.

⁵ А. Бакыханов, «Тәһзиби-әхлаг», сәһ. 81.

⁶ Јенә орада, сәһ. 46.

⁷ Јенә орада, сәһ. 86—87.

А. Бакыханова көрө «батини чиркинлик» олан «пахыллыг һагигәтән габилијәттин јохлуғуну көстәрди. Чүнки һүнәрли адам әәиз вахтыны бу мурдар хасијәтә сәрф етмәјә һејфи көләр. Өз исте’дадына көрә чалышар... Лакин һүнәрәиз өз исте’дадына инанмадығы үчүн пахыллыг етмәјә башлар вә халгын не’мәтнин пуч олмасыны истәр...». Мүәллиф дејир: «Һүнәрәиз адам һүнәрлинин нәгәсанлы олмасыны истәр. Бәс һә үчүн өзү ондан да јакшы олмага чалышмыр»¹.

Бакыханов пахыллыгы исафчылыгга әлагәли сурәтдә тәһтид едир. О јазыр ки, «мал кәсб етмәкдә олдуғу кими, сәрф етмәкдә дә е’тидалы көзләмәк ләзимди. Исаф да пахыллыг киими писди»². Дигәтәләји чәһәт будур ки, Бакыханов исафчы олан мала бүтүн чәмијјәттин малы кими бахыр вә исафчының чәмијјәтә зиян вурдуғуну гејд едир. Оуну нәзәринчә ким исаф едәрәсә, «јерәиз мал сәрф етмәклә шәр ишләмиш вә үмүми хейрини зиддинә иш керүми олар... Хейр үмүми мәнфәәтдән башга бир шеј дејилди. Бәлә олдуғда дәвләт үмүми фәјдәсина сәрф олунмәлиди»³.

Бакыханов гәнаәти хәсислик дәрәчәсинә чәтдырмағын әлејһинә чыхыр. Оуну нәзәринчә исафчылыгга хәсислик ејни дәрәчәдә мәнфи әхлаги сифәтди. О, өзүни вә аиләсини күчәрәниңи исләшдирмәк һесабына мал-дәвләт топлајанлары әхлагсыз һесап етмишди. О, һәтта кәләчәк өвләдлар үчүн вәр-дәвләт јығыб гојмағы да мәнәсиз һесап етмишди. «Мал өвләд үчүн јығыларса, бу да әбәсди. Атанин вәры өзү үчүн вә өз исте’дады илә јығылмышдыр, о дәвләтдән оғула пәј дүшмүр».

Бакыханова көрә «малы јығмагдан мәгәд асајиш вә шәд-дыгдыр. Лакин хәсис үчүн әксинә һәтичә вәрәр». Оуну нәзәринчә гәнаәтдә дә е’тидала ријәт етмәк ләзим көлир, «...әәиз әврүмүзү бу дунја малыны топламага сәрф етмәјә вә бәлкә дә пулу өзүмүзә аллаһ гәрар вәрмәјә дәјмәк... Мадам ки, гәнаәт е’тидал дәрәчәсини көзләмәкдән ибарәтди, инсан өз һалал кәсбиндән тамамилә әл чәкмәмәлиди»⁴.

Бакыханов хәсисликлә тәрки-дүнијалыг арасында әләгә олдуғуну гејд едәрәк, һәр икисини исләри вә е’тидал дәрәчәсиндә мадди вә мәнәви не’мәтләрдән истифадә етмәјә чағырыр.

А. Бакыхановун әсәрләриндә әмәји севмәклик ән нәчиб әхлаги сифәтләрдән бири киими тәрәннүм едилди. О, әмәји инсан һәјәтатын әсасы, биллик вә һүнәрлинин мәнбәји киими бахыр. Бакыханов әмәксиз инсан һәјәтатын мүмкүн олмајачағыны

дәнә-дәнә гејд етмишди. О, гәти бир инамла јазмышдыр ки, «әләмин низами сәбәбләрин вәрлығына бағлы олдуғу үчүн, сә’јәиз вә чалышмадан һеч бир иш мүмкүн олмас... Шумла-ныб әкиләмәјән јердә тахыл битмәз. Чалышмадан буғда сәф вә ондан да уни вә чәрәк олмас... Фәзиәтләрин башлығына вә түкәнмәз дәвләт олан елм дә иш вәситәсилә әлдә едилдир вә иш үчүндүр.

Сән’аи дејир: «Елмәиз иш шоран јерә сәпилмиш тохум ки-мидир. Әмәксиз елм, өлү кимидир». Инсаннн гәзәндиғы һүнәр вә сәнәт һечә чыхмас. Бир вахт көләр ки, көрәк олар»⁵.

Бакыхановун нәзәриндә ишдан бојун гачыран үмүми әләмин низамыны позур. Тәһбәл адам чәмијјәттин бојунда јүкдүр. О, тәһбәллији ән пис вә алчак әхлаги сифәтләрдән бири киими гүмәтләндирмишди. «Кәсаләт зәһирдә бөјүк ејибәри киими нәзәрә чәрпмәз дә, әл һәгигәтдә һамысыдан писди. Чүнки тәһбәл адам јарадылышын сәбәбләриндән гафил олмушдыр. Оуну вәрлығындән көзләнә хейр пуч олур. Оуну мәнәшәти баһгаларынын бојунда агыр јүк олур. О чәнсиз чә-симләрдән дә писди. Чүнки даш вә палчыг һеч олмәзсә тикinti ишләриндә көрәк олур»⁶.

Бакыханов тәһбәлләри чинајәткарлары бәһзәдәрәк јазыр ки, «Гәдим милләтләрдән бири олан Афина тајфасынын гәну-нуда тәһбәлләр, башгаларынын кәсб етдикләри малын инсәсини оғурлајавилар киими бахиларәг, онлары өлүм чәзәсинә мөһкүм едилдиләр»⁷.

Бакыханова көрә тәһбәллик јалназ чәмијјәтә дејил, тәһбәл адамын өзү үчүн дә һәдәсә дәрәчәдә зәрәринди. Чүнки тәһбәллик инсаны әхлагга позур, ону авара, сәркәрдән, көрәксиз едир, «әдфәләрә сәнанмышдыр ки, фитнәләрин чоғу ишәзил-ликтән төрәнир». Бакыханова көрә бир сыра мәнфи әхлаги сифәтләр, мәсәлән, јаланчылыг, мәсләксизлик, арада сөз кәздир-мәк, бикәнәлик, гөрхәглыг вә и. а. биләвәситә бекарлығыгга, тәһбәлликлә әләгәдәрди. Бәлә ки, тәһбәл адам өз мәгәсәдинә ишләмәк, әмәк сәрф етмәк јолу илә дејил, чүрбәчүр алчак сифәтләри өзүнә пәшә етмәк јолу илә чәтмәг истәр. Мәсләксиз-лији, јалан вә һәрзә данышмағы өзүнә адәт едир. Бакыханов тәһбәлликдән доған јаланчылыг вә мәсләксизлији ән мәнфи әхлаги сифәт һесап едир. «Мәсләксизликлә мәншүр олан ада-ма һеч кәс инанмаз. Мүсибәтә дүчәр олдуғу заманда, ја бир шејә еһтијачы олдуғу һалда, һеч кәсдән көмәк көрмәз. Әксинә, оларәг мәсләк сәһибә һәмишә мөһтәрәм олар... Јалан даныш-мара адәт едән адам тез русвај олар вә чоғ мүмкүндүр ки, онун доғру сөзүнә дә инанмазлар. Халг оуну сәһбәтиндән га-

¹ А. Бакыханов, «Тәһзиби-әхлағ», сәһ. 87—88.

² Јәнә орада, сәһ. 86—87.

³ Јәнә орада, сәһ. 87—88.

⁴ Јәнә орада, сәһ. 89.

⁵ А. Бакыханов, «Тәһзиби-әхлағ», сәһ. 58.

⁶ Јәнә орада, сәһ. 58—59.

⁷ Јәнә орада, сәһ. 59.

чар, онун төһмөтүндөн сагынар, о да башгаларыны өзү кими билэрэк она дейилэн доғру сөзө инанма¹.

Бакыханов мәсләксизлик, јаланчылык кими һәрзә данышмағы да бекарчылыкта әлагәдар сурәтдә тәнгид етмишдир². Онун рәјинчә «һәрзә данышмағ—мәчәзини сүстлүүндән эмәл» кәлдир. Чүнки һәрзә данышан адамын ајырдедичи гүвәсинин јакшыны јамандан сечмак гүвәсин мөһкәм олмаз, тәбئيини јакшыны тәбиәтиндә көк салса, кет-кедә арада сөз кәз-мак инсанларын тәбиәтиндә көк салса, кет-кедә арада сөз кәз-мак өз ејиб ахтармағ вә өзкәсинин писини ахтармағ адәт шәклинн алар. Чох вахт олар ки, бириси өзкәсинин ејбини дә-нышмағ вә арада сөз кәздирмак васитәсилә башга бириси илә јакынлашмағ истәр. Даһа орасыны биләмәз ки, о, бу һәрәкә-ти илә өз батининчә пислијини ачыб мејдана гојур³.

Јери көлмишкән гејд етмәк лазымдыр ки, Бакыханов чох данышмағын әлејиннә олмушдыр. «Данышмағ мәһз һикмәт ол-са да, лазым кәлдији јердә данышмамағ мәсләһәтдир. Наһелә, данышмағ лазым кәлдији јердә сусмағ да зәрәрдир. Белә ол-дунда, инсан данышмағ вә сусмағын јерини билмәлидир. Да-нышмағда тәләсмәмәли. Чүнки дејилмәмиш сөзү демәк олар. Лакин дејилмиши керн гајтармағ олмаз. Дејиб пешиман ол-магданса, кеч демәк мәсләһәтдир⁴. Әвәлдән сәнә ики гулағ вә бир дил вермишләр, јәни ики дәфә ешит, бир дәфә даныш⁵.

Бекарчылыгдан доған һәрзәлик, јаланчылык, мәсләксизлик, арада сөз кәздирмәклик кими мәһфи әхлаги сифәтләри төһ-гид етмәклә бәрәбәр, Бакыханов ишкүзарлыкта, әмәји севмәк-ликлә биләваситә әлагәдар олан доғручулуға ән көзәл, ән нә-чиб мәһвәби сифәт кими јүксәк гүјмәт верир. Онун етикасында доғручулуғ да афијәтин мүһүм васитәләриндән биридир. Чүн-ки «доғрулуғу адәт етмиш адам тәвшиш вә горхундан һәмишә архајын олар. Доғрулуғунун мәһүм олачағы үмидилә тәсәл-ли тапар». «Һағг сөз ачыдыр» мәсәли кими, бир чох заман тәбәә хош кәлмәјә биләр...

Идһна едән адам ишин һөгигәтиндән хәбәр тутдунда, заһир-лә худбинлијиндән, өзүнүн анламадығыны бојунна алмаса да, үрәјиндә онун доғру олдуғуну тәсдиғ едәр. Доғрулуғ дарман кими ачы вә фәјдалыдыр.

Бир һәким дејир ки, «бөјүкләрә доғрусуну де, гәбул ет-мәзсә чәзә көрмәзсән». Нечә ки дејилбәр: «Һәдәкәт јаланчы-лыкта олдуғу кими, ничат да доғручулуғдадыр⁶.

Бакыханова көрә бекарчылык, аваралығ вә тәһбаллијин ин-сана зәрәри бу гејд етдикләримизлә гуртармыр. Бу пис сифәт һисаны мәһвәби чәһәтә ејбәчәрләшдирдији кими, физики чә-һәтчә до позур, онун сағламлығына, психикасына чидди зәрәр вурур. Белә ки, «тәһбаллиј инсанн т. биәтиндә көк саларса, ону ишдән гојар, сонра, кетдикчә бәдәнин саламатлығыны вә заһири һисләрин позмага јол тапар. Чисмани хәссәләр руһи хәссәләри илә мәрбут олдуғу үчүн батини һисләрә дә халал јетирәр вә бунун нәтијесиндә тәрәддуд вә мәчәз сүстлүү әмәл-лә кәләр. Тәбئي, әгли дәллиләдә бир ишә әзм вә тәсәт етмәк вә о иши тамамламағ үчүн чиддијәтлә чалышмаға гүвәтәти олмаз. һәр ишдә шүбһәли вә горхағ олар. Ноһајәт, өз јаша-јышындан тәнкә кәләр. Чүнки горхусу олан адам јашајыш дәз-зәтиндән мәһрум олар¹.

Әлбәттә, А. Бакыхановун әмәји севмәсини, ишкүзарлығы тәрәнүн етмәсини һәким синифларын мәзлумлары елүчә, јо-румгадан ишләмәјә чағармалары илә ејниләшдирмәк гәтәј-јәт дүзкүн олмазды. Әслиндә Бакыханов әмәји бу чүр тәрән-үн етмәклә, өзүнүн дејдији кими «вахтыны мәрдумазарлығына кеширан, чаһил вә ловга» бәлләрә вә ханзадәләрә бекарчылы-ғын, тәһбаллијин рәзаләтләрини вә ишкүзарлығын фәјдала-рыны баша салмаға чалышымышды.

Бакыхановун етикасында ичтиман мәһнасыны дүзкүн дәрк етмәк үчүн онун әсәрләриндәки һуманизм идеялары илә таныш олмағын мүһүм әһәмийәтти вардыр. Бакыхановун бүтүн етикасы «нимкан әләминин падаһыи вә чүзләрини ән шәрәф-лис олан инсана» һөрмәтлә бағдыдыр. Инсана һөрмәт етмәк, онун лајағәтина, әмәјин гүјмәт вермәк һәр бир инсанн мү-һүм әхлаги вәзифәси олмалыдыр. Буна көрә дә о, тәләб едир ки, инсан кәрәк өз һәмчисиннә—инсана «һәмишә јакшылык етмәјә чалышсын вә билсин ки, әхлағы тәминләјиб исләһ ет-мәкдән вә маариф тәһсил етмәкдән мөгсәд јакшылыгыдыр. Чүнки, онсуз әмәл, мейвәсиз ағач кими тәһсилсә олар².

Бакыхановун етикасында јакшылык категориясы зүлмүн әкиси кими көстәрилмишдир. Башгасына зүлм едәни Бакыха-нова көрә әсла әхлағы адам һесәб етмәк олмаз. Залымлығ—пис әмәлләрин вә алчағ әхлаги сифәтләрин чәмидир. Она көрә дә зүлмкар адам һеч вахт афијәт елдә едә билмәз, онун һајаты дамн сарсынтылар ичарисиндә олар. Бакыханов һәмишә ин-санлара јакшылык едән бир адамла һәмишә зүлм едән башга бир адамы мүгајисә едәрәк јазыр:

«Инсан етдији јакшылығы јадына салдыгча елә бир зәһг алыр ки, һеч бир дөвләт она чатмаз, ләкин пис иш тутмуш адам, пис әмәлини дүшүндүкчә хәчәләт чәкәр. Пис ишин саһи-

1 А. Бакыханов, «Тәһзиб-әхлағ», сәһ. 60.
2 Јенә орада, сәһ. 61.
3 Јенә орада, сәһ. 62.
4 Јенә орада.
5 Јенә орада, сәһ. 60, 61.

1 А. Бакыханов, «Тәһзиб-әхлағ», сәһ. 59.
2 Јенә орада, сәһ. 30.

би эмэлини бүрүзө vermэсэ да, батинда онун чэзасынын гор-хусундан асуда олмаш.

Индн бир нэфэр жахшы вэ бир нэфэр да пис иш көрөн адамын халыны мүгэлисэ сэдэк. Эвэлиничини ашвалында сакитлик вэ фарагатлык, мүсибатлэрде тасалли тапмаг вэ ишлэринин вэзијјетинде нигизам мүшаһидэ едилэр. Она бир һадисэ үз вердикде чохлары онун жардымына гошар вэ жардым едэ билмэсэлэр да, онун мүсибэтини шэрик олуб тээсүсү едэрлэр. Эхсинэ оларга, налаји ирадэли вэ алчаг тэдбирли бир шэкс һэмишэ эмэлинин ашкара чыхачагындан горхар вэ бир мүсибат үз вердикде изгираба дүшэр. Еттијач гаршысында һар чүр алчаглыгы өзүнэ габул едэр. Игтидарлы олдуғу заман тэкэббүрлэ өзүнү өјөр вэ башгаларына зүлм едэр. Бир балаја дүчэр олдуғу заман тэчэ вэ мэлэмэтдэн башга бир шэј ешитмэз... Һејф о адам ки, јахшылыгы бачарыр, лакин етмир¹.

А. Бақыханова көрө инсанын инсана һөрмэти вэ көмөји төмөнассыз олмалыдыр вэ ахлаги сифэтэ чеврилмэлidir. Онун нэзэринчэ «шөхсн гэрээлэ иш көрөн адама вэ ја өззини нэзэрде тутуб јахшылыг еданэ јахшы демэк олмаш. Чүнки бу алверэ бэнээр вэ өз малыны башга бир шэјлэ эвэз етмиш олур.

Намә'лум шаир дејир: «өвэзини умараг јахшылыг етмэк бир һунэр дејилдир. Јахшылыгы мөйтач олмадыгын бир адама ет². О, бу фикри намә'лум шаирин адындан сөјләдији сөзлэрлэ јенэ тэкрар едир: «Мөрд одур ки, бир анбар гижмэтли көв-һәр багышладыгда да онун миннэт јүкү илэ гарышганын бел-линн белэ сындырмасын³.

Бақыханов јахшылыг категоријасына зүлмкарлыгын экин олмаг е'тибарилэ даһа кениш мээмүн верэрэк ону үмүминин мөнафети илэ еңилешдирмишдир. О, бир нечэ дэфа гејд етмишдир ки, «јахшылыг одур ки, ондан үмүмүн мөнафэти ол-сун», үмүмүн хејри үчүн чү'зи шэр масләһэтли вэ хејрилдир». Буна көрө да о, һуманизмин чарчысы олмагла бэрәбәр, мәһз һуманизм мөвгөјиндөн үмүмүн зөрөринэ һәрәкэт еданларни чидди сурөтдә чэзаландырмагы тэлэб етмишдир. Онун нэзэринчэ, үмүмин мөнафэти хатиринэ хүсусн зөрәри габул етмэк лазымдыр. Белэ ки, «илан вурмуш бармагын кәсилмәси бүтүн бадәни горумаг үчүн зөрүридир⁴. Бақыханова көрө үмүмин зөрөринэ оларга бир нэфэрә јахшылыг етмэк јаманлыгдыр, чүнки бу јахшылыгдан зүлм доғур. «Чох вахт олур ки, бир нэфэр күнаһарын халына ачмјараг вэ ја өз шөхсигэрәзлэри долаясы илэ ганунла чазаја лаји ондан адамы хилас

едир вэ сенибид дејир ки, бу күн мөн јахши иш көрүмүш. Даһа орасыны билмир ки, бу васитэ илэ о башга чинајеткарларла да чэздан хилас олмаг үмиди вермиш вэ күнаһа батмышдыр».

Бақыханов тәкидлэ гејд етмишдир ки, «күнаһарын һаггында васиточилик етмөк, үмүмин а јушини позан эи нес һэрәкәтдир», чүнки белэ адам «бир нэфэрә јахшылыг етмәклә мин нэфэрә зөрөр јеттирир. Бу она бөнзәјир ки, сојүг дәрмиш адамы иситмәк үчүн елэ бир од галајалар ки, о оддан бир шәһәр од тутуб јана... чөза јерсизэ зүлмдур, әкәр һаггында исэ она чөза вермөмөк күнаһдыр вэ башгаларынын тугъанына сәбәб олур. Јахшысы будур ки, бир нэфэрин чэзаландырма-масы илэ мин нэфэр раһатлансын⁵.

Бақыхановун етикасында инсаф, әдаләт, вичдан категоријаларынын тәһлилинә да кениш јер верилмишдир. Бақыханов бунларә ејни типли вэ ејни мәнәли категоријалар кими бачыр. Бунлардан роһм вэ инсафы о анаданкалма, әдаләт вэ вичданы исэ сонрадан төрәмә кими көстөрир. Лакин о, роһм вэ инсафын өзүндүн дә шәрәнтдән өз инсанларын аглынын никишаф дәрәчәсиндән асылы олдуғуна ишарә едир. Бақыханова көрө «пакизә хасијјәт» олан «инсаф елэ бир ајнадыр ки, инсан өз ишлэринин јахшы вэ јаманыны онда көрө билэр. Бу сифәтэ малик олан адам саир әхлагыны да тәдричән исләй едэ билэр, исләй едә билмәсә да, тугъан да етмәз, чүнки инсафын адам һәр заман өз хасијјәт вэ ишлэринин пис чәһәтини тәңгид едәр. Өзүндән баш вермиш соһв вэ негсаны дүзөлтмәјә чалышар⁶.

Бақыханова көрө инсаф инсанын өз дахилиндә олан вэ онун һәрәкәт вэ даврайышларына даим нэзарәт едиб гижмәт верән һакимдир. «Инсаф гәлбин иччәлијиндән доғдуғу үчүн инсафын адам дашүрәкли ола билмәз вэ ајагыны етидал чызыгындан кәнара гојмәз. Чүнки зүлм етмөк онун тәбигијинэ үјүгн олмәз». Лакин Бақыханов гејд едир ки, «инсаф әба-шына дејилдир. О, эглин дәркәтмә тәбигијјетинә мөйтәч олса да, чох вахт халг арасындакы адәтә бағлыдыр, јәни һәр бир кәс һәр һансы бир тајфанын ичәрсиндә јашајырса јасасын, онларын адәтлэринин зиддинә һәрәкәт етмөји пис билэр вэ инсафы разы олмәз⁷.

Бақыханов бу мәсәләдә да инсафы зүлмлә гаршылашды-рыр вэ көстөрир ки, инсафлы адам һеч вахт зүлмкар олмәз, өзүнә рәвә көрмөдији зүлмү башгасына да рәвә көрмөз. Чүнки инсаф әдаләтдән арылмаздыр. Әдаләт исэ һәр јердә вә һәр шәрәнтдә зүлмү инкар едир.

«Инсафын лүгәти мөнәси әдаләт демәкдир. Чүнки бурада

¹ А. Бақыханов, «Тәһзиби-әхлаг», сәһ. 32—33.

² Јенә орада, сәһ. 32.

³ Јенә орада, сәһ. 74.

⁴ Јенә орада, сәһ. 29—30.

⁵ А. Бақыханов, «Тәһзиби-әхлаг», сәһ. 31—32.

⁶ Јенә орада, сәһ. 82.

⁷ Јенә орада, сәһ. 82—83.

рһафот һәр ики тәрәфә аид олур. Әдәләт вә нисафын икисиний дә тәләби бирдир. Јалһиз үмумийлик вә хүсусийлик тәфләүтү вәрдыр. Әдәләт фитри олмаја билар. Инсан әдәләт... көзләмәк сәбәби илә зүлмән сагынар. Беләликлә һәр бир нисафлы адам әдәләтлидир.

Догрудан да нисаф инсан тәбиәтинин бәзәјидир, о сәләмәтлийә вә ишин көзал нәтичә вермәсинә сәбәб олар. Инсаны бүтүн нисликләрин мәнбәби олан зүлмән сагындырар. Бил ки, һәр бир пис иш нисаф мәддәләринин зәифлијиндән әмәлә кәлир. Инсанын нисафы камал дәрәҗәсинә чатдыгда о зүлмү өзүнә вә башгаларына рова көрмәз¹.

А. Бақыхановун этик көрүшләри јухарыда һаггында чох мухтаһәр бәһс етдијимиз мәсәләләрлә мәнһуд дејилдир. Оун әсәрләриндә этиканын бир сыра мұһүм мәсәләләринә даир, о зүлмәдән мәшһәт вә рофтар гәјдәләринә даир чидди сурәтдә тәдјиг олунмаға лајиг олан зәһкин идеја хәзинәси вәрдыр. Лакин јухарыда гејд етдикләримиз дә оун этикәси һаггында бәзи үмуми нәтичәләр чыхармаға имкан верир.

А. Бақыханов этика мәсәләләринин чохунда дини-феодал² эхлагдан узаглашымыш вә елми этика јаратмаг сәһәсиндә рәһлијә доғру мұһүм еддим атмышдыр. Эхлагын мәнбәји, инсан эхлагынын сәфләшмәсиндә тәһрүбә вә ағлын һәлледи-чи ролу, зүлмүн арадан галдырылмасы, үмумин мәнәфејини хүсуси шәхсләрин мәнәфејиндән үстүн тутулмасы вә саир һаггында фикрләри илә Бақыханов дини-феодал эхлагын һүдүдләрини учурмушдыр. Бүтүн буларә бахмајараг Бақыханов өз фикрләриндә ардычыл олманшыш вә дини-феодал эхлагдан гәти сурәтдә ајрыла билтәмишдир. А. Бақыхановун этик көрүшләри дә оун дүнјабәхышы ки ми зиддијәтлидир. О. бир тәрәфдән инсаны «бир иш көрмәкдә вә ја көрмәкәлә мухтар», сәрбәст һесаб едир, дишәр тәрәфдән инсаны «аллаһын һекмүчүн хиләфаны иш көрмәмәјә, аллаһы һаким билмәјә» чагырараг дини эхлагын тәвәккүл һаггында еһкамшы тәкрар едир вә мәсләһәт көрүр ки, «гүдрәти-илаһијә шәкк едилмәсин».

Бақыханов хејир вә шәр мәсәләси ки ми мұһүм эхлаг мәсәләсинин һәллиндә дә мусалман илаһијәтчылары илә ејни мөвгедән чыхыш едир. О, идила едир ки, дүнјадә мүтләг мәнәида шәр јохдур. «Аләмдә олан һәр шеј хејир үчүн јарадылмышдыр, һәгигәтдә шәрин вәчүдә јохдур. Шәр һисс олунурса да, о да хејир үчүндүр»². О, бәзән вердији һәјаги ејүд вә нәсиһәтләри дини китаблардан кәтирдји ајаләрлә әсәсләндирар.

А. Бақыханов зүлмүн пис эхлагы сифәт олдуғуну гејд едир вә оун әләјһинә чыхар. Лакин о, адамлары зүлмә зүлмә гаршы

чыхарма, зүлмә мұғавимәт кестәрмәјә чагырмаг әвәзинә, сәбирли олмаға, бүтүн әзәб вә әзјијәтләрә таб кәтирмәјә, «һәтә дә дүшмән һаггында да јакшы данышмаға», мүтн олмаға чагырыр. О, бир тәрәфдән аләмдә објектив гәнунаујғунлуғлар, нияз вә зәрурәт олдуғуну гејд едир, дишәр тәрәфдән вә гајда вә ниязын илаһи гүввә тәрәфиндән мұәјјән едилдијинә инан јаратмаға чалышар.

Бақыхановун этикасы өз мәзмуну етибарлаја метафизик характер дашмајар. Чүнки о, ахлаг нормалары вә принципләринин нисби характер дашыдығны дәнә-дәнә гејд етмәсинә бахмајараг, өз синифләрин фәвғиндә дуран вә бүтүн дөврләр үчүн јарарлы эхлаг јаратмаға чалышмыш вә бәзи ахлагы сифәтләрин фитри олдуғуну идила етмишдир. Бақыхановун этикасы ејни заманда фәрдийәттин ахлагдыр. О, үмумин фәдәасына чалышмағы мұһүм эхлагы сифәт һесаб етмишсә дә «һеч кәс сонин мәнәфејини өз мәнәфејиндән араг етмәз», «сәнә өзкәси сәндән мейрибан ола билмәз»—дејә «өз ишләрини ки зили сахламағы, һатта «гардаша да сирр вермәмәји» мәсләһәт көрүр вә «сәләмәтлик тәкликәдир» ибарәсини ирәли сүрүр.

Лакин бу мәнһудлуғларына вә зиддијәтли чәһәтләринә бахмајараг А. Бақыхановун этикасы кечән әсрин биринчи јарысында Азәрбајҗандә этик фикрин илә көзәл нүмунәсидир. Бақыхановун маарифчилик вә һуманизм идејалары илә сон дәрәҗә зәһкин олан этикасы халгымызын мадди вә мәдәни рифаһыны јакшылашдырмаг ишнә хидмәт етмиш вә өз дөврү үчүн шүбһәсиз мұтарғи характер дашымышдыр. Бақыханов дини-феодал эхлагын тәғиди сәһсиндә тәғдирәлајиг идеја ирси гојуб кетмишдир. Оун «Ағыл кәмидир, ару кирдабыр, билик јелкәндир, аллаһ сәһил, бүтүн аләм исә дәннәдир. Дәрјадан сәһилә чыхармаг инсан гүввәсиндән асылы олмајан хулаји әсмәсинә бағлдырса да, кәминсә вә јелкәнсиз дәрја үзәриндә үзәк мүмкүн дејилдир. Бундан мәълүм олур ки, бу фыртыналы дәннәдә ағыл кәминсә олмадан сәфәр етмәк мүмкүн олмајачағдыр. Бу кәминин дә елмләр вә әсәрләрдән јелкәни олмаса сәркәрдән галар»²—дејә чыхыш етмәси өз дөврүндә әслиндә дини эхлагын еһкамлары үзәриндә ағыл вә биллијин тәнтәнәсини чәсарәтлә тәләб етмәк дәмәк иди.

А. Бақыханов халгын әмәјинин һесабына јашајан вә түфәјли һәјаг тәрзи кечирән имтијазлы феодал силкларинин, биринчи нөвбәдә бәјләрин, ханларын, халгы алдадан руһаниләрин эхлагыны кәскин тәғид етмишдир. О, «Тәбриз әһлине хитаб» адлы мәшһур һәчиндә феодаллары вә руһаниләри хәрлә—ешшәклә мұғажисә едәрәк, хәри ишләјиб зәһмәт чәкдији

¹ А. Бақыханов, «Тәһзиби-эхлаг», сәһ. 83—84.

² Јенә орада, сәһ. 29.

¹ А. Бақыханов, «Тәһзиби-эхлаг», сәһ. 29.

² Јенә орада, сәһ. 100.

үчүн вахтны бекар, еши-ишотда кечирэн хандан ва ахунд-дан үстүн тутараг јазмышды:

Хәри чыхарт ардан, бунара шәбәһәти јох,
О бинәванни иши рәһч илә рјазәтдијр.
Ахунд илә хәлиг һәр тәһә елсән јарашар,
Бу мүфәххорларын әнлишәси шәрәртдијр.

Бақыханов мәнсуб олдуғу имтијазлы феодал силкәрини бәлә тәңгид аташинә тутараг, өзү халына хидмәт етмәјин көзәлә нүмунәсини вермиш вә мәдәнијјәт тарихини миздә көркәмли рәд ојнамышдыр. О, «Тәһзиби-әхлаг»ын мүғәддәмәсиндә тәһлә-кәрәлиглә гејд етмишдијр ки, «өзүм гүсүрлу вә гәфләтдә олдуғум һалда, башгаларына нәһәһәт вермәгә габилијјәтм јох-дурса да, ләкин бу китабча вәситәһәлә бир аз фәјда әлдә едилмиш оларса ва бунун бәзи мәсәләләри камал әһли арасында јада салынар ва башгаларына да тәһсир едәрәсә сәјјимин дәхи сәмәрәсиз галмајачағына умидварам. Әсәрим буна ләјиг ол-маса да, зәһнимчә, өмүрүн бикарачылыгыда вә һававу-һөвәсдә вә мәрдүмазарлыгыда кечмәсиндәнсә, буна сәрф олунмасы да-һа јажышдыр»¹.

Бақыханов өз идеја ирсинин вә әмәли фәәлијјәтинини мәнз бу мүтәрәгги чәһәтләри илә XIX әсрин икинчи јарысында јашамыш маарифчиләримизин етик көрүшләринин формалаш-масына чидди мүсбәт тәһсир көстәрмишдијр.

Бир сыра мәсәләләрдә фикир ајрылыгынын олмасына бах-мајараг тәдгиг етдијимиз дөврүн маарифчиләри Бақыхановун гејуб кетдији зәһкин идеја материалындан, онун фикирләрин-дән истифадә етмишләр. XIX әсрин икинчи јарысында јаша-мыш Азәрбајҗан маарифчәләринин етик көрүшләри илә онла-рын сәләфләринини, о чүмләдән Бақыхановун етик көрүшләри арасында гырылмәз ирси әләгә вардыр.

Гасым бәј Закирин, Мирзә Шәфи Вәзехин вә Абасгулу аға Бақыхановун јухарыда һагында мүхтәсәр бәһс етдијимиз етик көрүшләри бир даһа сүбүт едир ки, М. Ф. Ахундовун, һ. М. Зәрдабинин вә С. Ә. Ширваннин етик көрүшләри Азәрбај-җанда мөвчуд олан етик фикрин мөһкәм әһәһәләри әсасында һазырланмыш вә Азәрбајҗанын өзүндә јетишмиш олан мүкәм-мәл бир идеја зәминин үзәриндә формалашмышдыр.

Ләкин маарифчиләримизин етик көрүшләринин идеја мән-бәләриндән бәһс едәркән онлары дунја елми вә мәдәнијјәтин-дән тәһрид олуб јаллыз милади чәрчивәдә гәләл мүтәфәккир-ләр кими тәсәввүр етмәк әсла дүзкүн олмәзды. Онлар өз сә-ләфләринин идеја хәзинәсиндәки инчиләри топлајыб муһафизә

¹ А. Бақыханов, «Тәһзиби-әхлаг», сәһ. 19—20.

әтиқләри кими, һансы мәнбәдән кәлмәсиндән асылы олмаја-раг азадлыг, әсл инсанпәрвәрлик вә инсан зәкәсинин гүвә-синә аид бүтүн идеја сәрвәтләрини дә бөјүк бир марагтә мә-нәһәһәһиш вә онлардан истифадә етмишләр.

Маарифчиләримизин дунјабахышларынын, о чүмләдән етик көрүшләринини тәшәккүл тапыб формалашмасына XVIII—XIX әсрләрдә Русияда јаранмыш олан габагчыл демократик мә-дәнијјәтин хүсусән бөјүк тәһсир олмушдыр. Маарифчиләри-мизин һансысы рус ичтиман фикринин мүтәрәгги әһәһәләри рунунда тәрбијә олунмуш вә Русиядакы габагчыл демокра-дик фикирләрлә һәмишә бағлы олмушлар.

М. Ф. Ахундов һәлә кәч јашларындан башлајараг өмүр-үн ахырына гәдәр рус әдәбијјәтини, рус мүтәфәккирляринин әсәрләрини бөјүк бир сәјјәл өрәнмишдијр. Онун зәһкин китаб-ханасында рус әдәбијјәти классикләринин әсәрләри әсәс јер-тутур, бөјүк рус ингилабчы-демократы Н. А. Добројубовун дәрчидләлик әсәрләри М. Ф. Ахундовун столүстү китабларынд-ан олмушдыр¹. О, чар үсүл-ндәрәси тәрәфиндән Гафғаз сүр-күн едилмиш мүтәрәгги фикирли адамларла јажын тамәсдә олмуш вә онларла һәмишә фикир мүбадиләси апармышдыр. М. Ф. Ахундов Русиядан сүркүн едилмиш вә габагчыл адам-лардан чох шеј өрәннир вә өзү дә онлары Шәргин чохәрлик зәһкин фикир тарихи илә таныш елди.

Һ. М. Зәрдаби 1861—1865-чи илләр әрзиндә Москва уни-верситетиндә охујаркән даим ингилаби әһвал-руһијјәли тәлә-бәләр арасында олмуш, кәчән әсрин 60-чы илләриндә Русия-да кениш јайылмагдә олан азадлыг һәрәкәтинин биләваситә иштиракчысы олмушдыр. О, Москвада тәһсилдин битириб Азәрбајҗана гајытдыгдан сонра, Русиянын һәр јериндә кениш јайылмагдә олан демократик идејалярын чәрчысы кими чы-хыш етмишдијр. Тәсәдүфи дејилдијр ки, Зәрдабинин мүасир-ләриндән бири онун «алтмышынчы илләрини шанлы хадимләри нәслина мәнсуб» олдуғуну гејд етмишдијр².

С. Ә. Ширванн өмүрүнүн ахыр илләриндә рус дилини вә әдә-бијјәтини өрәнмиш, рус мәдәнијјәтинини фәәл тәблиғатчысы кими чыхыш етмишдијр.

Һәм Мәркәзи Русияда, һәм дә Азәрбајҗанда ичтиман-инги-сәди вә сијәси шәрәитин әсәсән үмумилији, чаризмин истиб-дәдә зүлмүнә, өзбашыналыгә, чәһәләтә вә керилдә гаршы мүбаризә вәзифәләринин ејинлији нәтижәсиндә Русиянын мү-тәрәгги ингилаби-демократик идејаляры Азәрбајҗанда өзүнә әлverişли шәрәит тапмыш вә үсүллә јайылмагдә башламыш-дыр. Мәнз бу сәбәбә көрә ичтиман һајатын бир чох мәсәләлә-

¹ Бах: Азәрбајҗан ССР ЕА Республика Әлҗамлары Фонду, М. Ф. Ахундовун архиви, инвентар № 732—735.

² Бах: «Речь» гәзети, 1907-чи ил, № 285.

ринә дәир Азәрбајҗан маарифчиләринин фикирләри рус ингилабчы-демократларынын фикирләри илә биргә сәсләнир вә ујғун кәлир. Азәрбајҗан маарифчиләринин фикирләри илә рус ингилабчы-демократларынын фикирләринин белә бир-биринә ән чох ујғун кәлдији сәһәләрдән бири этика мәсәләләридир. М. Ф. Ахундовун, Һ. М. Зәрдабинин вә С. Ә. Ширванинин этик көрүшләринин тәһлили кәстәрир ки, онларын этик көрүшләри илә рус ингилабчы-демократларынын—Белинскинин, Кертсенин, Чернышевскинин вә Добролјубовун этик көрүшләри арасында сых бир әләгә вә аһәндәрлик вардыр.

Этиканын бир сыра кардинал мәсәләләринин һәлиндә онлар ејни мөвгедән чыхыш әдәрәк, этикада мүчәррәд тәфәккүрлә кифәјәтләnmәмиш вә этика мәсәләләринин тамамилә зәһмәткешләрини сижаси вә мә'нәви азадлығынын конкрет вәзифәләринә табе етмишләр.

Азәрбајҗан маарифчиләри милли-мәдәни әјрылык, тәнһәлык мөвгәјиндә дурмамышлар. Онлар милли Азәрбајҗан мәдәнијјәтинә ғызғын мәнәббәт бәсләмәклә бәрәбәр җабағчылы рус мәдәнијјәти илә јанашы оларағ, Шәрҗин вә Авропанын җабағчылы этик ирсинә дә бәјүк бир һәссаслығла јанашмышлар.

Азәрбајҗан маарифчиләринин этик көрүшләринин мугајисәли тәдҗиги кәстәрир ки, онлар Шәрҗдә вә Гәрби Авропада этик фикрини инкишафы тарихи илә, гәдим јуван, Рома вә һинд фәлсәфәси илә, һабелә табиятшүнаслығын мүхтәлиф сәһәсиндәки мүнһүм кашфларлә јахындан таныш имишләр.

Буну һәр шејдән әвәл маарифчиләримизин өзләринин бу бәрәдәки чохлу гејдләри, һәмчинин җабағчылы Шәрҗ вә Авропа мутәфәккирләринин әсәрләриндән бир мө'хәз кими истифадә етмәләри сүбүт едир.

М. Ф. Ахундов өзүнүн әсас фәлсәфә әсәриндә һинд материалист фәлсәфәсинин мүнһүм чәрәјанларындан бири олан чарвакларын фәлсәфи көрүшләринин кениш шәрһ етмәклә бәрәбәр, онларын әхлағ көрүшләриндән тәрки-дунјалығ таблиғ едән дини әхлаға гаршы бир мө'хәз кими истифадә етмишдир. О, өз әсәрләриндә Шәрҗ мәдәнијјәтинин көркәмли нүмәјәндәләри: Шејх Сә'ди Ширази, Әбдүлғасым Фирдовси, һафиз Ширази, Әбдүрәһман Чамин, Имам Гәзали, Чәләләддин Руми вә башгалары илә бирликдә гәдим јуван философлары: Демокритин, Епикүрүн, Сократын, Аристотелин, Ксенофонтын, һиппократын, Гәрби Авропанын даһи јазычылары, философлары вә көркәмли мутәфәккирләри: Франческо Петраркын, Франсуа Волтерин, Шарл Монтескјөнүн, Оноре Мирабовун, Жан-Жак Руссонун, Спинозанын, Томас Боклын, Чон Лобокун, Александр Думанын, Байронун, XVIII әср франсыз материалистләри: Һелветсенин, Һолбахын, Дидронун вә башгаларынын адаларыны чәкмшиш вә онларын әсәрләрини марағла

охуадуғуну билдирмишдир.

Һ. М. Зәрдаби өз әсәрләриндә бәјүк разылык вә дәрин еһтирам һисси илә даһи рус алимләри Мениковун, Сеченовун, Ковалевскинин, Тимирјазевин, даһи рус јазычысы Л. Н. Толстојун, мәшһур рус тарихчиси Соловјовун, Авропанын көркәмли тәбиатшүнас алимләри Дарвинин, Ламаркын, Линејин, Кохун вә башгаларынын әсәрләринә истинад етмишдир.

С. Ә. Ширвани һәлә кәч јашларында икән Јахын вә Орта Шәрҗ өлкәләринин кәзмиш, Мисирдә, Дәмәшгдә, Бағдадда, Навчәфдә, Мәккәдә, Мәдинәдә јашамыш вә тәһсил алмышдыр. О, Шәрҗ әдәбијјәти вә фәлсәфәсинин классикләрини дәриндән өјрәмиш, һабелә өз зейнини бачарығла Авропа елминин вә мәдәнијјәтинин јени наһијјәтләри илә дә зәнкшләшдирмишдир.

Ләкин буну да гејд етмәк лазымдыр ки, Азәрбајҗан маарифчиләри истәр өз сәләфләриндән гәлан, истәрсә дә башга мәнбәләрдән олан идеја ирсиндән сәдәчә оларағ бир тәғлидди кими истифадә етмәмишләр. Онлар әсәрләри илә таныш оладуғлары Шәрҗ вә Авропа алим вә мутәфәккирләринә дәрин һәрмәт бәсләјәрәк, онларын гејуб кетдикләри идеја ирсинә сон дәрәчә һәссаслығла јанашмағла өз мүстәғилликләрини горујуб сахламышлар. Онлар дөврүн, замананын тәләбләринә ујғун оларағ әһз етдикләри фикирләри ағыл сүзкәчиндән кечириб, гаршыларына гејдәвҗлары фәлсәфи-этик мәсәләләрин һәлиндә мүстәғил вә орижинал әгли нәтичәләр чыхартмышлар.

II фəсил

АЗƏРБАЙҶАН МААРИФЧИЛƏРИ ТƏРƏФИНДƏН ДИНИ-ФЕОДАЛ ƏХЛАГЫН ТƏНГИДИ

I. Ислам дининин əхлаги енкамларынын тэнгиди

М. Ф. Ахундовун, Һ. М. Зəрдабинин вə С. Ə. Ширванинин етик кəрушлєриндє ислам дининин əхлаги енкамларынын тэнгиди əсас вə башлыча јер tutur. Онларын етик кəрушлєри өз дахили мəзмуну вə мєнтиги етибарлѐ дини-феодал əхлага гаршы чеврилмишидир. Бу һєр шейдєн əввəl ислам дининин 0 дєврдє АзəрбајҶан халгынын мə'нəви вѐратында вə мєйшєтində ојнадыгы сєн дєрəcə муртчє рол илє изаһ олунур. Јахын вə Орта Шєрғиц бир сыра башга ѓлкєлєриндє олдуғу кими кечєн əсрдє ислам дини АзəрбајҶанда да һаким идеоложија олуд, ѓзүнчү əхлаги енкамлары илє инсаннн бтүн фəалијјєтинн мєнкєнє арасына алмышды.

Ислам дини чар мə'мурларынын, јерли бəјлєрин, ханзадєлєрин əлиндє зəһмєткеш халгы даим əсарєт вə итаєт алтында сахламағ үчүн мунум васитєлєрдєн бири иди. 1886-чы илдє Зағағғазия етатистика комитєсинин вердији мə'лумата кєрє, тєкчє Јелизаветпол вə Баки губернијаларында 10 миңдєн артық молла, ахунд вə министрчє башга руһани вар иди¹. Чар һєкүмєти мусəлман руһанилєринин чох һиссєсини өз сјаис мєгсєдлєри үчүн истифадє едирди. Архив сənєдлєринин вердији мə'лумата кєрє АзəрбајҶандакы мусəлман руһанилєринин хєјли һиссєси чар орденлєри илє тєлғиф едилмишидир. Ачкєз, сєн дєрəcə түрєјди һєјат тєрзи кєчиран руһанилєр АзəрбајҶанын шѐһєр вə кєндлєриндє дарашарағ, ач гурд кими, башга истисмарчыларла јанашы зəһмєткешлєрин ганыны зə-

ли кими сорудулар. Мусəлман руһанилєринин хєјриєларга зəһмєткешлєрдєн хүмє, зəкəт, эш'ар кими агыр дини веркилєр топланырды. Бундан əлавє дини бəјрамлар вə ајнилєрин ич'расы заманы моллалар, ахундлар, мұфтиллєр, тазиллєр, сејидлєр халғ күтлєлєринин авамлыгындан истифадє едєрєк онлары эи һəјасыз сурəтдє сојурдулар.

М. Ф. Ахундовун Иран һағғында дедији ашағыдакы сѐзлєри ејнилє 0 заманкы АзəрбајҶана да аид етмєк олар: «Һєр тєрəфдєн башы вə кємєри јашыл вə абы сарылыгы с'ајят халгын табағыны кєсиб дєјир: «Мєн одуна кетмєнєм, су кəтирмєнєм, чүт экмєнєм, бичим бичмєнєм; мұфта єјєрєм, мұфта кєзєрєм... Падшаһа малијјат вер... фитрə вə зəкəт вер, гурбан кєс, јуз тызыл, ја ики јуз тызыл хєрч елє, кет һачк ғыл... газаңдығын бєшдє бирсини дє мєнə вер»².

Мусəлман руһанилєри тураны вə шєриєти өзүнə бəјрағ едєрєк, он кобуд вə эи ичрєнч васитєлєрлє халгы авамлыгда, чəһалəтдє сахламаға чəһд едирдилєр. Онлар истисмарчы енифлєрин һимəјоси əлтында ислам дининин əхлаги енкамларыны кєшип таблғ едєрєк, халғ күтлєлєринин елмє вə маариф-ѐ јијлєнмєси ишичə һєр васитє илє мане олур, халгын мə'нəви əсарєтинн абдаллєшдирмєјə чан атырдылар.

Руһанилєр һєр чүр јенилјѐ гаршы мубаризə апарарағ, бу сəһдє тəшəббүс кєстєрєнлєри һєр васитє илє лəкəмєлєјə вə халгын кєзүндє алчалмага чалышырдылар. Онлар халгы даим авамлыгда сахламаға чан атырларындан һєр јєш бир тəшəббүс, маарифчилик сəһсєсидə атылан һєр јєш алдымы бєјүк бир ваһимє илє гаршылајырдылар. Кечин єррин 70-чи илєлєриндє руһанилєрин бир нечə дəфə һүчүмунə мəруз галмыш Һ. М. Зəрдаби руһанилєрин халгын маарифлєнмєси ишлєринн нечə мане олмасындан шикəјэтлєнєрєк јазырды ки, «халгын дєрдини вə онун əлачларыны јазыб мə'лум етмєк... халгын авамлыгындан нəф'бєрдєр оланлєра хон кєлмєз... гəзəтə охујанын чоху халгын авамлыгындан нəф'бєрдєр олдуғуна халгын кєзүнү ачан вə миялєги ирєди елєн сєзү данышмағ олмəз... ол вағтда һєрє бир тєрəфдє дєккєк чєкиб онун иуст јеријєр ки, сєн дини-ислами јаз етмєк истєјирсєн вə ја бир кас дєјє ки, муридбазлығ һəғг, амма халғ дємбалағ ашдырыб ону сəркєрдєн гојуб, русвəј-чəһан етмєк нє лəзим; тəмам муридлєр она кəфєр дєјєр. Хүлєсə сəғ тєрəфдє баш чаманларын вəкиллєринин дөкəнєјини, сєл тєрəфдє сејид вə муридлєри лəнотини, габагда моллаларын, мєрєнјоханларын вə гејрє дад-фурядыны кєрүб мээтлєт галырсан»³.

С. Ə. Ширвани Һ. М. Зəрдабијə кєндєрдији мəктубдə ачы-ачы шикəјэтлєнєрєк, бєјүк бир нифрəт вə гəзəб һисси илє мол-

¹ Бах: АзəрбајҶан ССР МДТА, «Свод статистических данных о населении Закавказского края, извлеченных из посемейных списков 1886 г.», Тифлис, 1893 г. Рəғəмлар бу китабдан һєсəбланмышдыр.

² М. Ф. Ахундов, Əсэрлєри, II чилд, Баки, Азəрнəшр, 1951, сєн. 22.

³ «Экинчи» гəзети, 1877-чи ил. № 5.

лалары, ахундлары, сејидләри, дәрвишләри, мәрсижәханлары ифша едәрәк јазмышдыр:

Һәр виләјәтдә нар беш-он кәсәбә,
Әлли мин сејидү, ахунд, талабә,
Әлли дәрвини, әлли мәрсижәхән,
Һәмшын сөзләри тамам јавән,
Әлли мин сүхтә, әлли мин сәилә,
Әлли мин һоггазән-нагабилә,
Һәмшын фикри хәлги сојмағдыр,
Гуру јердә бу хәлги гојмағдыр,
Хәлги булар һәм гурублар дам,
Бир буну анламыр бу сөвми-авам¹.

Ислам дини әхлагы көһнә, мүртәчә адәт вә ән'әнәләри сах-ламағла бәрәбәр инсаннн ән хырда һәрәкәт вә давраиышылары да дахил олмағла мәншәтин бүтүн мәсәләләрини дар чәрчивә ичәрисинә алмышды. Гур'ан вә шәриәтин хилафына оларағ бир адым белә атмағ олмазды. М. Ф. Ахундов һағлы оларағ етираз едирди ки, инсан азад һәрәкәт етмәјә имкан верил-мир, ондан бош, мә'насыз һәрәкәтләр ичра етмәк тәләб олунур. Мәсәлән, «тәһарәти белә түт, намазы белә гыл вә фитрә вә зәкаты вә хүмсү белә вер вә рә'фи-һачәт едәндә ру-бағиблә отурма вә ағырлығыны сол ајағын үстүнә сал вә бунарларын адын еһками-шәр'ијјә гојублар»².

И. М. Зәрдаби бөјүк бир тәсәсүф вә һиддәтлә гејд едирди ки, «кәр бир елм саһиб вә кәс истадији тәки бизим ичимиздә рәфтар едә әвамүниас ону динч гојмаз. Мәсәлән, чәкмә кеј-мәкдә бир күнаһ јохдур вә һәр кәс фикир еләсә көрүр ки, чәкмә кејмәклә инсан мүсәлманлығыдан чыхмаз. Амма бир шәхс бизим намәрбуғ башмағ јериндә чәкмә кејәндә шүәрәләр ону һәч едир, моллалар она мәнбәрән лә'нәт охујур, әвамү-ниас она салам вермир, хүләсә һәмы ону кафир һесаб едиб ин-чидир»³.

Зәрдаби башга бир мағаләдә истағна илә јазырды ки, мү-сәлман руһаниләри гәзет охумағы да һарам бујурур, башмағ, папағ кејмәк, диз үстә әл илә чәрәк јемәк кими кичик һәрә-кәтләрин дә шәриәтлә мүјәјјән едилдијини сөјләмәкдән утан-мырдылар⁴.

Мәһз буна көрә дә ислам дининин јайылмыш олдуғу бүтүн өлкәләрдә олдуғу кими, Азәрбајҗанда да өз халғынын азад-лығы вә тәрәғгиси уғрунда, онун әгли инкишафына мане олаң әнкәлләри арадан галдырмағ уғрунда мүбаризәјә галхан һәр

бир мүтәрәғги адам биринчи нөвбәдә ән бөјүк бәла олаң ис-лам динин, онун сәјсәз-һесабсыз еһкамларына вә сағлам дү-шүнчә илә бир араја сығмајан әхлаги ибарәләринә гаршы чых-мағла олурду. XIX әсрин икинчи јарысында јашамыш Азәрбај-җан маарифчиләри дә бу јолла кетмишләр.

Әлбәттә, тәдгин етдијимиз маарифчиләрин һәмшәы ислам дининин әхлаги еһкамларыны ејин бир кәскинлик вә ардычыл-лағдә тәғнит етмәмишдир. М. Ф. Ахундовун ислам дининин асасларыны тәғнит етмәк сәһәсиндәки фәалијјәтини Г. М. Зәрдаби вә С. Ә. Ширванинин бу сәһәдәки фәалијјәти илә еј-нишдирмәк олмаз. Мубәлиғәсиз демәк олар ки, марксизм-ленинизм фәлсәфәси мейдана кәләнә гәдәр тарихдә һеч бир мүтәфәккир ислам динини М. Ф. Ахундов гәдәр әсәслә, ар-дычыл, елми сурәтдә тәғнит етмәмишдир. М. Ф. Ахундовун фәлсәфи вә бәдин әсәрләри ислам дининә сарыдычы эрбә вурмуш, бүтүн Јахын вә Орта Шәрғ өлкәләриндә исламның мә'нави дирәкләрини лахлатмышдыр.

Лакин бууқила бәрәбәр истәр һ. М. Зәрдабинин вә истәр дә С. Ә. Ширванинин әсәрләринин дәриндән өјрәнилмәси бизи гәти әмин едир ки, олар да Ахундовла ејин чәһнәдә ислам дининин мүртәчә әхлаги еһкамларына вә мүсәлман руһани-ләринә гаршы кәскин чыхыш етмиши, халғымызын «сәфәләт ју-хусундан ојадылмасында» Ахундовла әлбир сурәтдә дигга-лајиғ маарифчилик фәалијјәти көстәрмишләр.

Биз бу фәсилдә Азәрбајҗан маарифчиләри тәрәфиндән бү-төвлүкдә ислам дининин тәғнитидән дејил, јалныз оларын етик көрүшләриндә ислам дининин әхлаги еһкамларынын тәғ-нитидән бәһс едәчәјик.

Азәрбајҗан маарифчиләри тәрәфиндән дини әхлағын тәғ-нитидән башлыча мәғсәд инсанлары дини мәһдудидијјәтдән азад етмәк, «онун азад нәфәс алмасына» шәрәит јаратмағ вә шәхсијјәтин мә'нави чәһәтдән сөрбәст инкишафыны тә'мин етмәкдән ибарәт иди. Буна көрә дә олар биринчи нөв-бәдә дини әхлағын инсаннн бүтүн һәрәкәт вә давраиышылары-ны дар дин чәрчивәси ичәрисинә салмасына гаршы етираз ет-мишләр вә инсанн дини әхлағын мүртәчә еһкамларынын ән-чәсиндән гуртармаға чалышмышлар. Мәһз бу сәбәбә көрә дә олар һәр шејдән әвәл етиканы рәһнијјәтдән, әхлағы диндән ајырмағ уғрунда мүсәлман руһаниләри илә кәскин мүбаризә апарарағ гејд етмишләр ки, «әхлағы дин јаратмыр вә дини етигад инсан әхлағынның мәнбәји һесаб едилә билмәз. Әксинә, дини еһкамларын кениш јайылмасы әсәл әхлағ мәсәләләриндән инсанн диггәтини јүйдирыр.

¹ Сејид Әзим Ширвани, Әсәрләри, II чилд, Бақы, Азәрнәшр, 1950, сәһ. 8.

² М. Ф. Ахундов, Әсәрләри, II чилд, Бақы, Азәрнәшр, 1951, сәһ. 17.

³ «Әкинчи» гәзети, 1876-чы ил, № 11.

⁴ «Әкинчи» гәзети, 1877-чи ил, № 7.

М. Ф. Ахундов һәлә «Һиндистан шаһзадәси Кәмәлүддөвләнин өз досту, Иран шаһзадәси Чәләлүддөвләлә яздғығы үч мөктүб вә Чәләлүддөвләнин она көндәрдиңи чаваб» әсәриндә ислам иләһијјатчыларының «әхлаг дини үзәриндә дајаныр» — дејән идналарының тамамилә әсәсыз олдуғуны сүбүт едәрәк јазмышды: «Бир пара ағсылә адамлар елә күүман едирләр ки, чәһәннәм горхусу, инсанларын күүнаһ ишләр тутмасына мане ола биләр, ләкин онлар соһв едирләр. Һәңгитәтдә чәһәннәм горхусу вә беһишт үмиди инсанлары пис ишләрдән чәкиндиран һәңги гүввә дејилдәр. Бүтүн оғрулар, гулдулар вә гатилләр чох заман чәһәннәм инанан авам чамаатын ичарисиндән мејдана чыхыр... Күүнаһ ишләрин баш вермәсинә, чәһәннәм горхусу дејил, бу дунјадә чоза горхусу, јар-јолдашын мәзәммәти, намус, елә мане ола биләр.

М. Ф. Ахундов тәләб едирди ки, етика ахирәт дунјасы һағғында мәнәсыз чәһәнкијјатә дејил, инсанларын әмәли фәәлијјәтинә әсәсланмәлидир. Оуну нәзәринчә диндарлығ һеч дә инсаны пис әмәлләрдән чәкиндиранмир. О, Пол Һолбахын белә фикри илә тамамилә разылашмышдыр ки, инсан бәзән өз нәкәриндән аллаһдан чох горхур, чүнки нәкәрин јанында чәсарәт едиб көрмәдији бир иши тәк галдыгда, аллаһын һәр шеји көрдүжүнә, һәр шеји билдијинә инанса дә едир. Чох вахт далдаја дүшәндә инсан елә ишләр едир ки, һеч бир инсанын јанында о, һәмлин иши көрмәји өзүнә рава билмәзди. «Аја, һансы мүсәлмандыр ки, јалғыз чәһәннәм горхусундан халғын малыны, әлине дүшәндә, јемәјә... өзәкнин ғызына вә арвадына фүрсәт тапса ол вурмаја? ...Африкјјадә чинси-бәшәрдән әтфали-хурдсали-зүкуру тутуб, ејни гәсәвәти-гәлб илә хачә едиб мәмалики-исламјјадә һејванат кини сатаилар вә онлары иштнра еданләр, тамам чәһәннәмә етигад едәиләрдириләр вә бу әтфали-мәсүмәнин бодбохт олмағларына сәбәб үгәлә мүсәлманлардан олан мүштариләрдириләр ки, һачч мөвсиндир вә саир мөғамларда онларын иштнрасына талиб олурлар»¹.

Ахундова көрә динлә әхлаг, үмумијјәтлә динлә елә кини бир-биринә әксдир. Буларын вәһдәтиндән данышмағ бөјүк мәнәсызлығдыр, етигад вә ибадәти инсан әхлагының әсасы һесаб едәиләр еләмлә динин бир-биринә зидд олмасы һәңгитәтинин инкар едирләр. Ахундова көрә «Бизим бу күнә гәдәр һағгы батилдән сечмәкдә вә доғруну әридән ајыр д етмәкдә јанлышлығымыз бу чәһәтәндир ки, биз даима бир-биринә зидд олан ики гәзијјәни бир-биринә гарышдырарат бир гәзиј-

јә сәјмишығ; һалбуки, бу ики гәзијјә башга-башга шејләрдир. Онлардан бири еләмдир, о бириси етигад»².

Ахундов инсанын «көзәл әхлаг саһибни олмасы үчүн» әхлагы динин «тәвазүүндән» хилә етмәји өзүнәмәхсус бир чәсарәтлә тәләб етмишдир. О, әмин олдуғуны билдирмишдир ки, чәмијјәт өз үзвләринин әхлагына јалғыз елә вә маарифи јаймағ, дини әғидәләрин пучлуғуна даир инам јаратмағ јолу илә сағлашдыра биләр.

Һ. М. Зәрдаби дә М. Ф. Ахундовла ејни чәһәдә чыхыш едәрәк әхлагы диндән, етиканы иләһијјатдан ајырмағы тәләб етмишдир. О, доғралық тејд етмишдир ки, инсанын әхлагыны сағлашдыран, ән јахшы әхлагы сифәтләри тәрбијә едән јекәнә доғру васитә еләмдир. Инсан јалғыз елә вә билек васитәлә едүнүн вә башгасынын һәрәкәтләринә нәзәрәт јетирә биләр, јалғыз дунја вә онун гаунајуғунулағларыны дәрк етмәк јолу илә инсан өз һәрәкәтләринин нәтижәсинин габағчадан көрүб, онун пис вә ја јахшы олмасыны тәјјин едә биләр. Әхлагча тәкмилләшмәнин ән башлыча шарты, Зәрдабија көрә, гуру, чансыз еһкамлары өзбәрләмәк дејил, бу вә ја дикәр һәрәкәти вә давраңышы әглән тәһил едиб, онун јахшылығы вә пислији һағғында дахилә инам һасил етмәкдән ибарәтдир. Әкәр белә олмәзса, әслиндә инсан әхлагы илә һејванларын инстинкти арасында һеч бир фәрг олмәзди.

Һ. М. Зәрдаби јазмышдыр ки, «нечә ки инсан чисимдән вә руһдан мүрәккәбдир вә буларын һәр бириси алаһидә шејдир», һабелә әхлагла дин дә, еләми-әбданла, еләми-әдјан да, молла илә һүкәмә дә ејни бир шеј дејилләр вә онларын һәр бириси гејри әләмдир вә булары әсла ејниләшдирмәк олмәз»³.

Бурадан көрүнүјү кини маарифчиләримиз инсанын әхлаг тәрбијәсиндә еләмин нә маарифин ролуну шиширтмишләрс дә, әхлагын диндән, етиканын иләһијјатдан ајрылмасы мәсәләсини ирәли сүрмәклә өз дөврләриндә ирәлијә доғру сон дәрәкә чәсарәтлә бир адым атмышлар.

Азәрбајҗан маарифчиләри өз етик көрүшләриндә ејни заманда дини әхлагын башга бир мүһүм әсасыны да сарсыдычы сүрәтдә тәңгид етмишләр. Бир сыра ислам иләһијјатчылары гуранын «аллаһын ирадәси олмәдан ағачдан бир јарпағ белә дүшә билмәз» — сүрәсинә әсәсләнарағ идна едирдиләр ки, инсанлар өз һәрәкәт вә әмәлләриндә азад дејилдиләр, онларын бүтүн һәрәкәт вә давраңышлары габағчадан фөвгәлтәбин гүввә тәрәфиндән мујјән едилмишдир. «Инсан аллаһын әлиндә, мејид ону јујанын әлиндә олдуғу кини чансыз вә ирадәсиздир». «Бахт», «талә», «һисмәт» мөфһумларында даһа ајдын

¹ М. Ф. Ахундов, Әсәрләри, II чилд, Бақы, Азәрнәшр, 1951, сәһ. 46.

¹ М. Ф. Ахундов, Әсәрләри, II чилд, Бақы, Азәрнәшр, 1951, сәһ. 128.

² Бах: «Әкинчи» гәзети, 1876-чы ил, № 18.

өкс олуунмуш бу дини снкам ашкар сурәтдә фатализм төбәтг едирли.

М. Ф. Ахундов, һ. М. Зәрдаби ва С. Ә. Ширвани ислам илаһијатчыларының ахлаг һаггындакы бу зорари ва эсәссыз илдиаларына гаршы чидди е'тираз едорөк көстөрдиләр ки, бир һалда ки, инсан ирадә азадлыгына малик дејилдир вә оуну бүтүн һәрәкәт вә давранышлары габагчадан фөвгәлтәбни гүввә тәрәфиндән мүәјјән едилер, онда инсанлары бу вә ја дикәр әхлагсыз һәрәкәтләрдә тәгсирләндирмәк әдаләтсизликдир, чүнки онда һәр чүр хејир әмәлләрини мәнбәји һәмни фөвгәлтәбни гүввә олдугу киими, шәр әмәлләрини дә мәнбәји һәмни гүввә олмалыдыр.

М. Ф. Ахундов гәзәб вә истеһза илә сорушурду ки, әкәр инсанын ирадәси азад дејилдирсә, әкәр инсанын бүтүн һәрәкәт вә әмәлләри габагчадан мүәјјән едилерсә, әкәр аллаһны ирадәси олмәссә инсан нәфәсини бәлә чәкә билмәссә, онда аллаһ ишә өзү инсанлары күнаһ ишләр көрмәжә сөвг едир, ишә аллаһ бәндәләринә гәрәзликлә јанашыр, бирини пејгәмбәр, инам јарадыр, дикәрини гул, бирини гојун јарадыр, дикәрини гузав, бирини гыргы јарадыр, дикәрини гырговул, бирини чәһнәмә көндәрир, дикәрини чәһнәмә? Мәкәр бу инсафмыдыр ки, аллаһ мәни өзү күнаһ ишә вәлар едир, сонра да чәһнәмә көндәрир. «Әкәр халиг мәнимлә бәлә рафтар едәчәкди, ишә мәни јаратды? Мән һачан ондан һәјәт истәдм? Әкәр агибәтим бәлә ола, зәһримар олсун ону јүз ил дүјә һәјәти, һәрчәнд мүтәсил нә мат вә фәрәһә ола да»¹.

Азәрбајҗан маарифчиләри бу чүр инандырычы дәлиләр әсәсиндә дини әхлагы тәнгид едир едирли ки, инсан һәр һансы бир фөвгәлтәбни гүввәни әлиндә ојунчаг ола билмәз, инсан ондан асылы олмајан бир гүввәни гулу олмајыб, бүтүн һәрәкәтләринини сәһибә өзүдур. һ. М. Зәрдаби «Кәсп» гәзәтиндә дәрч едирдији мөгаләләрдән бириндә јазырды ки, инсаны һәр һансы бир фөвгәлтәбни гүввәдән асылы етмәк оуну ләјәгатини алчалтмаг дәмәкдир, оуну гүввә вә әглинә инанмамаг дәмәкдир. Бу чүр бахыш инсанда ирадәсизлик, инамсызлыг тәрбијә етмәклә оуну мүстәғиллијини вә фәаллыгыны азаядыр, фәалијәт мсјаданын даралдыр. Башга бир мөгаләдә Зәрдаби јазырды ки, мүсәлман руһаниләрини тәгсирн үзүндән инсанын, ән кичик һәрәкәтләри дә дахил олмагла, бүтүн фәалијәтнини дин чәрчивәсинә алынмасы мүсәлман өлкәләриндә «тәбәәләрн һөкмдарлары, гадынларын кишиләрә, ушагларын өз валидејиләринә, шакирдләрини усталара гул олмәссә на сәбәб олмушдур»². Зәрдаби, бу чүр асылылыг вә «мә'нәви

көләлијия» арадан галдырылмасыны, инсана өз һәрәкәтләрини истисәләрини дүшүнмәкдә там сәрбәстлик - верилмәсини тәләб едорөк јазырды ки, һәр бир инсан өз әмәллә давранышлары үчүн өзү мүстәғилләт дашымалы ва мүнтәзәм сурәтдә әхлагча камилләшмәжә чалышмалыдыр.

М. Ф. Ахундов ислам илаһијатчыларының инсан ирадәсини боғмаг чәндәләринә гаршы гәти е'тираз едорөк көстөрмишдир ки, «сағлам дүшүнчәжә көрә һәр бир дүјәјә кәлән инсан там азадлыг нә мөтләриндән истифадә етмәлидир». Азадлыг нә мөтләрини ики һиссәјә: мә'нәви (әхлаги) вә чисмәни нә мөтләрдә бөләр. Ахундов шикәјәт едирди ки, бизим руһани азадлыгымыз ислам динини рәһбәрләри, чисмәни азадлыгымыз исә десәт һөкмдарлар әлимиздән алмыш, бизи бүтүн руһани ишләрдә тамамлә алчаг бир гул халына - сәамышлар. Бизи бу дүјә һәјәтиндә тамамлә өз бујругларына табе едиб, бизи өз нәфәсләрини истәкәләринә көрә чүрбөчүр агыр јүкләрини вә тәклифләрини һамбалы етмишләр... Биз, залымларн һүгүсүз гулу вә зәлил бәндәләри олуб, азадлыг нә мөтәндән мәһрумуг!»³.

М. Ф. Ахундов бу мүнәсибәтлә ислам динини бир сыра әјинләрини инсанын фәалијәтнини мөһдудлашдырдыгына даир чохла мисаллар кәтирәк көстөрдиди ки, бу әјинләри ичра етмәк инсана бир сыра чидди зәрәрләр вермәклә барабәр оуну мүстәғилликдән мәһрум едир, оуну фикрини мөһдудлашдырыр, оруч, намаз, хүмс, зәкаг вә һәчч киими әјинләр инсанын бүтүн фәалијәтнини әсәс мәзмунуну тәшкил едорөк, онә башга сәһәләрдә фәалијәт көстөрмәжә имкан вермир. О. диндарларә мүрәјит едорөк дејирдә: «кәмә вә күндүздә беш вахт намаз сәни ишдән вә кәслән гојур, оруч сәни чанына зәрәр едир вә һәчч сәнич һәлакәна баис олур... Әкәр Әрәбистанын һавасындан сағ галсан да бәлә мөбәлиғи-кулли сөрф едәрсән вә зыминдә әсла бир фәјда жохдур»⁴.

М. Ф. Ахундов инсанын шәхсијәтини дини әсәрәтнндән там хилә етмәк уғрунда мүбаризә едорөк тәләб едирди ки, шәхсијәтә өз бачарыг вә фәрәсәтини бүрүзә чыхартмаг үчүн там сәрбәстлик верилмәлидир. Оуну нәзиринчә чәмијјәт өз фәрдләринә фикир азадлыгы вермәссә, о тәрәгги едә билмәз. Тәрәгги јалныз о заман мүмкүндүр ки, чәмијјәтин бүтүн үзләр сәрбәст дүшүнә билсин вә өз фикирләрини сәрбәст бәјән едә билсин. Чүнки «кәжәр оуну сөзү вә ишн, чәмијјәтин башга фәрдләри нәзириндә мәғбул олурсә, чәмијјәтин башга фәрд-

¹ Бах: М. Ф. Ахундов, Әсәрләри, III чилд, Баки, Азәрнешр, 1938, сәһ. 76—77.

² Јәна орада, сәһ. 128—129.

¹ М. Ф. Ахундов, Әсәрләри, II чилд, Баки, Азәрнешр, 1951, сәһ. 45.
² «Әкинчи» гәзети, 1877-чи ил, № 2.

лери да дүшүндүкдөн сонра оңу тасдиг едөр өз ондан fajда аларлар. Эжэр мағбул олмасза, онун салаһијјатсизлијјини башга бир адам дүшүнүб баян едире¹.

М. Ф. Ахундовун фикринчө дини эхлаг инсаны мөһдудлашдырараг бир нов автомата чевириу. Дини эхлагын гулу олан инсанлар дини еһкамларын торуна дүшөрөк һейвандан аса фәрғлөнирләр. «Чүнки инсан нөвүвүнү тэрөггиси ағыл иләдир; бу заваллыларын ағлынын һәрәкәт јолу иса бағланмышдыр». Ахундов јазырды ки, эжэр чөмијјәт өз фәрғләринө азадлыг вермәсә өз «онлары додә-бабадан өз дин рәһбарләриндөн һәр на гәрар верилмишә онулла кифәјәт етмәјә өз онлардан көнар чыхмамаға өз өз ағылларынн мәдәнијјәт ишләриндә ишләтмәмәјә мәчбур едәрәс, бу сурәтдә фәрғләр, јери экән, мөһсулу тошлајан өз дүшүнмәдән өз фикир етмәдән һәр иши көрән автомат оларлар; өз ја онлар дөјирман атларына бонзәрләр ки, һәр күн мүзјјән даирәдә доланарлар өз өз вахтында да арпа-саман јејиб су ичәр өз јатарлар, сонра да ојаныб һаман дүнәки доланышы дүнјанын сонуна гәдәр тәкрар едәрләр. Вә бу заваллы атларын, дүнјадә чөмәнләр, отлағлар, чабырлығлар, чичәкликләр, чешмәләр, дағлар өз дәрәләр олдуғундан гәтијјән хәбәрләри јохдур.

Эжэр бағды олмасаддылар, дүнјадә кәзәрдиләр өз көнүл ачан о јерләри көрәдиләр өз јашајыш һе мәтиндән тамамилә фәјдаланымыш олардылар².

С. Э. Ширвани өзүнүн бир сыра гәзәлләриндә мүсөлман руһаниләрини «инсан ирадәсини гәфәсдә» сахладығлары үчүн көскин тәнгид етмишдир. О. јазырды ки, инсаны «башга бир әләмлә биһуш етмәк» онун «ирадәсини көмәндләмәк» ән бөјүк гәдәрлығдыр. С. Э. Ширвани өз һәмватәрләринә мүрачәт едөрәк онлары мәһәвн көләликидән азад олмаға чағырды:

Имамә иштијарын вермә, һәркис үјмә тәкбирә,
Өзүн ким файл-мухтарсын, биштијар олма...
Чәһәннәм фикрини сәлма хәзәдә, дүнмә ташына,
Јаныб һари-ғамә дуах одундән эшкбар олма³.

Беләликлә, бурадан ајдын көрүнүр ки, XIX әсрин иккинчи јарысында јашамыш Азәрбајчан маарифчеләринин етик көрүшләриндә инсанын ирадә азадлығы һаггындакы фикирләр ачыг сурәтдә дини эхлага өз феодал мәһрумијјәтләринә гаршы чеврилмишдир. Азәрбајчан маарифчиләри ахлаг мәсәләләриндә азадлыг өз зәрүрәтин мүнәсибәти мәсәләләрини дүзкүн

анламағ дәрәҗәсинә көлиб чәтмишларса да, онларын фикирләри ејни заманда инсанын ирадә өз психикасынн, эхлагынн харичи мүнтин, объектив шәрәитин тәсириндән асылы олмадығнын идиә едәдиләрә гаршы да чеврилмишдир. Онларын һамысы ирадә азадлығнын тәләб едәркән, инсанын сәрбәст дүшүнмәсини, инсанын өз ағлыны дами јени-јени билликләрлә зәнкинләшдирмәләрини өн планә чөкмишләр. Онларын нәзәринчә инсан еләм, маарифә, дүнјәви билликләрә малик олмасә ирадәчә азад ола билмәз.

Азәрбајчан маарифчиләриндән М. Ф. Ахундов өз һ. М. Зәрдаби эхлаг мәсәләләриндә ирадә азадлығындан даһышәркән, буну әсәсән чөмијјәтдә шәхсијјәт азадлығы илә өз инсаны һәр чүр зүлдән азад етмәк үғрунда әмәли мүбаризә илә билавәситә әләғәләндирмишләр. Мәһз бунә көрә өз онларын етик көрүшләриндә ирадә азадлығынн шәрһи Кантын «Тәчрүби әглин тәнгиди» әсәриндә ирәли сүрдүју фәрдијјәтин «сарф ирадәси» һаггындакы тәһлиминдән әсәсли сурәтдә фәрғләнир. Кант ирадә азадлығындан даһышәркән «мухтар ахлаг» нәзәрјјәсини ирәли сүррәк идиә едирди ки, инсан ирадәси үмүмијјәтлә һеч шәјдән, һе онун нәзәри идрәкиндән, һе дә тәби-фитри гәбилијјәтиндән асылы дејиләр. Инсан нәзәринчә инсанын эхлагы һиссләри өз тәсәввүрләри онун тамамилә «мухтар» олан өз һеч бир шәјлә мәрбут олмајән «саф» ирадәсиндән асылдыр. һалбуки, Азәрбајчан маарифчиләри ислам иләһијјәтчәләрынн еһкамларына гаршы мүбаризә апарараг ирадә азадлығынн ирәли сүрәкән, бунда исар едирдиләр ки, эхлаг мәсәләләриндә инсанын ирадә азадлығы онун нәзәри сәвијјәсиндән, онун интелектуал инкишафындән асылдыр. Инсаны ону эһәт едән тәбиәт өз чөмијјәт һадисәләри һаггында билији өз гәдәр дәрәи олса, онун ирадәси дә бир о гәдәр азад олар, бу өз ја дикр һәрәкәтә өз давраныша башламаздән әввәл онун гәбул етдији гәрар даһа доғру олар, демәли, эхлаг мәсәләләриндә һәрји шәрәдән даһа асан ајырд едә биләр. Дикр тәрәфдән Кант өз етикасында гејд етмишдир ки, азадлыг бәшәријјәтин идеал мәғсәди олса да, һеч заман керчәк әләмдә һәјәтә кечирилә билмәз өз һөмишә јалпыз мүчәррәд, идеал тәләб олараг гәләчағдыр. Ахундов, Зәрдаби өз Ширвани исо там бир инамла гејд едирләр ки, азадлыг мәһз керчәк әләмдә һәјәтә кечирилә биләр өз бунун үчүн дә һәр бир кәс реал азадлыг үғрунда мүбаризә апармаға борчлудур.

***

Азәрбајчан маарифчиләри дини-феодал эхлагы тәнгид едәркән, онун тәрки-дүнјәлыг тәбияг едән аскетизм һаггындакы еһкамынә хүсусилә исләмишләр. Ислам дининин етәвәк-

¹ М. Ф. Ахундов, Әсәрләри, III чилд, Баки, Азәрнәшр, 1938, сәһ. 227.

² Јени орада, сәһ. 227—228.

³ С. Э. Ширвани, Әсәрләри, I чилд, Баки, Азәрнәшр, 1950, сәһ. 21.

күл» еңкамы инсанын фәаллығыны өлдүрүр, ону күтлөшдиряр, әгли дургуулуга вә фәаллјјәтсизлјјә сәбәб олурду. М. Ф. Ахундов, Н. М. Зәрдаби вә С. Ә. Ширвани аскетизми ән әдәләтсиз вә бәшәријјәт үчүн ән зәрәрли бир еңкам кими гүмәтләндирәр. чәк гәјд етмишләр ки, аскетизм инсаны «ахирәт дүнјасы», «чәннәт хулјалары» илә әдәлаларға реал әләмдә ону дүнјанын һәр чүр не мәтәләриндән мәнһур олмаға, тәрки-дүнја һајат тәрзи кечирмәјә, өз һисс вә еһтирасларыны өлдүрмәјә чагырыр.

С. Ә. Ширвани бир сара ше'р вә гәзәлләриндә тәрки-дүнјалыг идејаларыны тәблиг едән, халгы бәһишт вәдләри вә чәһәннәм горхусу илә һәдәләјән, ләкин өзләри зиннәт вә ејш-ширәт ичәрисиндә јашајан мүсәлман руһаниләрини кәскин тәһит атәшинә тутараг инсанлары бәлә әфсаналарә ујумаға, никбиллјјә, дүнја не мәтәләриндән һәзз әлмәға, һәгиги дүнјанын көзәлләкләрини дүмәға чагырыды:

Көнүл та вяр әлиндә чәми-меј сәбәшүмәр олма,
Рујан халғадяр билләш, намаз әһлино јәр олма.
Көнүл, мејханә чәннәт, бала көвсәр, сағадяр тилман,
Кедиб вәиз дәрјән ишјә сөзә ујмадлар олма!

С. Ә. Ширвани тәрки-дүнјалыг әхлағыны мүсәлманларын мә'нәви әсәрәтиниң әсәси һесаб етмишидир. Мәһз буна көрә дә с, тәрки-дүнјалыг әхлағынын чыхыш нөгтәси олан ахирәт дүнјасы, чәннәт вә чәһәннәм һаггында әфсаналарини тәнгидинә кәһин јер вәрмишидир. Ахирәт дүнјасы, чәннәт вә чәһәннәм һаггында гур'анын еңкамларыны ән бөјүк бала һесаб етдигинә көрә Ширвани, демәк олар ки, өз гәзәлләринин әксәријјәтиндә инсанлары бу пуч әфсаналардән үз дөндәрмәјә, һәгиги хош-бәхтлиги јер үзүндә ахтармаға чагырмыш вә бөјүк бир севини һисси илә реал әләмин көзәлләкләрини тәрәннүм етмишидир. «Ваизә, вәсфи-бәһишт ејләмә, әфсанәди бу»—дејә шаир һәгиги инсанлары, «никари-сәдә»ләри «һури гылманларә» гаршы гојур вә ахирәти, чәчнәт-чәһәннәми рәдд едир.

«Кечән шәб бир мәкәндә бир никари-сәдә көрдүм мән,
Хәдәкки-гәмәсини чән әлмәгә амадә көрдүм мән.
Дыгылмышдым о бәзми-чәһфәзәјә һуру тилманлар,
Бәһишти-Әди ким дәрләр, ону дүнјадә көрдүм мән»¹.

С. Ә. Ширвани дә Ахундов кими намазы, һәччи, Кә'бәни мөһүмәт һесаб едәрәк, һәмвәтәнләринә бу чүр бош, мә'насыз иләрә вәхт сәрф етмәмәји, јашадыгымыз һәгиги дүнјадән дәнә чох зәвғ иләмәғи мәсләһәт көрүрдү:

«С. Ә. Ширвани, Әсәрләри, I чилд. Бакы, Азәрбајр, 1950, сәһ. 21:
² Јенә орада, сәһ. 424.

Зәһид, чағарма Кә'бәјә мејханадән мән,
Јүз Кә'бәдән сәфәлди мејхананы бир!»

Һәр ил ки, Кә'бәјә һүчмач таза-таза кедәрләр,
Билбд ол евдә мөкәр халғи, иңјәзә кедәрләр.
Һәмчәр о хал, үзүи Кә'бә, гәрә өртүјү зүлфүн,
Гојуб сәһи иңјә һүчмачлар һичзәзә кедәрләр...
Һәгиги Кә'бәси әһсин һәгиги, нә сәһку хил, еј күл,
Гојуб һәгигәти әләм, рәһн-мәчәзә кедәрләр...
Көнүл, сәң ол сәһнәни сәмдә гилә чәмәллиг бәрү,
О дәм ки, әһли-вәра мәснәдә намазә кедәрләр!»

—дејә, Ширвани мејхананы Кә'бәдән, шәрабы көвсәрдән, кәзәли илә һәчмдән үстүн тутур. Маарифчи шаир өз гәзәлләриндә вә ичтимаи сатираларында тәрки-дүнјалыг идејаларынын чарчылары олан зәһидләрә, вәизләрә гаршы амансыз чыхыш едәрәк олары инсан сәвәдәтиниң дүшмәндәри, «хәрәбәлыг вә бәдбәхтлик рәмзи»-бајғушларә әдләндирир. Шаир «ријан халғ» һесаб етдиги бу руһаниларә түкәимәз бир иңфрәт бәсәләјини кизләтир вә оларын сөзләрини башдән-ајаға јалан, һилә, фырылдаг олдуғуну билдирир.

Салыблар мәснәдә вәсәфи-дүзәхдән шәрәр вәхт,
Чәһәннөмдән кәлиб күзә әтирмиш бир алаб илә,
Бәһишти-Һагглар вәсфи мәнә јүз бәлә сөјләр,
Фыриб илә мәнә ејләр гәһиндән дәрбәләр вәһн...
Өзүндә гәл риязи гәрк, әкәр вәрләр һүвәр сәндә,
Дейд әһли-ријәзә етирәзин бир һүвәр вәизә,
Једин мәли-јетими сәң, биз иңдик бәләзи-күзәкүн,
Өзүи иңсаф елә, көр һансыдыр фә'ли-бәтәр вәизә...!»

С. Ә. Ширвани халға тәрки-дүнјалыг тәблиг едән, ләкин өзләри ејш-ширәтлә мәшғул олан зәһид вә вәизләрин сәхләринә инанмамаға чагырыр:

Бирчә вәизләрин сөвүндән әсәр
Көрүрүм мән өзүндә зәррә гәдәр.
Бу сәбәбдән ки, көрүшүм сәл бәр,
Јојуб кирәли тәбиги-кәфтар.
Тәрки-дүнјаны ејләјир тә'лим,
Өзләри чәч ејләјир зару сым.
Әһли-дүнјәјә вярди лә'һәтләр,
Кечә-күндәз хәрәли дөвләтләр!»

С. Ә. Ширванинин гәзәлләриндә мәснәд вә мәдрәсәләр дә ејни бир гәзәб вә иңфрәт һисси илә тәнгид олунур. Тәрәгһиләр-шәр шаир гәзәлләринин чоҳунда мәснәди фәләкәт очағы, чәһәләт вә зүлмәт еви, гәм-гүссә вә кәдәр мәнбәји әдләндирир.

¹ С. Ә. Ширвани, Әсәрләри, I чилд. Бакы, Азәрбајр, 1950, сәһ. 566.

² Јенә орада, сәһ. 168.

³ Јенә орада, сәһ. 130.

⁴ С. Ә. Ширвани, Әсәрләри, II чилд. Бакы, Азәрбајр, 1950, сәһ. 56.

Чан машамина калар буји-ржа масчидан...
Кормодим өмрд бир зөугу сафа масчидан...
Дурди-межанани тек чамла, котир еј саги,
Кормодим дәрдимә аләмдә дава масчидан...
Сејидә, бунча ки масчидан едирләр нифрот,
Нә көрүбләр көрәсан ким шүәра масчидан!

С. Ә. Ширвани аскетизминин тәңгиди илә әләғәдәр оларат дүнјаја бәдбинчәсинә мүнәсибәти, пессимизми дә ән пис әхлаги сифәт һесаба етмишидир. О, бәдбинликлә кечирилән һәјәти итирилмиш һәјәт һесаба едәрәк инсанлары никбинлијә, хүррәм һәјәта, өмрү зөвги-сафа илә кечирмәјә чағырыр:

Рузи-һичран кәр һесаба олса шумари-өмрдән,
Әһли-ешгин өмрү Хызр өмүрдән еј күл, кәм дејдә.
Аләми-таатә әмрүн кечдә зөвги-ешгин,
Кәр бу исе әләм, еј заһид, бу бир әләм дејил!

—дејә, шаир бәдбәхтликлә, гәм-гүссә илә долу олан әләми мә¹-насыз һесаба едир. Мәһз бу сәбәба көрә дә о, инсанлары гәм-хана адландырдығы масчиддан узаглашдырмаға чалышыр, мәсчидләри, мәдрәсәләри, мәрсижәханалары учурду, онларың јериндә шадлыгла, севинчлә, зөвглә долу олан мејханалар тикдирмәк истәјир:

Еј заһиди-бизөөг о масчид ки, сәнин вар,
Олсајды мәним, мән ону мејхана едәрдим.
Мишбәр јеринә онда тојардым хуми-бада,
Вәғф ол хум үчүн бир нечә пејманә едәрдим...
Мејдан өтүр әкмәк үчүн тәк јериндә,
Һәр јердә ки, вар мәдрәсә вироно едәрдим...²
Мәни Сејид тәки чәк кушеји мејханалар,
Артырыр гәм дахи масчиддә ирјим вар мәним...³
Әһли-тағананың әкәр масчиди бәрбад олсун,
Нә гәм ондан, тәки мејханәләр абад олсун...⁴
Гурбан белә мејханәја ким фәғф олунмаз,
Кәр сәкиин султани-чәһан, ја ки кәдәдир.
Ошатма ону масчидә заһид, сәни тари
Онча нә әмәл ким ола бирејә риядир!

С. Ә. Ширваниның әсәрләриндән бу чүр парчалары даһа чох кәтирмәк оларды. Бизин нәзәримизчә онун ислам дини әхлагыны нә дәрәчәдә сәрраст вә кәскин тәңгид етдијини кәс-термәк үчүн бунлар да кифәјәтдир. Ахират дүнјасы, чәһнәт, чәһәннәм, Кә'бә, һачч вә с. һағында гур'анын әјәләрини белә амансыз тәңгид етмәк өз дөврүндә ислам дининә инди зәрбә

¹ С. Ә. Ширвани, Әсәрләри, II чилд, Баки, Азәрнәшр, 1950, сәһ. 467.

² С. Ә. Ширвани, Әсәрләри, I чилд, Баки, Азәрнәшр, 1950, сәһ. 320.

³ Јенә орада, сәһ. 357.

⁴ Јенә орада, сәһ. 332.

⁵ Јенә орада, сәһ. 397.

⁶ Јенә орада, сәһ. 194.

иди. Бунлар ејни заманда Ширваниның әсәрләриндә дини әһ-камларын тәңгид едилдијинә шүбһә едәнләр дә ән һақиқи чәвабдыр. Ислам дининин һәлә һаким мәфкүрә олдуғу бир дөврдә ахирәти, чәһнәт-чәһәннәми әфсанә һесаба едән, мәсчид-ләри, мәдрәсәләри учурмаг тәләби илә чығыш едән шаири, бә⁵-зи мәһдудлуғларынә вә ардычылсызлығына баһмајараг, атеист адландырмаға һағымыз вардыр. Тәсадуфи дејилдир ки, бөјүк мутәәккиримиз М. Ф. Ахундов Ширваниның итти-бас кәтирдиймиз:

Еј заһиди-бизөөг о масчид ки, сәнин вар,
Олсајды мәним, мән ону мејхана едәрдим.

—гәзәлиә вәләһ олдуғуну вә «вәтәнинин шаири илә фәхр ет-дијини» билдирәрәк, һәммин гәзәлә нәзирә јазыб ашағыдаки мисралары әләвә етмишидир:

Ваиз јеринә тари-новәзәндә тојардым,
Таат јеринә чилеји мәстанә едәрдим...
Јүз нәғмә илә күкүлә әфлак салардым,
Мин тәһнә о дәм гареји-гур'ани едәрим.

М. Ф. Ахундов дә өзүнүн әсас фәлсәфә әсәриндә вә бир сы-ра башга мәктубларында аскетик әхлағы мәһд едән, тарки-дүнјалыг идејяларыны төблөг едән, инсанлара һәјәтдә ән ади зөвгләри белә алмағы тадаған едән моллалары, заһидләри, ишидләри өзүнәмәхүссә бир гәтијјәтлә ифша етмишидир. Ахун-дов һәммин руһаниләрин инсан ләјгәгәтини ачалтдығылары үчүн шарлатанлар адландырараг јазырды:

«Еј ваизләр,... еј шарлатанлар, нә үчүн јазыг авам чамаа-ты... не'мәтләрдән мәһрум едирсиниз?.. Нијә онун һәјәтиңи зәһримара дөндәририниз?..»

Нәғмә-оухма, һарамдыр; нәғмәјә гулаг асма, һарамдыр; нәғмә өјрәнмә, һарамдыр; театр, јәни тамашахана гајырма, һарамдыр; театр кетмә, һарамдыр; рәсә етмәк, мәкрүһдур; рәсә тамаша етмә, мәкрүһдур; саз чалма, һарамдыр; саз гу-лаг асма, һарамдыр; шаһмәт ојнама, һарамдыр; нәрдә ојнама, һарамдыр; рәсм чәкмә, һарамдыр; евдә һејкәл сахлама, һарам-дыр»⁶.

М. Ф. Ахундов сөзүндә давам едәрәк кәстәриди ки, инса-нын бүтүн һисс вә еһтирасларыны боғмаг онун шәхсијјәтини тапдаламаг демәкдир. О, руһаниләрә үз тутуб дејирди: «...бу-түн бу сәјдығларым заһирдә јуңкүл ишләр көрүнсә дә, сизин хәбәриниз јохдур ки, әкәр ифрата јол верилмәзсә, бунлар ин-сан тәбиәтини шадландыран, онун ағына вә фикринә чила верән чөһәрләрәдир. Инсанын тәбиәти шадлыг вә кәдр үчүн јаранмышдыр вә бу ики гүввәдән һәр бириһин инсан

⁶ «Зүлмәт вә чәһаләтә гәршы», Баки, Азәрнәшр, 1955, сәһ. 10.

табиғетиндә өз рәду вәрдыр во бу гүвәләр ишләнемәдикдә күтләш биләр, нечә ки, голу бир ал тәрәптәсән гүрүяр...»¹.

М. Ф. Ахундов дәфәләрлә гејд етмишидр ки, инсань дүня һәмәтләриндән әл һәмкәлә чағырмаг ону «әкүләшәдирмәк, мә'нәви вә физики мәһәтән шикәст етмәк дәмәкдир. О, «Инсань тәләбәти һагғында» әдлү хуsusи фәлсәфи фрагментиндә инсань тәләбатинь үч нөвә: физики, мә'нәви, руһи тәләбәтә бөләрәк, онларь һәр биринин мүнәтәзәм сурәтдә өдәнилмәсини инсань «тәби һүгүгү» һесаб едирән.

Һ. М. Зәрдаби инсань «табиғетин тачы» әдландырараг кәстәридр ки, онсуз да гыса олан инсан өмрүнү даһма ишкәңчәлә кечирмәк вә ја ону һаданлыгдә баша вурмаг инсаньн дөләгәт вә шәрәфәтини әлчәлдыр. Онун өзәринчә һәр бир инсанә өз һөятинь мә'налы вә долгун кечирмәк үчүн ләзым олан бүтүн имканлар верилмәлидир. Инсань бүтүн һисс вә ештираслардан мәһрум етмәји Зәрдаби «әдәләт гәјдәләриньн позуламы» һесаб едирән.

Һ. М. Зәрдаби ахирәт дүнясына инанмагы мөһүмәт вә мәһәләт һесаб едәрәк кәстәридр ки, ахирәт дүнясына инан чәһәлән өз јашајишы уғрунда мубаризә әзминни гырыр, онлардә фәтализм әхләгы ашыялайр, инсаньн гүвәләрини зәифләдир, тәрәггижә мане олур. О, мүсәлманларә мұрачиәт едәрәк дејирдә ки, дүня мейманхана, сиз дә она бешкүнлүк гонаг дејилсиниз, өзүнүзү вә анланзи күмрәһ доландырмаг үчүн үмиди о дүняја бағлајыб бу дүнядан әл чәкмәјин, өзүнүзә хош күзәрәни бу дүнядә ахтарың. «Бизә ки, көјдән көмәк кәлмәстәјирик, гәфләтдә олмаг нә ләзым?»². Зәрдаби мүсәлман руһаниләрини ифша едәрәк кәстәридр ки, онларьн тагсирн үзүндән мүсәлманлар «ахирәти көзләјирәм дејиб, дејир ки, беш күн дүня өмрүндән өтрү сәј етмәк нә ләзым? Амма буну фикир едәмирләр ки, дүнясы олмајанын ахирәти һәм олмаз»³.

Јакин гејд етмәк ләзымдыр ки, Әзәрбајчан маарифчиләри мүсәлман руһаниләринин тәблиғ етдикләри тәрки-дүнялыг идеяларьна гаршы, дүняның бүтүн һәмәтләриндән мә'нәви вә физики зөвгәдән әл чәкиб үмиди анчаг ахирәт дүняја бағламага чағыран дини-әсетик еһкама гаршы мубаризә апардыглары кимнә, ејни заманда һәјятин мә'насыны јалныз әј-јашлыгдә вә сәрхошлуддә көрән, өз һисселәрини әсирн олмагы тәблиғ едән һедонизм етик чәрәјанын тәрәфдарларыча гаршы да кәскин мубаризә апарыдылар. Шәрәитин һарам һесаб етмәсинә бахмајараг, Ширванинин көзәли, шәрәби, мей-

хананы, мусиги мәчлисләрини һәддиндән артыг мәдһ етмәси онун әсетикн әхләга гаршы апардыгы чох кәскин мубаризәнин ифадәси иди.

Әзәрбајчан маарифчиләрини етик көрүшләриндә ислам динини бешинчи мүнһүм әхләгы принципн олан «чәһад-гәзәвәт» тәңгидишә кениш јер верилмишидр. «Чәһад-гәзәвәт» вә ја «кафирләрлә мугәддәс мұһарибә» Мәһмәд пәјғәмбарин Мәккәни тутмасындан сонра ирәли сүрүлмүш дини еһкамдыр. Пәјғәмбарин демиш олдугу «кафирләр» һардә раст кәлән «идүр!»—сөзләри сонрлар исламьн беш әсәс әхләги еһкамындан биринә чөврилмиш вә хәлифәләр, сұлтанлар, шәһлар, ханлар, әмирләр, һөкмдарлар тәрәфиндән өз ишгалчылыг мұһарибәләри үчүн, башга гошуу халглары әсәрәт вә итаәт алтына алмаг үчүн кениш истифадә едилмишидр.

Ислам динини бу еһкамы мүсәлман халгларының тәрхиңдә сон дәрәчә мұртәчә рол ојнамышидр. Мүсәлман руһаниләри бу еһкамы өзәринә шулар едәрәк, мүсәлман халглары илә дүняның башга халглары арасында сүн'и сәдд чәкмәјә, халглар арасында нифәг вә әдәвәт салмага чәһд етмиш, бәләликлә дә узун мүддәт мүсәлман халгларының дүняның башга халглары илә олан әләгәсинә, онларьн мәдәни инкишафына вә тәрәггисинә чидди зәрбә вурмушлар. Онлар гүрәһин «мүсәлман олмајанлар натәмиздир»—әјосини өзәринә бәјраг едәрәк башга халгларлә һәр чүр әләгин «кафирлик» һесаб етмишләр, һәтта мүсәлмана християни әл вурдуугу, хәрәк ејдиңи вә ја су ичдиңи габдан истифадә етмәји гадаған етмишләр.

К. Маркс исламьн бу еһкамының маһижәтнини ашкар едәрәк јазмышды:

«Гур'ән вә онун әсасында јарадылан мүсәлман гауунлары бүтүн дүня халгларының чоғрафија вә етнографиясыны ики һиссәјә бөлән сәдә вә асан бир формул илә ифадә едирләр: мүсәлманлар вә мүсәлман олмајанлар. Мүсәлман олмајанлар «кафирләрдир, дүшмәндирләр, ислам дини мүсәлман олмајан милләтләри мә'ун һесаб едир вә мүсәлманларлә мүсәлман олмајанлар арасында даһми әдәвәт јарадыр»⁴.

Мәһз буна көрә дә тәсадүфи дејилдир ки, ислам динини «чәһад-гәзәвәт» һагғында әхләги еһкамы јалныз дүняның башга халглары тәрәфиндән дејил, һәм дә мүсәлман халгларының өзәринин тәрәггипәрвәр һадимләри тәрәфиндән чидди сурәтдә пәсләнмиш вә тәңгид едилмишидр.

¹ «Зүлмәт вә чәһәләтә гаршы», Баки, Әзәрнәшр, 1955, сәһ. 10—11.

² «Динин» гәзети, 1877-чи ил, № 2.

³ «Динин» гәзети, 1876-чы ил, № 23.

⁴ К. Маркс вә Ф. Еңкелс, Әсәрләри, X чилд, М., 1933, сәһ. 6.

М. Ф. Ахундов, Ҳ. М. Зардаби, С. Ҷ. Ширвани «Ҷаҳад-ғазават» исламын тарихинда эн муртэме, эн чиркин бир ҳал, мусулман халгларына сон дэрэче зијан вурмуш ва вурмагда олан бир бала кими гүмэтләндирмишлар.

М. Ф. Ахундов «Ҷаҳад-ғазават» тарихиндэн бэйс едэрэк буну Мөһаммад пейғамбарин ишғалчылыг сјасоти илә олагә-ләндирмиш ва онун гәддарлыг, рәһмислиг, ганиччилик ха-рактери дашыдыгыны гејд етмишдир. О, кинаје илә јазмыш-ды:

«Пейғәмбаримиз Мәккәдә олдуғу вәхт, һәлә көмәкчиси, тәр-рафдары ва күчү јох иди, о заман бизим аллаһ јалныз онун дүшмәнләрини гаргыш етмәк илә кифајәтләндиришдир. Пей-ғәмбаримиз Мәдинәјә көчүдүкдән сонра башына бир чох тәрәф-дар ва көмәкчиләр жығындыгдан сонра ва ишиндә ирәлиләмә көрүнәрәк өзү дә гүдрәт ва дөвләт сәһибә олудгдан сонра вә-зијәтјини дәјишди. Әдәләт ва инсафи тамамила кәнара гејдә, гәнтөкүчүлүк ва рәһмислијә башлады, «мүшрикләри өлдүрү-нүз» әјәсини көндәрди. Хәндәк давасындан сонра өз Чәбран-ли васитәсилә пейғәмбарә бәни-Гурейжә гәбиләсини мүһасирә етмәји өмр етди. Пейғәмбар оларын үзәринә һүчүм етди, гәла-ларыны тутду ва малларына сәһиб олду, оларын арвад-ушаг-ларыны әсир етди. Кишиләрин бојунларыны вурдурду»¹. Ахун-дов «Ҷаҳад-ғазават» јарнамасы тарихини белә тәсвир едәрэк сөзүндә давам едиб сорушурду:

«Бу мәчәра илә биз кәнаитын алаһыны нечә әдәләтли са-ја биләрик. Ону нечә алачг әхләг ва гәрәз сәһибә кими таны-мајар? Ва она нечә әзәмәт, чәләл, мүрүввәт ва мейрибәилыг сәһибә, рәһмәт ва еһсан чешмәси дејәк? Бу нечә аллаһдыр? Бу ишдәтлә өлүмә вердији бәндәләр онун мөхлүгү дејилми?»².

Маарифчиләримиз белә бир әгидәјә кәлмишләр ки, «Ҷа-һад-ғазавәт» мусулман халгларыны бәшәријәтјин үмуми инки-шаф тарихиндә бир нечә јүз ил керижә атымыш, онларын мүгә-рәгги инкишафына чидди сурәтдә мане олмушдур. Онлар Шәрг халгларынын фитри нагислији олдуғуну иддиә едәләр-ри дә кәскин тәнгид етмәклә бәрәбәр, Шәрг халгларынын доғ-рудан дә кери гәлмәсини башлыча сәбәбләриндән биринин мөһз «Ҷаһад-ғазавәт» еһкамы олмасыны көстәрмишләр.

М. Ф. Ахундов «Бәлкә ислам халгларынын фитри гәбилә-јәти јохдур?»—дејә тәәсүфлә сорушур ва өзү чаваб вериди ки, «—Хејр. Ислам халглары фитри гәбиләјјәт нөгтеји-на-зәриндән, бүтүн Авропа халгларындан үстүн олмаса дә, әскик дејилдир»³. Онларын мәдәнијәт аләминдә керижә гәлмәсини әсас сәбәби аичаг маариф вә сәнәтләри өјрәнмәк васитәсини

јохлуғудур. Ахундовун нәзәринчә Шәрг халгларынын кери гәлмәсини әсас сәбәбләриндән бири бу иди ки, ислам ила-һијјатчылары «Ҷаһад-ғазавәт» вә башга дини еһкамларын вә-ситәсилә халглар арасында нифаг салыр, дунјанын башга халгларынын нәилјјәтләри илә таныш олмага, мунтәзәм мә-дони вә елми әлағә сахламаға һәр чүр мане олур вә дунја мә-дәнијәтјинин гапыларыны мусулман халгларынын үзүнә бағ-ләјирлар. Буна керә дә Ахундов мусулман илаһијјатчыларына халган «гәфләт јухусуида гәлмәгынни баисләри» һесаб едәр-эк гәзәблә онлардан сорушурду: «Һа үчүн мөһәннәм горхусу илә онун башга милләтләрлә јакыналашмасына, көрүшмәсинә, елм вә сәнәт өјрәнмәсинә мане олурсунуз? Дунја көр-көтүр дунјасыдыр»⁴.

М. Ф. Ахундов «Кәмәлүддөвлә мәктубларында» бә’зи елм-ләрин тәһсил едилмәс үчүн Авропаја кетмәјин чәтиһәлијиндән бәһс едәрәк јазмышды:

«Вәчибдир ки, Фирәксистәна сәфәр етмәк вә орада тәһсил елмәк. Аја бу мүмкүндүр? Нечә сәфәр етмәк вә күффәр илә нечә мүлағат вә мүбәширәт елмәк? Аја, фанатик вә шар-латан үләма бу әмрә разы олурму? Аја, бу пуч әғәнд, бу ишә фитва верәрми?»⁵.

Ҳ. М. Зардаби башга милләтләрә, онларын әдәтләринә бу чүр дөзүлмәз мүһасибәтјин кениш тәблиги нәтичәсиндә Азәр-бајҗанда о вахтлар нечә мүдһиш вәзијәтјин јарандыгына даир чохлу мисаллар кәтириб көстөрирдән ки, һәтта кимназијаја кетмәк, русларла, ермәниләрлә вә башга милләтләрлә бир јердә охумаг, башга милләтләр кими палтар кәјмәк вә ја һәрәкәт етмәк мусулманлыгдан чыхмаг һесаб едилдирди. Зәрдаби јаз-ырды ки, «Бакынын падишаһыг реалны кимназијасында оху-јанларын ичиндә Бакы әһлиндән 3—4 бәјзадәдән артыг јох иди вә онлары да бакылылар бармагла көстөриб мөһәббиндән ха-рич олмуш һесаб едилдиләр. Бу бичарә ушагларын һәрәсини ики чүр палтары вар иди. Бир кимназија формасында вә би-риси мусулман палтары. Кимназија формасы һеч евә кәлмәз-ди, һәмийшә даләндә оларды. Ушаг охумаға кәдән заман да-ләндә мусулман палтарыны чыхарыб форманы кәјиб кимна-зијаја кәдиб гәјядәндә кәнә даләндә чыхардыб мусулман па-лтарыны кәјиб евә кәләрди. Бакы мусулманлары нәнки ким-назијада охујанлары, һәтта бир аз әдәтјини дәјишәнләри мү-сәлманлыгдан чыхмыш һесаб едилдиләр. Мәсәлән, бир кәс чәкмәјә охшајан чүст кәјиндә она о гәдәр кинајә едәрдиләр ки, бичарә наалач гәлыи ону чыхардыб ата-баба башмагыны кәјюрди. Өврәт фәјтона миндә она лоту бир пие ад илә әд-ләндырылдылар, киши миндә она лоту һесаб едилдиләр»⁶.

¹ М. Ф. Ахундов, Әсәрләри, III чилд, Баки, Азәрнәшр, 1938, сәһ. 114—115.

² Јенә орада, сәһ. 115.

³ М. Ф. Ахундов, Әсәрләри, III чилд, Баки, Азәрнәшр, 1955, сәһ. 224.

⁴ «Зүлмәт вә Ҷаһаләт гаршы», Баки, Азәрнәшр, 1955, сәһ. 10.

⁵ М. Ф. Ахундов, Әсәрләри, II чилд, Баки, Азәрнәшр, 1951, сәһ. 36.

⁶ «Һајат» гәзетә, 1905-чи ил, № 117.

Мәлум олдугу үзрә кечән эсерин 50-чи илләриндән башла-
раг Азербайжанын Эрәш, Шамахи, Көчҗа вә башга гәзалла-
рында ислам дининин ән гаты тәрғигәтләриндән бири олан мур-
идизм кениш јайылмаға башламышдыр. Бу тәрғигәтин башчы-
лары олан шејхләр Азербайжанын кәнд әһалисинин чәһаләт
вә зүлмәт ичәрисиндә бөгүлдүғүндән истифадә едәрәк кәндлә-
ри кәзир, нәзир-нијаз төрләјәр вә ән әхлағыз һәрәкәтләрдә
мәшғул олурудулар. Шејхләр «чәһад-ғәзавәт» бәјрағы алтын-
да башга милләтләрә, хүсусән русларә гаршы әдәвәт вә душ-
манчилик төблиғ едирдиләр. Олар русларә «кавур», руслар-
ла әләғәдә оланларә «кафир» елан едәрәк башга милләтләрдә
ләр чүр әләғәни исләдир, кәндләрдә маариф вә мәдәнијә-
тин јайылмасына вар гүвәләри илә мане олурудулар.

«Каспи» газети муридизм шејхләринин «чәһад-ғәзавәт» еһ-
камына әсасланараг башга милләтләрә мүнәсибәтдә рәһмсиз-
лик, ганиччилик, иттиғам кими ән иис әхлағы сифәтләри төб-
лиғ етдиләринә дәир чохлу фәктик материаллар кәтириб јаз-
ырды ки, шејхләр јаличәз башга милләтләрә мүнәсибәтдә де-
јил, һабәдә кәндлиләрин әхлағынын башга чәһәтләринә дә
сәп дәрәчә мәһфи тәсир кәстәрирләр. «Шејхләр чәһаләт вә
зүлмәтләрдән истифадә едәрәк муридларын аилә һәјәтәна гары-
шыр, оларын әхлағы вә әғли инкишафына олдуғча иис тә-
сир кәстәрирләр. Муридларын чох олдуғу кәндләрдә икнүзлү-
лүк, һијәкәрәлик, аилә позғунлуғу, гәддарлығ, ганиччилик,
әхлағ позғунлуғу—әди бир һал алыр. Муридләр шејхн мү-
ғәддәслилиңи, гүсүрсузлуғуна, сафлығына вә доғрулуғуна ина-
нараг, онун мәсләһәтләринин алаһ тәрәфиндән мүјәјән олмуш
насиһәтләр һесаб едәрәк вә тамамилә башгаларындан тәчрид
олараг ән гаты фанатик вә ән кобуд, әдәбсиз чәһилләр олмуш-
лар»¹.

Сонра газет мәлумат вериди ки, «Муридларын тәсирини нә-
тичәсиндә Зәрдабда мәктәб ача билмадик... Кәлвә кәндиндә
1889-чу илдә мәктәб ачылгандан сонра һачы Сүләјман «Кәлвә-
дән рус ији кәлир»—дејә даһа о кәндә кәлмәди вә муридләрә
хәбәр верди ки, мәктәб ачылған, рус олан јердә алаһын бәрә-
кәтинин вә илтифатынын назил едә билмәз»².

Мәһз буна көрә дә көркәмли маарифчи һ. М. Зәрдаби
он илә јахын бир мүддәт әрзиндә муридизм шејхләринә гаршы
барышмәз идеја мубәризәсини апармышдыр. О, Шејх Әлиба-
банын, һачы Сүләјманын, Исмајыл әфәндиинин, һачы Абды-
нын шәхсиндә, Көчҗа, Шамахи вә Эрәш гәзалларында азғын-
часына һәрәкәт едән шејхләри «халғын бәдәниндәки һәшәрәт-
ләр» адландырараг ифша етмиш вә дөвләт органларындан бу

шејхләри гаршы инзитиб чәзә тәдбирләри көрмәји тәләб ет-
мишдир. Зәрдаби јазырды:

«10 илә јахындыр ки, мән кичик мүхбир мәктүбләры ва-
ситәсилә кәдрли кәнд һәјәтимызын мүхтәлиф чәһәтләри илә
оохучулары таныш едирәм. Тез-тез өзүмә суал верирәм ки, бу
фәрәһсиз, пәришан вәзијәтин әсасыны нә тәшкил едир вә һа-
мишә буна белә бир чаваб тапырәм: чәһаләт, билдиксизлик,
зүлмәт. Мәһз булар шејхләрин иләһиләшдирилмәсинә имкан
верир. Истәр-истәмәз дүшүнүрсән ки, ахы нә вахт бизим бәд-
бәхт, зүлмәтдә галмыш халғымыз бу шејхләрин пәнчәсиндән
хиләс олачағдыр? Мәһз бу азадлығ вә тәрәғги дүшмәнлиги
олан шејхләр вә оларын әлалтылары кәндлиләрин чибини бо-
шалдыр вә гәсдән маарифин јайылмасы ишина мане олулар,
чүнки онлар јахшы билирләр ки, «буланлығ суда балығ тут-
мағ асандыр»¹.

Һ. М. Зәрдаби өз мәғаләләриндә, бир тәрәфдән, муридизм
шејхләринин гулдур дәстәләринә бизәдәрәк онлары амансыз
сүрәтдә ифша едир, диқер тәрәфдән исе халғлар арасында
достлуғ вә мейрибанлығ идејаларынын бөјүк тәрәннүмчүсү ки-
ми чыхыш едирди.

Һ. М. Зәрдаби тәрәфиндән «чәһад-ғәзавәтин» вә онун ча-
лы дашыҗычылары олан муридизм шејхләринин белә чәсарәт-
ли вә амансыз тәғниди онун мүасирлары тәрәфиндән бөјүк бир
мәмнунијәтлә гаршыланмышдыр. XIX әсрин ахырында Азәр-
байжанын көркәмли педагоғу вә маарифчиси М. Маһмудбәјов
өзүнү «Муридизм тәрғигәти» адлы мәғаләсиндә Зәрдабинин
муридизмә гаршы мубәризәсинә јүксәк гүјмәт вермиш вә онун
фәалијәтинин «маариф сәһәсиндә елми икидлик» адландыр-
мышдыр².

Һ. М. Зәрдаби топламыш олдуғу фәктик материаллар әса-
сында сүбүт етмишдир ки, дини әхлағын мүнүм принсипләрин-
дән биринә чеврилмиш «чәһад-ғәзавәт» әсиндә әхлағ дүш-
күнлүлүҗнә сәбәб олур, бу еһкам башга милләтләрә вә халғла-
ра гаршы иңфрәт, инамсызлығ, гәддарлығ кими сифәтләри
ашыламағла халғлар арасында әләвәти гызышдырар. Доғру-
дур, Зәрдаби дә Ахундов кими мүјәјән едә билмәмишдир ки,
Азәрбайжанын керилијинин әсәс сәбәби о дөврдә Азәрбайжанда
мөвмуд олан иттиғам-иттисәди вә сифәс шәрәнтләдир. Ләкин о,
доғру олараг гејд етмишдир ки, өзүнү башга милләтләрә
гаршы гејән вә бунун нәтичәсиндә дә башга вәколәрдә елми
наилјәтләриндән биҳәбәр галан милләт мәдәнијәтичә тәрәғги
едә билмәз.

¹ «Каспи» газети, 1887-чи ил, № 156

² В. Ах: Сборник материалов для описания местностей и племен Кав-
каза, вып. 24, 1898, сһ. 14—40.

¹ «Каспи» газети, 1893-чу ил, № 284.

² Јенә орада.

О, алман шәрғшунасы Вамберн «Шәрг һәҗәти вә әхлагы үзрә очеркләр» (СПБ, 1887) китабына яздыгы рәјдә Шәрг халғларында фитри огли дурғулуд олмасы, онларын габиллјјәт вә әхлагында анаданқәдәм нағислик көк салмасы һагһинда Вамберн вә онун һәмфикирләринин иргчилиқ сәрәмләмәләринин алт-үст етмиш вә көстәрмишдир ки, Шәрг халғлары фитри габиллјјәт нөгтеји-нәзәриндән дүнианы башға халғларындан үстүн олмаса да, әскик дә дејилдир. Онларын керилјјинин сәбәбин онларын тәбиәти илә изаһ етмәк һеч бир елми әсәса малик олмајан бәш чәһәқијјатдыр. Бунила белә һ. М. Зәрдаби бәјүк бир тәәсүф вә үрөк јанығлығы илә гејд етмишдир ки, Вамберн белә бир фикри илә разы олмамағ олмаз ки, «чәһад-ғәзавәтин» биләваситә тәсјри нәтичәсиндә мүсәлман халғлары дүня мәдәнијјәтиндән азыр дүшмүш, елм вә мәдәнијјәтин бәһрәсиндән мәһрум олмушлар. һ. М. Зәрдаби гејд едирди ки, Шәрг мүстәбдиләри вә ислам дини руһаниләри адамлары әсарәт алтына алмамышдан әввәл Шәрг халғлары мәдәни инкишаф чәһәтә Авропа халғларындан чох ирәлидә кедирди. Јалһыз инди «Мәғриб, јәһни хачрәст виләјәтләри вә Мәшриғ, јәһни ислам виләјәтләри елм тәһсил етмәјә гејр төвр бахырлар. Мәғриб сәј едир ки, елм халға бәјан олсу вә һәр кәс елм јолу илә иш тутсу ки, зијадә мәнфәәт тапсын. Амма Мәшриғ елм јолларыны халғдан кизлин сахлајыр. Лакин ислам бина олан вахта Мәғриб илә Мәшриғ белә тәфавүтү олмайб... Ол вахт исламда олан һүкәмәләр һеч бир мәмләкәтдә јох иди. Елә ки, һакимијјәтдә султандлар, шәһләр, ханлар әјләшди вә халғын ипи руһаниләрин әлиһә дүшдү, һекүмәт әһли өз нәфһиндән өтрү халғы көзүбарғы сахламағ үчүн мәктәбханаларда анчағ шәрәт адәмларынын ја бәш сөзләри бир-биринә јапышыдырб ибарә илә данышмағын даһыјан дүшүк халғы јохеул вә сарқардан едиб өзләри кејф вә ләззәти дүнијә мәшғул олдулар»¹.

Зәрдаби сөзүндә давам едәрәк бәјүк бир һидәт вә гәзәблә гејд едирди ки, «инди Мәшриғ әәмин гоча вә хәстәдир, мүсәлман руһаниләри: ахундлар, шејхләр, ванзләр вә башгалары исә «чәһад-ғәзавәтин» әлләриндә бәјрағ вә бәһанә едәрәк мәсчидләрин минбәрләриндә данм бағырырлар ки, сиз анчағ гур'аны вә шәриәти өјрәниң, оруч тутун, намаз ғылын, бизә башға елмләр ләзым дејил, гој онлары кавырлар—инкилисәр вә франсызлар өјрәнсинләр, онсуз да мүсәлманын рузисини алаһ верәчәкдир».

Бу төвр илә беш јүз илән зијадәдир ки, ислам зүлмәтә гејр олуб елмдән вә дүниадан бихәбәр олдуғуна јохсулудған мүрүр илә тәләф олур»².

¹ «Әкинчи» гәзети, 1876-чы ил, № 9.

² Јең орада.

Лакин һ. М. Зәрдаби Шәрг халғларынын кәләчәјинә бәјүк инам бәсләјрди. О, көнчләрә мәсләһәт көрүрдү ки, халғын көзүң өртән гара пәрдиһә галдырмағ, һәмвәтәләринин шығлы дүнјәја чыхармағ үчүн һеч шејдән чәкинмәдән, кәфир әләндәдырмағдан гөрхмајарағ чиддә-чәһдлә елмләрә јијәләнсинләр, Азәрбәјҗанын иһнәр вә кәндләриндә елми, мәдәнијјәти, јени адәтләри, халғлар вә милләтләрин достлуғу идеяларыны һовәсә јәјсынлар.

Јери кәлишкән гејд етмәк ләзымдыр ки, Азәрбәјҗан марифчиләринин һәмисә бүтүн Шәрг халғларынын, о чүмләдән Азәрбәјҗан халғынын мәдәни тәрәғгисинә инкишпик вә инамла бахмышлар. Онлар Азәрбәјҗанын Русијаја бирләшмәсини мүтәрәғги әһәмијјәтини бир дә бунда көрүрдүләр ки, бу тарихи һадисәнин нәтичәсиндә халғмыс «чәһад-ғәзавәт» еһкамынын чәйнағһиндән хиләс олуб рус дили вә рус елми вәсиәтиснә дүня елминә вә мәдәнијјәтинә јијәләнмәк имканы әлдә етмишдир.

М. Ф. Ахундов «Кәмәлүддәвлә мәқтубларынын» нәшри бәрәдә Исакова јазмыш олдуғу 12 феврал 1875-чи ил тарихи мәқтубунда Азәрбәјҗанын Русијаја бирләшмәсини әһәмијјәтиндән мәмнунијјәтлә бәһс едәрәк јазмышдыр ки, «Русија торпағларында јашајан мүсәлманлар әкәр «Кәмәлүддәвлә»нин идеяларыны мәһиммәсини олсалар, мүтләғ мүсәлман дөһпотлара гаршы нифрәт едәчәкләр... русларын һимәјәсин алында чанлары, маллары вә намусларынын тохунулмазлығы тамамилә тәһмин олунмуш мүсәлманлар руслардан үркүб гачмағ вә узағлашма һалларына сон гојмуш оларлар. Онлар баша дүшәрләр ки, өзләринин Ирандакы вә Түркијәдәки гардашлары ачыначағ вәзијјәтлә вә дөһшәтли еһтијаж ичиндә јашаырлар. Онлар рус халғы илә гәјнајығ говушачағ вә дини етиғаддан доған фанатизм вә мүридизм әбәди оларағ онларын арасындан мәһл олуб кедәчәкдир... Гағраз мүсәлманларында савадланмағ һәвәси, елмләрә өјрәнмәк чәһдләри әмәлә кәләчәк, онларын әхлаг вә тәрбијәси јакшылашачағ, онларын арасында оғурлуғ вә мүхтәлиф чинајәтләр, хүсусилә, чох заман еһтијаж үзүндән дејил, савадсызлығ вә мәдәнијјәтсизлик үзүндән «кикилдик әләмати» сәјылән соғунучулуғ һадисәләри азалачағдыр. Индијә гәдәр әһалинин әксәријјәтини рус дилини өјрәнмәкдән чәкиндирән анчағ дини әғидәләрдир; руһаниләр халғы инандырмағ истәјирләр ки, рус дилини өјрәнмәк, күнаһларын бағышланмасына мане олур»¹.

С. Ә. Ширвани дә һ. М. Зәрдабији кәндәрији мәһзүм мәқтубларын бириндә Азәрбәјҗанын Русијаја бирләшмәсиндән бәјүк разылығ һисси илә бәһс едир вә «чәһад-ғәзавәт» пәрдәси

¹ М. Ф. Ахундов, Әсәрләри, III чилд, Баки, Азәршәир, 1955, сәһ. 268—269.

алтында рус дөвләтнә гаршы чыханлар ифрат бәсләйр вә азәрбајчанлыларын рус халгына садиглинин гејд едир:

Тәбеји карчи биз шәһи русә,
Бир халла дәрмәбиди намуся...
Биздә јох бир әсәр хәјанотдан...
Шахиру разијиј бу дөвләтдән...
Вар бизим әглимиз, фәрәстимиз
Дөвләти-русә јох хәјанәтимиз...!

Заман кечдикчә ислам дининин мүхтәлиф чәрәянвары, мәзһәб вә тәригәтләри әмәлә кәлмишдир ки, булар да өз нөвбәсиндә мүхтәлиф дини әјинләрин ичрасына тәләб етмишдир.

Ислам дининдә јаранан бу мәзһәб вә тәригәтләрин чоху дини инанларын мә'нәви көләлијини даһа да дәрнәләшдирмиш. онларын әхлагча тәнәззүлүнү даһа да артырмишдыр. Бу нөгтеји-нәзәрдән тә'зијәдарлыгын мә'нәви позгунлуғда ој-надығы сон дәрәчә мүртәчә рол хусяс олараг гејд едилмәлидир. Тә'зијәдарлыг әјинини мејдана кәлмәсә, мә'лум олуғу үзрә исламда шиәлик вә сүннилик тәригәтләринин јаранмасы үзрә исламда шиәлик вә сүннилик тәригәтләрини јаранмасы үзрә әлагәдардыр ки, булар да өз нөвбәсиндә заһирән гур'аны илә әлагәдардыр ки, булар да өз нөвбәсиндә әхләкчә дәрәжәләшдирмишдир. Ислам дининдә јаранан бу мәзһәб вә тәригәтләрини әмәлә кәлмишдир. Бу ризәси сүннилик вә шиәлик пәрдәси алтында апарылырды. Бу мүбаризә нәтичәсиндә Мәһәммәддән сонракы хәләфләрин бир нәчәси өлдүрүлүшүлдү.

Мәһәммәдин језнәси вә әмиси оғлу олан Әли өлдүрүлүкдән сонра әмәвиләрдән олан Мүәвијә (661—680) хәлифә олды. Лакин Әлинин тәрәфдарлары мүбаризәни күчләндириб, Мүәвијәнин хәлифәлијини гауһусуз һесаб едәрәк илдә едирдиләр ки, куја хәлифә һөкмән пејғәмбар послиндән олмалыдыр. Пејғәмбар послиндән илә Јализү Әлинин һәсән вә һүсејн ад-Дәһләри послиндән илә Әли тәрәфдарларынын һакимийәт һүсејнин башчылығы илә Әли тәрәфдарларынын һакимийәт һүсејнин башчылығы даһа да кәскинләшмишдир. Бу дөврдә үғрунда мүбаризәси даһа да кәскинләшмишдир. Бу дөврдә әһали арасында хәлифәлијә гаршы бөјүк наразылыг әмәлә кәлмишдир. Шиәләр бу наразылыгдан истифада едәрәк, Куфә вә Бәсрәдә (Ирагдадыр) Језидә гаршы үсјән галдырмаг иста-вә едилди. Усјана рәһбәрилик етмәк үчүн һүсејн өз гоһумлары мишләр. Усјана рәһбәрилик етмәк үчүн һүсејн өз гоһумлары мишләр.

1 С. Ә. Ширвани, Әсәрләри, II чилд, Бақы, Азәрбајжан, 1950, сәһ. 31—32.

вә тәрәфдарларындан ибарәт кичик бир дәрәжә илә Мәккәдән Бәсрәјә јола дүшмүшдүр. Лакин бу кизил гејд Језидә хәбәр верилмиш вә о, дәрһал тәдбир көрмүшдүр. 680-чы илдә, гәмәри тәғвимилә, мөһәррәм әјинин 10-да һүсејн вә оғну дәрәси Кәрбәлә дејилән кичик бир јердә Језидин гоһунлары тәрәфиндән мүһәсирәјә алынараг дармадағын едилмишдир. һүсејн өзү дә бу вуршмада өлдүрүлүшүлдү.

Бундан сонра шиә руһаниләри вә шиәмәзһәб әрәб ә'јанлары һүсејнин өлдүрүлмәсиндән өз сијәси мәгсәдләри үчүн истифада етмәјә башламышлар. һүсејнин тахты-тач үғрунда мүбаризәдә өлдүрүлүғүнү халгдан кизләдәрәк, онлар бу һадисәни иләһиләшдирмиш, гәмәри тәғвимин мөһәррәм әјиндә тә'зијә сахламаг мәрасимини мүәјјән етмишләр. Әли иләһијәтчылары бу мәрасимлә әләгәдар олараг бир сыра јәни, хусяси әхлагы тәләбәр ирәли сүрмүшләр. Бу тәләбәрлән ән мүһүмләри икидир: биринчиси—тә'зијәдир. Онларын тәләбинә көрә һәр бир һағиш мүсәлман чиддә әзаба, әзијјәтә деzmәлидир, ағламалыдыр, көдәрләмәлидир, Әли нәсли јолунда шәһид олмалыдыр. һүсејн вә оғну һәләкә һағгында кәдәри, гәми, гүссәни мүсәлманлар һеч вахт јадындан чыхартмамалы вә бүтүн өмрү боју јас сахламалыдырлар. Ислам иләһијәтчыларынын тә'зијәдарлыгы хусяси әхлагы принсип сәвијјәсинә тәләб дәрмәләри, әслиндә әскетик әхлагын башга формада гәлиб дәмәкдир. Икинчиси—тә'ғијәдир. Ислам иләһијәтчылары бу мәрасимлә әләгәдар олараг тәләб едиләр ки, һәр бир мүсәлман даим еһтијатлы, шүбһәли олсын, өзүнү һәр јердә дүшмәнлә әһәтә олунмус һесаб етсин. Онларын тәләбинә көрә шиә тәригәтинин үзвләри һәмишә өз фикрини кизил сахламалы, һәр шәјә инанмамалы, өз әгидәләрини һеч вахт ашкар бәјән етмәкәли, башгалларына һәмишә кин-гәзәб бәсләмәлә вә башгалары илә јахындан тәмәсдә олмагдан чәкинмәлидирләр.

Тә'ғијә һағгында еһкам диндарларда ифрат фәрдијјәтчилик, һижләкәрлик, шүбһәчилик, инамсызлыг, јаланчылыг, дахил кинлилик, ифрат вә гәддәрлыг кими ән шис әхлагы сифәтләри ашылајырды.

Бундан бәлә бир нәтичә чыхартмаг һеч дә чәтин дејилдир ки, һәм тә'зијә вә һәм дә тә'ғијә инсан шәхсијјәтини алчалтма-ға доғру јөнәлдилмишдир, чүнки тә'зијә физики вә мә'нәви чәһәтчә инсаны мөһкүм едирдисә, тә'ғијә ачыг сурәтдә мә'нәви ејбәчәрләнчә чағырырды.

Бундан әлава мөһәррәмлик мәрасиминдән доған әхлагы еһкамларын зәрәри бир дә онда иди ки, бу еһкамлар әнники мүсәлманларла дунјанын башга халглары арасында ислам дини васитәсилә јаранмыш учурум дәрнәләшдириб, һәбәлә мүсәлманчыларын өз араларында да дүшмәнчилиги, әдәвәти, инамсызлыгы гызышдырырды. Бәлә ки, бу еһкамларын тәләбинә

көрө шиә мәһәб мүсәлманлар сүннәтә даим нифрәт бәсләмәли вә она һәмшиә өз тәрғитинини дүшмәнә кими бәхмәли идиләр.

Мүсәлман руһаниләри тә'зијәдарлығдан зәһмәткешләр ара-сында нифағ салмағ үчүн кешиш истифада едирдиләр. Гағрағ аалисинин нәшр етдирдиҗи «1853-чү ил Гағрағ тәғвим»индә «шахсәј-вахсәј мәрәсим» ән кәзәл драма адландырыларағ, бәүк бир һәвәслә гејд едилмишдир ки, бу мәрәсим күнүндә «шәһәр әһалисинин бир һиссәси дикәр һиссәси илә чидди сурәтдә вурешмаға башлајыр. Булардәң бир дәстәси, сүнни кими тәсәввур едилән дикәр дәстәјә—Језид дәстәсинә гарши керчәк дөјүшә киришир. Бу ил һәтта полисија ишә гаршичәләр олмушдур». Сағлам дүшүнчәсини итирмиш мөвһуматчылар ашура күнләриндә һәтта тапанча илә дө бир-бирини вуруб өлдүрдүләр.

Мәһәррәмлик зәһмәткешләрә чох бәүк физики, мә'нәви вә мадди зијан вурурду. Јалныз руһаниләрин вә варлы синифләрини мәнәфејинә хидмәт едән мәһәррәмлик мәрәсимни зәһмәткешләрини диггәтәни синифи мүбаризәдән узағлашдырырды. Мүсәлман руһаниләринин тәблиғатына ујан авам мүсәлманлар «өз күнаһларыны бағышлатмағ үчүн», «аллаһа хош кетсин»—дејә имам һүсәјнин јолунда шәһид олуб, сон дәрәчә тағәтдән дүшүнчәјә гәдәр өз бәдәнләринә физики эзаб верирдиләр. Бә'зән исә елә һаллар олурду ки, ашура күнләриндә өзләринә эзаб верән мүсәлманлар таб кәтирмәјиб өлүрдүләр. Јохсул мүсәлманлар ашура күнү зәнчир вуруб баш јардығлары һалда, варлылар бу дини әјинә көрә өзләринә бу чүр эзаб вермәкдән, јәни зәнчир вурмағдан, баш јармағдан вә н. а. азад едилирдиләр. Онлар өзләринин өзәсинә пулла тутулуш бир јохсулу бу ишә чәл едә билердиләр.

Ајдандыр ки, өз һәмвәтәнләринин зәһнини чәһәләт вә зүлмәтдән тәмизләмәк, өз халғыны гәфләт јухусундан ојатмағ уғрунда мүбаризә апаран маарифчиләриниз ислам динини бу кобуд әјинишә бикәнә гәлә билмәздиләр. Онларын һәмсыә јекдәлиликлә мәһәррәмлик әјинини шиддәтли сурәтдә тәңгид едиб ону мүртәчә, ангибәшәр маһијәтәни ашкар етмишләр.

М. Ф. Ахундов гәссүфлә јазмышдыр: «...бичарә халғ бир мәртәбә дә надандыр ки, бу һө бәлләларын вүчудуну һәр-киз дарк етмәјиб күчәләрдә башына вә дөшүнә дөјә-дөјә кә-зир, шахсәј-вахсәј һаләсин әршә бүләнд едир. Сорушурсан ки, нә вар, ахыр нә хәбәрдир? Чаваб верир ки, нијә мий ики јүз бир нечә ил бундан ирәли беш-он әрәби, беш-он әрәб Куфә сәһ-расында ғырыбдыр?»¹.

Ахундов тә'зијәдарлығы бәүк бир наданлығ вә диванә-лик һесаб едәрәк «Камалуддәвлә мәктублары»нда һәмвәтән-ләринә үз тутуб дејирди:

¹ М. Ф. Ахундов, Әсәрләри, III чилд, Баки, Азәрнәшр, 1938, сәһ. 67.

«Көрү бизим әһмәдјиямыз вә күтлүјүмүз нә дәрәчәдә-дир! Әһалис шиәмәһәб олан бир чох шәһәрләрдә адамлар мәһәррәм ајы тә'зијәси заманында синә дөјмәк, зәнчир вур-мағ кими вә һәјдрди, һәмәти давалары вә баша күл вә тор-кағ сопмоқ вә бу кими бир чох сөһиһ һәрәкәтләрдән башга өз бәдәнләрини дә ғылыч вә хәнчәрлә јаралајарағ гәна баты-рырлар. Бу чүр диванәликләри, ашура күнүнүң бәүкүлүјүнү артырмағ һесаб едирләр»¹. Ахундов сөзүндә давам едәрәк бу чүр дөзүлмәз вәзијәтин сабәбләрини ашкар етмәјә чалыш-мыш вә кәстәрмишдир ки, «бу һөв сафиһлик вә әһмәглик са-вәдсызлығдан вә елмәсликдән ирәли кәлир...»².

1877-чи илдә «Әкинчи» гәзети өз редактору һ. М. Зәрдаби-нин тәшәббүсү илә тә'зијәдарлыға гарши кәскин чыхыш едиб, Азәрбајҗанын бүтүн мүтәрәғги адамларыны бу мүртәчә әјин-әү гаршы мүбаризәјә чағырды. Азәрбајҗанын һәр јериндә га-багчы адәмлар «Әкинчи» гәзетинин бу тәшәббүсүнү үрәкән бәјәндикләрини билдирдиләр. Тәрәғгипәрвар хадим Әһсанүл-гәвәнд «Әкинчи»дә мәһәррәмлик әлҗәһини јазмыш олдуғу ма-ғаләдә тә'зијәдарлығы вә бунула әләғәдәр олан әјин вә мәрә-симләри бош, мә'насыз чәфонкијјат кими гүјмәтләндиришиш вә инсан ләјғәтәни ачлалдыр, ону јарымвәһши дәрәчәсинә ендирир бир мәрәсим һесаб етмишдир.

Әһсанүлгәвәнд мүсәлманларә мүрәчнәт едәрәк онлары бу әјини ичрасындан ол чәкмәјә чағырды вә кәстәрди ки, һеч бир халғ өзүнүн бу дәрәчәдә ачлалдылмасына јол вермәз. О, тә'зијәни, «шахсәј-вахсәј» мәрәсимини «диванәлик вә ағыл-сызлығ» адландырымышдыр; чүнки ону өзәринчә һеч бир сағ-лам дүшүнчәли, ағылы адам хәнчәрлә өз башыны чапмаз вә ја бәдәнинә нал, мисмәр кечирмәзди»³.

Мүсәлман руһаниләри, бунларын архасынча исә капитан һәди Султанов—Һәсангара Гарабағи вә башгалары кими он керидә гәлмыш мүртәчә, иртиҗачы клерикал зијәлилар «Әкин-чи» гәзетинә, ону редактору һ. М. Зәрдаби вә Әһсанүлгә-вәндә гаршы гудузчасына һүчмә башладылар. Капитан һә-ди Султанов вә ону һәмфикирләри мәғалә вә һәчвләрә чы-хыш едиб тә'зијәдарлығы вә онула әләғәдәр олан мәрәсим-ләри тәрифломәјә вә мүдафиә етмәгә башладылар. Онлар һәр вәситә илә авам халғы алдәтмәгә чалышырдылар ки, куја тә'зијәдарлығы мүсәлманларә һеч бир зијаны јохдур, әксинә, бунула онларын күнаһлары бағышлар. һәди Султанов һәтта тә'зијәдарлығын «әхлағи әһмијјәтәнин», хәнчәр јарала-рынын вә ашура күнләриндә бәдәнә вурулан башга физики зәрбәләрини бир сыра хәстәләри сағалтмағ үчүн мүдәпчәви әһ-мијјәтәни «сүбүт» етмәгә чалышырды.

¹ М. Ф. Ахундов, Әсәрләри, III чилд, Баки, Азәрнәшр, 1938, сәһ. 166.

² Јәно орада.

³ Бах: «Әкинчи» гәзети, 1877-чи ил, № 1.

Лакин башда М. Ф. Ахундов, Һ. М. Зәрдаби, С. Ә. Ширвани, Әбсәнулгәваид, Әлизадә Ширвани, Әскәр Корани олмагала Азәрбајҗан зиялидарынын габагчыл инсәси пртнчагчыллара гәтиҗәтлә чаваб верир вә тә'зијәдарлыгын физики вә мә'нәви зәрәрини инандырычы вә тәкзибедилмәз фактларла халга баша салырдылар.

1877-чи илдә М. Ф. Ахундов «Әкинчи» гәзитинин редактору Һ. М. Зәрдабијә мәктүб яззыб «Шәхси намә'лум» имзасы илә ону чап етдирмишидир. Һәмни мәғаләдә Ахундов Султанову «савамуннас чәркәсиндә» олан надан адландырымыш вә бу мәктүбунда да мәнһәррәмлик тә'зијәдарлыгын әсаслы сурәт-дә вә кәскин ифша етмиш, халгы елмә, мәдәнијәтә чагырагаг кәстәрмишидир ки, бәдән «хәнчәр вә бычгаг тахмаг диванлик-дир». Ахундов шимәзәһбә мусәлманлара мурачнәт едиб де-јирди ки, әкәр биз тәрәгги етмәк естәјириксә, әкәр үч фирәван јашамага чалышырысга, бизә јарашмаз ки, дүңја халг-лара бөјүк тәрәгги јолунда олдугу бир дөврдә биз «һәзәрәтә тә'-зијә сахлајаг, атылаг, дүшәк, дөшүмүзә, башымыза чырапаг, башымыза күл, торпаг сөвүраг вә шахсеј-вахсеј нәләсин әршә чатдыраг вә андәмыза хәнчәр вә бычгаг тахаг вә јара вураг вә бу күнә әбләһанә һәркәт илә ашина вә бикәнәни өзүмүзә күлдүрәк...»¹.

Ахундов ачы бир тәәсүфлә гејд едирди ки, әслиндә биз имам һүсәјини өлмәси үчүн дејил, өзүмүзүн авамлыгымыздәч кәдәрләнмәлијик. Онсуз да һәмши кәдәр ичиндә олан халгы дүбарә тә'зијәдарлыгга гәмкин етмәјин әлејһинә е'тираз едәрәк Ахундов јазмышды:

«...Һәр јерә кедирсән тә'зијәдир, һәр мәсчиндә һәфтәдә һеч олмәзсә бир күн тә'зијә мәчлис гурулу... Теһранда ил узуну һәр күн тәҗијәләрин бириндә тә'зијә мәчлис олу. Ахы бу лап ифрата варыр. Нә хәбәрди? Мәкәр инсанларын өзләринин мүсәбәти аздырма ки, мин ил бундан габаг баш верән һәд-сәләри нағыл етмәклә өзүнүн ганыны гаралтсын вә она һеч бир хејри олмајан бир мәсәлә үчүн ишиндә-күчүндән галсын вә бир пара чувәллағыләр да бу мәсәләни өзләринә кәлир мән-бәји дүзәлиб, мүхтәлиф вә рәнкарәнк јаланлар тохујуб мән-бәрләрдә сөјләсин вә бу јолла да авам чамааты алдатсын... Мән естәјирдим ки, «елә бир иш көрәк ки, бизим гәм-һүссә-мизә сон гојсун»².

М. Ф. Ахундов тарихдә мүстәбид һакимләрин вә руһани-ләрин тә'зијәдарлыгдан өз алчаг мәгәдләри үчүн истифадә етдијиндән бәһс едәрәк јазмышды:

«Тә'зијәдарлыг бир әмри-мәһдәсидир ки, падаһани-инсә-әшәријә өз политкаларынын сәләни үчүн ону еһдас етдиләр.

¹ М. Ф. Ахундов, Әсарләри, III чилд, Баки, Азәрнәшр, 1938, сәһ. 236.

² «Зүлмәт вә чәһаләтә гаршы», Баки, Азәрнәшр, 1955, сәһ. 29.

Әввал Дејалимә һичрәтдән 300 илдән зијадә кечмиш, сонра Сәфәвијә вә ұлама дәхи, әввалән сәләтин-инсә-әшәријәнин хәтери үчүн бу әмри-мәһдәси төвчи етдиләр. Сәнијин рафта-рофтә халг адәткәрдә олду вә ұлама дәхи бу әмри-мәһдәсини зимниндә өзләри үчүн мәнәфеји-кәсирә мүдәлифә етдиләр вә оуну тәрвичини чалышдылар вә бу хүсүсдә әнвә вә агсам кизбән мәмлу тәснифат мүнтәшир етдиләр. «Мәсаибүл-әб-р» кими вә санрәһин кими ки, һәр ағл вә һәким шәхс оху-јанда эти төкүләр; ондан өтру ки, әхбар-казибәнин һәдди вә һәсри јохдур. Әнвә вә агсам рәзаләт вә зилләт вә һәғәрәт иш-бәти, әһли-бейтә вериб русвәји-аләм едибәрә»³.

М. Ф. Ахундов мусәлманлара тә'зијәдарлыгын физики, ма-дди вә мә'нәви зәрәрини баша салараг, онлары фанатикликдән әл чәкмајә чагырмишидир. О, өз вәтән гартлашырына «корлар зүмрәсиндән чыхыб көз ачмаг» үчүн үз туду дејирди: «Һүм-мәт един, тә'зијәдарлыга сәрф етдијини пуллари һәр шәһәр-дә мәктәбханалар ачмага сәрф един. Ұламаји-инсә-әшәријә-нин сөзләринә бахмајын, чүнки онлары сөзләри мүәлләл-бә-ғәрәзди вә пишләри әвам-фирибликдир вә оларын сиз ча-маатдан һәзар гисм тәмәнәналары вар. Һүкмаји-инсә-әшәријә-нин сөзләринә бахын ки, һеч бир гәрәзләри јохдур вә сиз чамаатдан һеч бир тәмәнәналары јохдур. Мүчәррәд мәһәббәт вә тәәсүб вә гејрәт јолундан сизә насип вагә олурлар ки, сиз дәхи ұлум илә вә мәрифәт илә вә савад илә саирә миләт кими дүнјада сәрәмәд вә бәркүзидә оласыныз вә саирә миләт сизә инсәди-вәшијјәт етмәсинләр, нечә ки, инди едирләр»⁴.

Әлизадә Ширвани јаздыгы чаваб мәктүбунда мәнһәррәмлик тә'зијәдарлыгын әхлаги принцип кими мүдәфиә едән Султанов вә оуну һәмфикирләрини чәһаләтпәрәстләр адландырымыш вә кәстәрмишидир ки, «шахсеј-вахсеј» мәрәсимини ичра едәр-кән инсан әхлагча камилләшмир, әксинә оуну олан «ағыл чы-рагы» да сөнүр вә вәшилијә доғру гајдыр. Тә'зијәдарлыг инсәна физики әзәб вермәкдән әләвә, ону һәм дә мә'нәви чә-һәтдән шикәст едир.

О. Султанова чаваб вериб јазырды:

«Чәнаб Султанов, билирәм һире сизә гәләбә едиб ки, белә бир кағызы јазмага игдәм едисиниз. Халгы башларынын хән-чәрлә доғрамага тәһрик нә тәһрик едирсиниз, әкәр гәрәзиниз сүни-шиә арасында әдәвәт салмағдыр, әһли шәрәрат, ағил кәсләр сәј едирләр ки, милләт арасында сүлһ версинләр. Ам-ма сиз сәј едирсиниз әдәвәт салмага, сиз кәдән јолда мә'лум олду»⁵.

Мәнһәррәмлик тә'зијәдарлыгы илә әләғәдар олан әхлаги

¹ М. Ф. Ахундов, Әсарләри, III чилд, Баки, Азәрнәшр, 1938, сәһ. 238.

² Јенә орада.

³ «Әкинчи» гәзети, 1877-чи ил, № 4.

еһкамларын тәнгидиндә С. Ә. Ширвани хусуси бир рол ойнамышдыр. О, өзүнүн бир сара ичтиман сатирааларында ислам илаһијјатчыларыны вә башга чәһаләтләстләри кәскин тәнгид атәшнә тутараг, тә'зијәдарлыгын мусәлман халгларынын мә'нәви һәјәтиә сон дәрәчә пис тә'сир етдијини, диндарларын эхлагыны күндән-күнә поздугуну дөнә-дөнә гејд етмишдир. Ширвани Шамахыдән «Әкинчи» гәзетинин редактору адына көндөрдәји мәнәум мәктубунда шиәлик вә сүнниллик мәзһәбләринин, мәһәррәмлик тә'зијәдарлыгынын әмәлә кәлмәси илә әләгәдәр олараг мусәлман өлкәләриндә бөјүк тәнәзүл дөврүнүн башландыгыны гејд етмиш вә көстәрмишди ки, ким шиәләрлә сүнниләр арасында әдавәти гызышдырса, ким хәнчәр вуруб баш јармагы тәблиг едирсә, о гардаш гыргынындан һәзз алаң ганичидир. Ким халглар арасында инәмсызлыг, әдавәт, кинялик, дүшмәнчилик ашылајурса, о, мусәлман халгларынын тәрәггитнә мане олур.

С. Ә. Ширвани шикајәт едирди ки, мусәлман илаһијјатчыларынын тәгсирин үзүндән елмәсизлик нәтичәсиндә:

Күнү-күндән зәлилә хар олурур.
Мөһнәтү гүссәјә дүчәр олурур.
Бу гәләр дәрә ким олур һадис
Она бисләлик олур банс...
Индә нәхшидә милләти-ислам,
Она дүшмәндир ејләмәк аичам.
Дәрәмәндәр бу дәрәи-наданлыг
Ки тутубдур бизи пәрһанлыг...
Шимәиз сүннилә едәр төһмәт,
Сүннимиз шиәдән елар гејбәт.
Биз ичтә етди шиә, сүнни сәү,
Әһли-исламан оладу кур көүл¹.

«Һадис чәһаб», «Һәссән Гара» һәди тәхәллүсә» әдлә сатирааларында С. Ә. Ширвани баш јармагы, бәдәни әзаб вермәји эхлагин принцип һесаб едән «сарсаглары, ганмазалары», «зүмрәји-надань» һәчв едәрәк ачы бир истетһә илә сорушурду ки, «баш чаныб, бәдәнә гыфыл таһмаг» хејрхәһлыг, јүксәк әхлаглылыг исә, оида:

Корәк әвләл чәлә башларыны фәвчи-үләмә,
Чүнки онларды бу ишләрдә рәисул-фитрә,
Соврадан баш чапалар хән, әмирүл-үмәрә,
Нә ки һәр бисәрү пә ләтији-мејдан әхви².

Ширвани һаглы олараг гејд етмишдир ки, дири икән «кәфән кејмәк, баш јарыб, бәдәнә гыфыл таһиб көз јашы төкмәк» көзү корлуғдур.

¹ С. Ә. Ширвани, Әсәрләри, II чилд, Бакы, Азәрнәшр, 1950, сәһ. 7—8.
² Јеңә орада, сәһ. 76.

О, бу мәсәләдә М. Ф. Ахундовла ејни мөвгәдә чыхыш едәрәк, көстәрдирди ки, мусәлман руһаниләрни вә башга ислам илаһијјатчылары, һабелә һаким төбәгәләр мәһәррәмлик тә'зијәдарлыгыны она корә кеңиш тәблиг едирләр ки, онларын һәмәсы халгын авамлыгындан фәјдаланырлар. Ширвани халгын чәһаләтгидән өз мөгсәдләри үчүн бир кәләр мәибәји кими нәтифәдә едәнләрин нүмәјәндәси олан Һадис чәһаб мәктубунда јазырды:

Еј олан һадис-әрбаби-зәләләт һәди...
Лејк сиз бир пара буд'әтләр едибәиз ијмәд,
Тојмусуз адыны сиз тә'зијә, еј әһли-фәсад,
Сизә бу тә'зијәдән әзәк һәвәсләрдә мурад³.

Кечән әсрин 70-чи илләриндә тә'зијәдарлыга гаршы башланан бу мубәризәнни тәшәббусчүсү Н. М. Зәрдабинин «Әкинчи» гәзетиндә дәрч етдији мөгәләләр мәһәррәмлик тә'зијәдарлыгынын эхлагин тәләбләрини чидди сурәтдә сарәитмиш вә онларын әсәсәиз вә мүртәбә характерини тәм ашыкәр етмишдир. Зәрдаби тә'зијәдарлыгын тәнгид илә әләгәдәр олараг «Әкинчи» гәзетинә вә шәхсән она гаршы өлкәнни һәр јериндән руһаниләр, авам-чаһилләр, иртичачылар, көһнәләрәстләр тәрәфиндән јагдырылан һөдәләрә, тә'гибләрә, тәһгирләрә мәрдиқлә дөзәрәк, бөјүк бир мәнәзәтлә вә еһкамын зәрәрини ачыб көстәрдир, халгы «јени замананы руһунә үјүн һәрәкәт етмәјә» чагырырды. Зәрдаби мәһәррәмлик тә'зијәдарлыгыны ән бөјүк бәлә олдуғуну бунда көүрдү ки, сүнниллик, шиәлик халгын бирлијинә, вәһдәтинә мане олурад, онун фикрини дүңја ишләриндән узаглашдырды. О, досту М. Ф. Ахундовла јаздыгы мөгүбдә шикајәт едирди ки, «бизин заманадә вә бизин вилајәтдә сүнни, шиә сөзү мәнз иләмәз ағзында галыб»². О, башга бир мөгәләсиндә шиәлик вә сүнниллијин нечә горхунч бир «әзијәтә кәтириб чыхартдыгыны әјани сурәтдә көстәрмәк үчүн шаһиди олдуғу бәлә бир һадисәни хатырлајыб јазырды: «Бакыда сүнни вә шиә әдавәти бир мәртәбдә иди ки, ол вахт Бакыја кәлән сүнниләр өз сүнниллијини кизләјирдиләр. Губернаторун бир дилманчы вар иди. Шеккинин Вәндәм кәндидән иди ки, фамилијасы Әмәрбәјов иди. Күчәнни ушаглары кечәләр онун мәңзилини «Әмәр оғлу» дејиб даша басырдылар»³.

Н. М. Зәрдаби тә'зијәдарлыг мәрасиминин бөјүк бир эхлагсызлыглә кеңирлијиндән бәһе едәрәк јазырды ки, «тәзијәји имам һүсәјн сахлајан мусәләми гардашларымызын бәдәни, вүчүдү вә бә'зи чаһилләринин ә'засы шәһадәт верир, бәдфеһләр әмәлә кәтирмәкдә вә кечәләр мәчлне бәрпә ејләмәк илә вә

¹ С. Ә. Ширвани, Әсәрләри, II чилд, Бакы, Азәрнәшр, 1950, сәһ. 78.
² «Әкинчи» гәзетин, 1877-и ил, № 2.
³ «Һәјәт» гәзетин, 1905-чи ил, № 117.

о мөчлисдә һәмәгбул ишләрлә вә факир либас үнәсэн вә зи-
курән вә бә'зи шадјәнә вә чаһиләнә вә һәмәрбут ишләр» көр-
мәклә әхлагсызлыкта мәшғул олурлар.

Азәрбајчан маарифчиләри мәһррәмлик тә'зијәдарлығыны
вә оуну тәблиғчиләрини тәғдиг һәдәфинә чевирмәклә халгы
тәрәғгјя, елмә, маарифчәғырымыш вә өз әсәрләриндә даим
белә бир фикир јүрүтмүшләр ки, ислам дининиң, оуну мухта-
лиф мәһәб, тәрғигә вә чәрәјанларынның әхлаги еһкамлары
дипдарларын әхлагыны сафлашдырмајыб, әксинә, мә'нави
дүшкүндүлүгә, руһи позгунлуға, рәзаләтә, мүсәбәт әхлаги кеј-
фијјәтләрин силиниб кетмәсинә сәбәб олур. Бундан алава
Азәрбајчан маарифпәрвәрләриниң өзәринчә мәһррәмлик тә'-
зијәдарлығынын ән бөјүк зәрәри онда иди ки, о да ислам ди-
ниниң башга еһкамлары илә бирликдә динә инананларын му-
нави көләлијини әбәдиләшдирир вә дәрринләшдирирди. Геч
шубһә јохдур ки, башда маарифчиләримиз олмағла бағачыл
Азәрбајчан зијалияларының мәһррәмлик тә'зијәдарлығына
гаршы бу чүр чәсарәтти, кәскин вә ачығ чыхышы өз дөрвүндә
сон дәрәчә мүтәрәғги рол ојнамыш вә халғмызын мөвһумат,
чәһаләт әсарәтиндән хилас олмасы ишинә бөјүк көмәк ет-
мишдир.

* * *

М. Ф. Ахундов вә Н. М. Зәрдаби дини-феодал әхлагын га-
дына бир гул мүнәсибәти бәсләјән еһкам вә ајинләринә гаршы
да чидди мүбаризә апармышлар. Мә'лум олдуғу үзрә гуран,
шәриәт гадына ән алчаг нәзәрлә баһмағы тәблиғ едән иддиа-
ларла доладур. Дини-феодал әхлаг гадына фитрән камил ол-
мајан, бабилитјјәтсиз, зәиф бир мөхлүг кими бахылмасына һагг
гәндәзыр. Мүсәлман руһаниләри гадына аид белә мүртәчә
еһкамлары бајраг едәрәк «сачы узун, ағлы кәдәк», гадына әрә
етдикдән сонра «кор ол, лал ол, кар ол!»—дејә мәсләһәт ве-
рир вә фактик оларағ онылары көнүллү көлә олмаға чағырыр-
дылар. Ислам дини азияһли гызларын әрә верилмәсинә, һә-
рәмханалар сахланмасына, чохарвадылыға, мүг'ә вә сифгә
јол вермәклә аилә һәјатынын әхлаги әсасларыны позур вә
әхлаг дүшкүндүлүјүнүн артамасына сәбәб олурду. Чүнки шәриәт-
тин рәсми сүрәтдә дәрә арвад алмаға изи вермәкдән алава,
бир ишчә күнлүгә бағланан сифгә кәбининә јол вермәси әслиндә
башга формада фәһишәлијә ичәзә вермәк иди. Ислам дини-
ниниң һәдәси дәрәчәдә алачаддыр, она һәр чүр зулм едилмәсинә
бәрәәт газандырыр, оуну әғли вә әхлаги инкишафыны бухва-
ләјыр вә бунуна да гадыны һәр чүр бәшәри һүгуғлардан
мәһрум едирди.

Мәһз бу сәбәбә көрә дә М. Ф. Ахундов вә Н. М. Зәрдаби-
ниң әсәрләриндә дини-феодал әхлагын гадына мүнәсибәт һагг-
ғиндакы еһкамларының тәғдигдә бөјүк јетк верилмиш вә бу
тәғдиг өз мәһијјәти с'тибарилә оныларын етик көрүшләриниң
тәркиб һиссалариндән бирини тәшкил едир. Өзләрини публи-
сист, фәлсафи, бәдиг әсәрләриндә, мәктуб вә мәгаләләриндә
Ахундов вә Зәрдаби гадынын көлә вәзијјәтиндән азад едилмә-
си ишинә чидди әһмијјәтә малик олар ичтинман бир мәсәлә
кими бахмышлар. Өләри истәр бу мәсәләнин гојулдушунда, и-
стәрсә дә оуну нәзәри чәһәтдән һалл едилмәсиндә ејни бир мөв-
гәдә—јүксәк һуманизм мөвгәјиндә дурадағ, белә бир гәти
әғидәјә кәлмишләр ки, дини-феодал әхлагын еһкамлары га-
дыны сон дәрәчәдә алачаддыр вә бу еһкамлар гадынын инсан-
лығ ләјағәтинә, табии инсанлығ һүгуғларына зиддир.

Көркөмли мүтәфәккиримиз М. Ф. Ахундов һәлә өзүнүн әсәс
фәлсафи әсәри олар мәшһур «Кәмалүддәвлә мөктубларында
гадына бир гул нәзәри илә бахан, ону күјә фитрән камил ол-
мајан, бабилитјјәтсиз, зәиф бир мөхлүг кими гәләмә верән вә
кишиләрнин мүлкитјјәтинә, ев әшјәси кими чансыз бир шәјә че-
вирән дини-феодал әхлага, хуеусон шәриәт еһкамларына гар-
шы өзүнмәхсус бир кәскинликлә чыхыш етмишдир.

Ислам дининиң тарихинә дәриндән бәләд олар Ахундов
көстәрмишидр ки, гадына бу чүр мүнәсибәт ислам дининиң
баниси, мүсәлманларын әхлагчә ән камил һесаб етдикләри
Мәһмәд пејғәмбәрнин өзүнүн гадына гаршы әхлагсызлы-
ғыдан прәли кәлмишидр. Пејғәмбәрнин аилә һәјатына аид
гурандакы әјәләрдән чохлу мисаллар кәтирәрәк, Ахундов
көстәрирди ки, оуну бу чүр әхлагсыз һәрәкәтләри мүсәлман
халғларынын тарихиндә мүстәсна дәрәчәдә мүртәчә рол ојна-
мышдыр.

Мәһмәд пејғәмбәрнин шәхән һәјатындакы ән биабирми
һадисәләрдән бирини оуну өз оғуллуғу Зейдин арада Зейнобә
евләнмәси иди. Бир дәфә пејғәмбәр Зейноби чимәркән көр-
мүш вә она бонд оларағ оунула евләнмишидр. Ахундов бу
евләнмә просесини тәсвир едиб ачы бир истетизә илә сорунур-
ду: «Мәним һијалымдә алаһнын чәләл вә чәбуртундан чох
узак көрүнүр ки, өз Чәбраиллин пејғәмбәрниниң јанына көн-
дәрә вә тә'кид едә ки, о һекман Зейдин өвратини алысы, мәһз
дәф'и-шәһвәти-пәфәсанитјјәдән өтрү...

Мәјәр пејғәмбәрнин ијирми ики нәфәр өвраты вә чаритјјәси
она кифәјәт етмирди вә лазым иди ки, Зейдин өвратиндән
дохти тәммәтү талсын? Мәјәр алаһлығда башга ишләр јох
иди вә ламәһәлә бу күнә ливғитјјата дохи мүлгәфит олмағ
лазым иди. Бәрфәрә ки, Зейг горхудан ја прәдәтдән вә ја мал
тәмонидән өз өвратинә тәләғ вериб оуну алмағны һәзрәти-
рәсула тәклиф етди. Нәрдан мә'лумдур ки, өвраты Зейнобә пеј-

гәмбәрин зевчијәтинә разы иди? Тәләгдә өвратин ризасы шәрт дејил, ахир никаһдә мәнкүһонин ризасы шәртдир. Сизин аллаһыңыз һачан аз кимин тәвәссүгү илә Зейнобдин истирза һасил етди ки, ону кәјдә пејғәмбәргә тәвнч едир? Бәлкә Зейноб ки, чаван өврат иди, разы дејил иди ки, гоча ки-шијә өз ијирми ики нәфәр өврат өз чаријә сәһибинә мәнкүһә олсун?»¹.

Ахундов мүсәлманлара мүрачнәт едиб бу чүр чәфәнкүј-јата инанмамаға чагырағат јазырды:

«Мәјәр һәлә вәғт олмујубаур ки, гәфләт јухусундан ојан-бу биләсиниз ки, ојәр кәинәтдә бир аллаһ вар исә, бишкәк бу аллаһ дејил ки, бир нәфәр Мәһәммәд адлы әрәб үчүн оғ-рашлыг мәнсәбинә гәбул едиб она бујура ки, халгдан горхма, ал Зейдин өвратини өз тап ондан төмәттә, мән дәлилдә дурмушам, һәр кәсин әһдәсиндән кәләрәм өз һәр кәсин ча-вабыны вәрәрәм... О мәјәр халгдан горхуда? Халг ки, ону бу әмәл сәбәбинә әлдүрмәк истәмјирди. О, русвалыгдан горхур-ду ки, ваге олду. Сизин аллаһыңыз кәрәк иди, ону русва-лыгдан сахлајајды. Амма бачармады. Мүнафиғләр һәр нә де-мәли идиләр, дејиләр өз русвалыг бүкүнәдәк дилләрдә вә та-рихләрдә бағи гәлибдыр»².

Ахундов өз әсәрләриндә пејғәмбәрин һәрәмханасынын әх-лагсызлыг јувасына чеврилмәсіндән чохлу мисаллар кәтир-миш вә мәнтиги сурәтдә сүбүт етмишдир ки, пејғәмбәр гур-янын әјәләринин чохуну өз шәхси һәрәкәтләринә бәрәәт га-заидырмағ үчүн ујдурмушдур. Пејғәмбәр һәтта өз шәрәфсиз-лијинин үстүнү өртмәк үчүн дә бу әјәләрдән истифадә е-мишдир. Ахундов бу мүнәсибәтлә пејғәмбәрин арвады Ајишә вә Сәфван һаггында әһвалаты нәгә едир өз кәстәрир ки, Аји-шонин атасы «чаван ғызыны чохла кишијә өз бир илхы өврат сәһибинә» әрә вердијиндән вә «һәр ајда бир дәфәдән зијадә Ајишәјә сәһбәт нөвбәти јетишмәдијинә» кәрә тәбин оларат Ајишә башга бир чаван оғлан—Сәфванла әләгдә олмуш өз бу чох адама мә'лум олмушдур. Бундан хәбәр тутан пејғәм-бәр јенә Ајишәдән ал чәкмәк истәмәмиш вә русвајчылыгдан хилас олмағ үчүн 12 әјә ујдурмушдур вә һәтта бу ашкар әһ-валатта инананлары чәһәннәмлә һәдәләмишдир. Ахундов пејғ-әмбәрин бу һәрәкәтинин һейрәтлә тәсвир едиб јазырды: «Си-зин аллаһыңыз дилтәчк олур; он ики әјә пејдәрпеј Ајишонин паклыгына назил едик ки, пејғәмбәр јенә ону сәһнә кәтирсин вә она јавылыг етсин өз ифк дејәнләрә әзәб вә дә едир. Бу бичарәләрин нә тәсәһри вар иди, вәгти ки, бир чаван өврат бир кәчә бир чаван оғланла сәһрада гала, әлбәттә һәр кәс

бүдкүманә дүшәр... Јалғыз сизин аллаһыңыз бу күманә ет-мир. Куя өз Чәбрәјил вә Микаилдин Ајишәјә вә Сәфванга кәзәтчин гојмушду ки, бир-бирларына јавылыг етмәсиниләр?»¹.

Ахундов ејин бир мәйирәнк вә инандырычылтыла пејғәм-бәрин дикәр чаријәләри Марижә, Нәфәсә вә башгалары һаг-гында әјәләрин мәзмунуну да шәрһ едир өз буиларын һәм-ясынын пејғәмбәрин һәрәмханасында һәр кун онун арвадла-рынын «рашк вә һәсәд» нәтижәсиндә баш верән һадисәләрлә вә пејғәмбәрин өзүнүн сәһбәт дүшкүлүјү илә әләгәдәр ол-дугуну гејд етмишдир.

Ахундов јазмышды ки, әкәр пејғәмбәр «сәһбәт гејдиңә кирифтәр олмасайды, нә үчүн бикәнә өвратә гәүл һалында чәһрән дејирди ки, афәрин сәнин һүсн вә чамалына вә му-нәзәһәдир о аллаһ ки, сәни бу ләтәфәтдә јарадыбдыр...». «Мә-јәр башга өврат гој иди ки, о, өз оғуллугунун өвратини алыр-ды?» Ахундов сөзүндә давам едәрәк јазмышды ки, «сонпа-рәстлији дәрәчәји-һфрата јетирән» вә «онун-буун өвратинә тәмә едән» вә «тәмә олунмуш өвратин әлә кәтирилмәсини мүчиди-каинатын фәрманына мәрбут» едән «пејғәмбәрә иман кәтирмирәм»².

Мүсәлманларын әхлаги идеалы сәјылан Мәһәммәд пејғ-әмбәрин шәхси мә'нәви һәјәтинин бәлә кәскин вә тәкзиб-едилмәз дәлиләр әсасында тәңгид едилмәсіндән чыхарылан әсас мәнтиги нәтичә бундан ибарәтдир ки, мүсәлман әлқәла-риндә бәшәријәтин јарысы олан гәдиылара гаршы бу әл-чәлдычы вә тәһгиранә мүнәсибәтин әсасыны исламни бан-иси Мәһәммәд пејғәмбәр өзү гојмушдур. Оунун мәрјәјән етәдији еһкамлар гәдиыларын чохәсрлик әсарәтдә сахланымасында башлыча рол ојнамышдыр.

Ахундов бу еһкамларын тарихнә аид кәтирдији фактик материаллар әсасында оиларын пучлугуну вә зәрәрини ин-карәдилмәз дәлилләрлә сүбүт етмишдир.

Ахундов кәстәрирди ки, тәбнәти е'тибарилә бәшәр чәмиј-јәтинин там һүгүтлу фәрдаләри олан гәдиылар да бүтүн азад-лыг һәмәтләриндән истифадә етмәдиләр.

М. Ф. Ахундов өз әсәрләриндә хүсусән о заман Азәрбај-чанда вә башга мүсәлман әлқәләриндә гәдиыларын пәрдә алтында сахланымасына, оиларын әбеди зүлмәтдә боғулуб, олмазын әзәб өз истрибалара дүчәр едилмәсінә банс олан һичаб еһкамына гаршы кәскин мубаризә апармышдыр.

Бу нөгтеји-нәзәрдән онун «Јек кәлмәнин тәңгиди» һаггында трактаты тәғдирә ләјиндир. Бу дәрин мәзмунлу әсәриндә Ахундов шәриәти «әдаләт чәшмәсә» кими гәлмә верән «Јек кәлмәнин мүәллифини кәскин тәңгид едәрәк ондан сору-шурду:

¹ М. Ф. А х у н д о в, Әсәрләри, III чилд, Баки, Азәрнәшр, 1938, сәһ. 119.

² Јенә орада, сәһ. 121—122.

¹ М. Ф. А х у н д о в, Әсәрләри, III чилд, Баки, Азәрнәшр, 1938, сәһ. 122.

² Б а х : јенә орада, сәһ. 123—124.

«Әкәр шәрият әдаләт чәшмәси исә, конституционун биринчи асары олан һүгүг бәрәбарлијини муһакимләрдә ичра етмәдиләр. Һүгүг бәрәбарлијини јалныз киши тајфасынамы мөхсүсүлдү? Шәриятини нә һаггы вар ки, гадын тајфасыны һичаб әјәси васитәсилә даими һәбсә атыб, өмрү бунунча бәдбәхт едир вә јашамаг не'мәтиндән мәһрум едир...»¹.

Ахундов кәстаририд ки, һичаб әјәси Ајишә илә Сәфван һекајәтиндән сонра зинаны рәф етмәк үчүн назил олмушса да, әслиндә бу әјә ислам тајфалары арасында зинанын даһа чох јайылмасына сәбәб олмушдур.

Ону фикирнчә һичаб әјәсини кениш тәблиг едән мүсәлман руһаниләрини вә мүстәбидләрин тәгсири үзүндән «рәзил хачә сатмаг пешәси јайылмыш», «бүтүн гадынларын елм, сәнәт вә фәнләрдә тәрбијәләндирилмәси вә бунун киши бүтүн мәсәләләрдә гадынларын һүгүг вә азадлығынын алынмасы вә хүсүсән кәзинти вә һәрәкәтини јохлуғу, чох вахт мәһдуд бир јердә отуруб галмаг, мәнчүб вә өртүлү вәзијјәтдә кәсиф һаваны удмаг нәтичәсиндә... гадын тајфасы чүрбөчүр хәстәлијә тутулдур»².

Ахундов һичаб еһкаманын гадын чинси үчүн ән бөјүк әдәләтсизлик һесаб едәрәк «Кәмалүддәвләнин икинчи мәктүбү»ндә мүсәлманлара мүрачәт едәрәк тәләб едирди: «Еј чамәст, гадын тајфасыны һәбсдә вә пәрдәдә сахламағын, бәшәријјәтин јарысы һаггында бөјүк зүлм олмагдан башга, киши тајфасы үчүн дә сәјсәз-һесабсыз зәрәри вардыр. Бу күндән е'тибарән гадын тајфасыны һәбсдә вә пәрдәдә сахламағын вә онлары тәрбијәсиз гојмағын. Онларын һаггында зүлм вә чәфаны ләјиг көрмәзин»³.

М. Ф. Ахундов дини-феодал әхлағын мүг'ә вә сиғә һаггындакы еһкамларыны да ејин бир гәтијјәтлә ифша етмишдир. Ону нәзәринчә дин хадимләринин ујурмасы олан вә шәријәтдә өз әксини тапмыш мүг'ә ән бөјүк әхлағсызлыг олуб инсан шәрәфинә ләјиг дејилдир. Ахундова көрә сиғә илә позгунлуғ арасында аз фәрг вардыр. Буна көрә дә сингәни мүдафнә едәнләр өзләри һәм кишиләри, һәм дә гадынлары әхлағсызлыга доғру сөвг едирләр. Бунунла әлагәдар олараг Ахундов о дөврләрдә феодал Азәрбајҗанында вә бир сыра башга мүсәлман өлкәләриндә кениш јайылмыш чохарвалдылығы амансыз сурәтдә ифша етмишдир. Ахундов чохарвалдылығын бир сыра ијрәнч чәһәтләрини ачыб кәстәрмәклә ону бәшәријјәтин јарысы олан гадынлар һаггында ән гаты зүлм һесаб етмишдир. О, гур'анын чохарвалдылығы јол верән әја-

ләринә гаршы чыхыш едәрәк гәзәб һисси илә јазырды: «Ислам милләтинин е'тигадында бүтүн кәинатын халыгы вә гур'аны назил едән аллаһ, дөрд арвадан әләвә сәјсәз кәизләрин арвад едилмәсини саһибләринә чәиз көрмүшдур. Гур'анын мә'лум әјәсинә көрә, куја бу бичарәләр онун бәндәләри дејилләр вә онларын јарадыны башгадыр вә исламы тәбул етсәләр дә, онларын һаггында зүлм рәвадыр.

Тәәчүблүдүр ки, гур'аны назил едәнин өзү зүлмүн баниси ола-ола, бәндәләриндән әдәләт истәјир». Ахундов јазырды ки, гадынлар һаггында бу чүр мүнәсибәт әдәләтә вә бәшәријјәтә эидир. «Бу чүр шәјрәләр јалныз чәһәтәннәм саһиб, зүлм вә гәзәб мәнбәји мүсәлманлар аллаһынын үлуһијјәтиндә ичәзә верилди, онун тәбиәтинә ујундур, бәшәријјәтин тәбиәтинә ујун

Ахундовун фикирнчә чохарвалдылығы «бәшәријјәтин зәиф бир һиссәси һаггында ачыг зүлм олмасындан башга, онун бир сыра өзкә «фәсадлары да» вардыр, о, бу «фәсадлардан» ашағыдакылары хүсүс олараг гәјд етмишдир: Ону нәзәринчә чохарвалдылығын ән ијрәнч чәһәти әввалән, өзүнү онда бұрузә верир ки, «о гонимлар арасында вә хүсүсән әрирәри арвалардан доғулан бачылар вә гардашлар арасында даими дүшмәнлик» тәрәдир.

Икинчиси, чохарвалдылығы гадын һаггында әдәләти тамамлә мәнвә едир. Чүнки «әдәләт киши өз биринчи арвадынны үстүнә икинчи арвад алдығы заман јох олур. Бундан сонра кишинин өмрүнүн сонунә гәдәр биринчи арвадынн һаггында кәстәрдiji ачыг зүлмү сабит вә бәргәрәрдир. Гур'аны назил едән бу мәддә дә әдәләтин мән'ясына диггәт етмәмишдир... Гур'аны назил едән бир мәддәдә зүлмә ичәзә вердикдән сонра јенә һаман мәддәдә зүлмүн галмасы илә бәрәбәр әдәләтә әмр етмәси дөзүлмәз бир тәклифдир»⁴.

Чохарвалдылығын үчүнчү бөјүк зијаны ондадыр ки, «...чохарвалдылыга чох заман инсанлар севки вә мәнәббәт ләзәтіндән мәһрумдур. Әкәр тәсадүфун бу чох арвалардан биринә гаршы ешг вә мәнәббәт эмәлә кәләрсә, башгалары һеч олмәзсә инсаф вә әдәләтин эидинә олараг сәмәрәсиз арвалар гәјдиндә ганлар удачачлар»⁵.

Нәһәјәт, Ахундовун фикирнчә бир һалда ки, дүнијанын габагчыл адамлары, мүтәрәғги философлар «гадынлар тајфасы һаггында әдәләтин мән'ясыны... јахшы башга дүшүкләриндән гадынлары бүтүн инсанлыг вә азаддыг һүгүгларында кишиләрдә шәрик сәјырлар... әкәр гадын вә кишиләрин һүгүг

¹ М. Ф. Ахундов, Әсәрләри, II чилд, Бакы, Азәрнәшр, 1951, сәһ. 208—209.

² М. Ф. Ахундов, Әсәрләри, III чилд, Бакы, Азәрнәшр, 1938, сәһ. 149.

³ Јенә орада, сәһ. 126.

⁴ М. Ф. Ахундов, Әсәрләри, II чилд, Бакы, Азәрнәшр, 1951, сәһ. 104.
⁵ М. Ф. Ахундов, Әсәрләри, III чилд, Бакы, Азәрнәшр, 1938, сәһ. 150—151.

⁶ Јенә орада, сәһ. 151.

барабарлиги haггында философлар арасында үмуми рә'й вара, онда чохарвадлыгы бу һүгүг барабарлигини зиддинәдир. Ахундовун рә'йичә «...чохарвадлыгы рәф етмәк үчүн әсәрләр язачаг олан философлар шүбһәсиз, ... онун фәсады вә чиркинлиги haггындакы мисаллары вә тәчрүбәләри зикр едәчкәләр»¹.

М. Ф. Ахундов дини-феодал әхлагын гадына мүнәсибәтә даир бу еһкамларыны тәнид едәрәк, гадынлара бүтүн саһәләрдә кишиләрә барабар «инсанлыг вә азадлыг һүгүглары» верилмәсини вә биринчи нөвбәдә онларын арасында елм вә маарифин кениш јайылмасыны гызгын аруз етмишдир. Онун кечән әсрин орталарында јаздыгы мәшһур комедијаларында јаратдыгы гадын образлары мәһз бу мәгсәдән өзүндә әкс етдиришдир.

Көркәмли әдибимиз Чәли Мәммәдгулузада һәлә 1928-чи илдә јаздыгы бир мәгаләдә Ахундову бу хидмәтләринә лајигинчә гүјмәт верәрәк дејирди: «Мирзә Фәтәлинин комедијаларында Шәрг гадыны илк дәфә сәһнәдә чыхыбдыр, орада данышыбдыр, күлүбдүр, аглајыбдыр вә орада биринчи дәфә кишиләр ичиндә иһзари-вүчуд еләјибдир. ...Гара пәрдә дәкәндән дүнјанын ишығына гадынлары чыхарыб кәстәрмәкдә Мирзә Фәтали чәһаләтпәрәстләрә буну демәк истәјир: бах, бу гочаг вә көзәл гадынлар инди авам вә надан инсанлардыр. Лакин онлар кәләчәкдәки ингилабын сәјәсиндә алымыш олдулары тәрбијә вә елмин тәсири алтында өз азадлыгларыны әлдә едәчкәләр, инсанлыг һүгүгларындан акаһ олуб шәриәтин чомағыны кишиләрин әлиндән алыб һәмишәлик туллајачаглар»².

Һ. М. Зәрдаби дә гадына инсанлыг мүнәсибәти бәсләнилмәси угрунда бәлә әзмәл мубәризә апармышдыр. «Әкинчи», «Каспи», «Һәјат» вә башга гәзетләрдә јаздыгы бир сыра мәгаләләриндә Зәрдаби «мүсәлман өлкәләриндә гадынларын өз кишиләринин гулуна чеврилмәсиндән» шикәјәтләнәрәк тәләб едирди ки, гадына чәмијјәтин там һүгүгул үзвләри кими бахылсын, онлара өз исте'дад вә бачарыгларыны ашқара чыхартмаг үчүн һәртәрәфин шәраит јаратдылсын. Онун фикринчә әкәр бәлә олмәзсә, инсан нәслинин јашамасында мүстәсна рол ојнајан гадын чинсинә гаршы бөјүк әдәләтсизлик кәстәрилмиш оләр.

Һ. М. Зәрдабинин етик көрүшләриндә гадына, онун әмәјинә вә ләјагәтини дәрин һәрмәт бәсләмәк мүһүм әхлагн вәзифә сәвијјәсинә галдырылмышдыр. Онун фикринчә «гадын бәшәријјәтә ана вә илк тәрбијәчидир», буна көрә дә гадына һәр-

¹ М. Ф. Ахундов, Әсәрләри, III чилд, Бақы, Азәрнәшр, 1938, сәһ. 151.

² Бах: «Револүсија вә култура» журналы, 1938-чи ил, № 6—7, сәһ.

мәт етмәјәнләр, онун һејсијјәт вә шәрефини таппалајанлар ин әхлагсыз адамлар һесаб едилмәлидирләр. «Вәһшиләр бәлә өз аналарына һәрмәт едирләр. Һалбуки бүтүн мәхлуғатын тачы олан инсанларын арасында еләләринә тәсадүф едирик ки, онлар өз аналарын фитрән нагис бир мәхлуғ кими бахырлар. Бу, әлбәттә, дөзүлмәздир». Зәрдаби гадынлары сырф биологичә хүсусијјәтләринә көрә зәиф, тәбиәти е'тибарилә кишиләрдән ашағыда дуран һакамил варыглар һесаб едән мүсәлман руһаниләринә вә башга чәһаләтпәрәстләрә гаршы Ахундовла ејни чәһбәдә чыхыш едиб кәстәрирди ки, гадынлар нә әгли, нә дә физики гәбилијјәтләри е'тибарилә кишиләрдән кери галмырлар.

Һ. М. Зәрдаби тәбиәтшүнаслыга инд әсәрләриндә объектив сүрәтдә гадынның әри гәбырғадан јаранмасы вә буна көрә дә фитрән камил олмајан, јарымчыг вә нагис бир мәхлуғ олмәси haггында ислам дининин еһкамына гаршы чыхмыш вә кәстәрмишдир ки, гадын haггында бу чүр үдүрмәләрин һәггитәлә һеч бир әләгәс јохдур. Јер үзүндәки чанлы организмләр, дүнјанын тачы инсан да (гадын вә кишилијјәтиндән асылы олмајар) дахил олмәгла, узун сүрән тәбиән төкәмүл јолу илк јаранмышдыр. Интеллектуал фәалијјәтә гадын вә киши ејни дәрәчәдә гәбилдир. Гадынның гәбилијјәтинә гаршы бу чүр јанлыш мүнәсибәт јалныс онун узун мүддәт әрзиндә аилдә вә ичтиман һәјәтдә әсәрәт алтында сахланмәси нәтичәсиндә јаранмышдыр.

Зәрдабинин фикринчә гадын әсәрәтинин әсасыны әсрләрдән бәри гадынларын елм вә маарифдән мәһрүм едилмәләри тәшкил едир.

Зәрдаби кәстәрирди ки, 90-чы илләрдә Бақы вә Кәңчә губернијяларында савадлы мүсәлман гадынлары бир фәиз бәлә тәшкил етмир, она көрә дә о, гадынларын савадландырылмәси гәјдинә галмагы ән башлыча вәзифә кими прәли сүрүр вә буну гадын азадлыгынын әсасы һесаб едирди. О, өзү бу саһәдә илк тәшәббүс кәстәрмиш вә јухарыда гәјд еддүјимиз кими, 1896-чы илдә әрнәз илә Бақы губернаторуна мүрачәһәт едиб, она Бақы шәһәриндә мүсәлман гадышлар үчүн ибтидан мәктәб ачмаға ичәзә верилмәсини хәһиш етмишди. Зәрдаби бу мәктәбин дәрс планына бир сыра дүнјәви елмәләрин тәдрисини дахил етмишди. Бақы губернатору Зәрдабинин бу тәшәббүсүнүн һәјәтә кеңирилмәсинә ичәзә вермәмишдирсә дә, о, сонралар башга јолла буна наил олмушдур. Бақы шәһәриндәки гадын семинаријясына әзәрбајҗанлы гадынлары чәлб олунмәсында о, хәли әмәк сәрф етмишдир. Зәрдабијә бу ишдә онун арвады—семинаријянын мүәллимәси һәнифә ханым Мәликова јахындан көмәк етмишдир.

Һ. М. Зәрдаби гадынларын маарифломосиндән бәһс едәр-

көн бунда ирар едирди ки, аилэ чэмијјэтин кичик бир өзэјидир ва бу өзэјдэ гадын асае јер тутур. Гадын аилэнин бир чох башга ишлэриндэ олдуру кими, ушагларын илк тэрбијјиндэ да башлыча рол ойнајыр. Буна көрө дэ ананың наданлыгы ва авамлыгы ени заманда ушагларын тэрбијјосинэ, онларын өглэ инкишафына да өз мэнфи тэсирини көстөрир. Буна көрө дэ, онун нэзэринчэ, чэмијјэт аилэдэ тэрбијјојэ лагејд ола билмэз.

Һ. М. Зэрдаби мүсэлман өлкөлэриндэ гадынларын савадсызлыгынын үмуми тэрбијјэ ишинэ көстөрдјји чидди мэнфи тэсирдан бэис едорэк Түркиянин мисал көтирир вэ көстөрир ки, Түркиядэ «үнас тајфасы елмдэн бихобөрдир. Чүшкү тэрбијјенин бинасы ана иладир, ушаг 7—8 јашына кэлнчэ ону ана тэрбијјэ едир, она бинаон үнас тајфасы тэрбијјэтсиз галдыгына османлы дөөлөтинин кишилэрэ елм өкратмэјиндэн ол гэдэр нэф олмайыр»¹.

Онун нэзэринчэ гадын өз өвладларына өглэ ва эхлагы инкишафда көмөк етмэлдир. Өзү мөвһумат ва зүлмэт думанында богулан ана, шүбһосиз, өз ушагларынын интеллектуал инкишафына лазымчыча көмөк эдэ билмэз. Өксинэ, өз ушаглыгыны белэ авам вэ савадсыз, диндар аналарын һимајосиндэ кечирэн ушаглар бөјүдүкдэн сонра һатта елмлэ, тэһсиллэ мөшғул олсалар да, узун мүддэт мөвһуматчы аналарын бешик башында сөјлөдиклэри дини эфсанэлэрин тэсириндэн гуртара билмирлэр.

Һ. М. Зэрдаби дэ чохарвадлылыгы, гызларын разылыгы олмадан онларын эрэ верилмэсини гадын эсаротинин эң чиркин тэзашүру кими гимэтландирмишидир. Гадында инсан кими рэфтар етмәмөк, онун инсанлыг шөрөфинэ, мәлијјинэ һөрмөт етмәмөк вәһшилик вэ эхлагсызлыгыдур. Зэрдаби јазырды ки, бәзиллэри өз наданлыгы вэ гөддарлыгы үзүндэн белэ күман едир ки, гадына гаршы бу чүр рэфтар етмөклэ өз хошбөхтлијјини тэмин едир. Лакин онлар анламырлар ки, бунуна һеч дэ хошбөхт олмайыб, өспиндэ өз һейван һисслэринин гулу олай дүшкүнлөрө вэ залымлара чеврилирлэр. Зэрдаби беллэлэрини «вичдандан мөһрум бөдбөхтлэр» адаландырмышдыр.

Зэрдаби дэ гадынлара кишилэрлэ ејни һүгүг верилмэсиндэ тәкин едирди. О, буну интисади эсасы олмаг етибарилэ биринчи нөвбэдэ гадынларын јалныз мэтбөхэ бағланыб галмасы һалыны арадан галдырмагы вэ бу мөгсөдлэ онларын тэсөррүфат ишлэринэ кениш мигјасда чөлб олунмаларын ирәли сүрүрдү.

«Бэдин-сэнајэ мөктөб мүссислэрини»², «Шамахылылары

нечэ көмөк етмэли?»³, «Гафгаз кустар комитэси һаггында бир нечэ сөз»⁴ вэ бир сыра башга моголалэриндэ Зэрдаби Азэрбајчанда тохучулугу, халчачылдыгы, ипокичлији, орнамент-бэзөк чөкмөји вэ гадынларын ишлэјэ билэчөји бир сыра пешлэри вэ тэсөррүфат саһалэринин инкишаф етирилмэсини вэ бу саһалэрдэ гадын эмэјиндэн дүзкүн истифадэ едилмэсини, онларын бачарыг вэ исте дадларын инкишафына кениш мејдан верилмэсини вэ һабелэ онларын бүтүн ештијачларына сон дөрөчө һэссас јанашылмасыны тәләб едирди. Мөһз буна көрө дэ тасадүфи дејилдир ки, Зэрдабинин мүасирлэри ону «Бүтүн Гафгаз мүсэлман гадынларынын атасы»⁵ адаландырмышдыр.

Өлбөттө, бу дедиклэримиздэн һеч дэ белэ бир нәтичэ чыхартмаг дүзкүн олмаз ки, М. Ф. Ахундов вэ Һ. М. Зэрдаби гадына феодал-патриархал мүнасэбэтинин ичтман көкларини там дүрүст ашкар эдэ билмишлэр. Онлар бир сыра объектив сөббөлэр үзүндэн гадын эсарэтинин синфи маһијјэтини дүзкүн ајдынлашдыра билмөјүб, бу саһадэ дэ маарифчилик мөвгејиндэн там узагшлаша билмэмэшилэр. Лакин бу мөһдүд чөһтлэринэ бахмајараг орта эслэрлэ мөхсүс вәһши феодал зүлмүнүн, мөвһумат вэ чөһалат гаранлыгынын һөкм сүрдүјү бир шөрәнтдэ Ахундовун вэ Зэрдабинин гадын азадлыгы һаггында бу чөсарэтли чыхышлары онларын шүбһэсиз тарихи хидмәти һесаб едилмэлдир.

2. Имитјазлы феодал силклэри нүмајөндэлэринин эмәли эхлагының тәгтиди

Ислам дини эхлагы өз маһијјэти етибарилэ феодал эхлагы иди. Чүнки о бүтүн феодал истисмар формаларына вэ Азэрбајчанын имитјазлы феодал силклэри нүмајөндэлэринин — ханларын, бөјлэрин, агаларын, руһанилэрин вэ башгаларынын һәр чүр эхлагсыз һәрәкәтлэринэ бәрәат гасандырды.

Ислам дини бүтүн эхлагы һәрәкәт вэ гајдалары аллаһын ирадэси илә изаф едорэк кәндиллэри вэ шөһәр јохсулларыны мүтилијэ, һәр чүр эзаба вэ эзијјетэ сабрлэ дөзмөјэ, һәр чүр һагсызлыг вэ одалэгсизлијэ аллаһын мөсәһәти илә олан бир иш кими бахмага, өз һисс вэ етираслэрыны даим богмага, мөвчүд феодал гајдаларына итаоткарлыгыла бојун ајмөјэ чығарырды. Ислам дини эң јакшы эхлагы сифатлэри јалныз дини неш эсас еһкамыны вэ булардан доған сәјсиз-һесабысз ајинлэри ичра етмөкдән ибарәт һесаб едорөк, инсанын интеллектуал вэ эхлагы инкишафыны дар гәфәс ичәрисинэ салырды.

¹ «Каспи» гәзети, 1902-чи ил, № 86.

² «Каспи» гәзети, 1899-чу ил, № 264.

³ «Каспи» гәзети, 1908-чи ил, № 200.

⁴ «Әкинчи» гәзети, 1876-чы ил, № 13.

⁵ «Каспи» гәзети, 1902-чи ил, № 149.

дов бу комедијаларында бəдин образлары руһанилəрин, бəдилəрин, мəурларын эмəли əхлагыны ифшə едир, онларын аварə, вейл, тўфелли һəјат кечирдиклəрини, өз тəлəблəрини мўхтəлиф юлларлə вə һижлэлэрлə башгаларынын һесəбына ەдадилкəрини реалистчəсинə изаф вə шəрһ етмишдир. Бейүк мўшəһидчилик гəбилијјəтинə малик олан Ахундов өз комедијаларында кечен эсрин орталарында Азэрбайжанда феодализмин дəрин бейрəн кечирмэсилə əлағадар оларағ əхлаг дүшкүнлүјүнү горхунч мəнзəрсини вермишдир. Бу чəһəтдэн онун «Һекəјоти-хыре гулдурбасан» комедијасы чох характерликдир. Комедијада тəсвир олунан имтијазлы феодал силки нумəјəндэлəri чəсурлуг, икидлик кими əхлаги катэгорияларə өз мөгсəдлəринə ујун мəзлум верирлэр. Онларын нэзəринчə оғурлуг, сојунчулуг, јолкэснлик, башгаларыны алдатмағ, һижлэкарлик мусбət əхлаги сифəтлəрдир, əл чəсурлуг вə икидликдир. Əкиннə, онлар ады «гулдурлугда чəкилмэјэн, емүндə бир ат оғурамајан, бир екүз гоммајан, бир дəфə јол кэсмэјан» адамы горхағ, фəрасəтсиз һесəб едирлэр. Комедијанын сужетиндэн мəлум олдуғу үзрə чаван оғлан Бəрам мунтəзэм сурутдə оғураулга, гулдурлуғла мəшғул олур вə буну өзү үчүн икидлик һесəб едир. О, эмиси оғлу Тарывердијə ишанлы олан Пəрзады алмағ истəјир. Өз мөгсəдинə чатмағ үчүн Бəрам əвəлчə Тарывердини өлдүрмэк истəјир, лəкин чозадан горхур. Сонра кэлэкбаз вə ачкөз Намазын вə онун арвады Залханын вəситəсилə Тарывердини гулдурлуға тəһрик едир ки, ону ја өлдүрсүндэр вə ја да оғурлуғда тутуб чəзаландырсынлар. Тарыверди өзүнүн дејили кими «һеч бир оғурлуг етмэсин, гулдурлуға кетмэмишдир». Феодал əхлагы илə зəһарланмиш Пəрзад, Тарывердини јалынз бунə кərə севмир ки, онун ады «бир оғураулга, бир гулдурлуғда, бир гəгəлмиғда чəкилмэјидир». Намаз вə Залха Тарывердини горхудур вə алдадарағ чинајотə—гулдурлуға тəһрик едирлэр.

Бу кичик комедија вəситəсилə көзүмүз өнүндə кечен эсрдə Азэрбайжанын имтијазлы феодал силкəринин мəишəтində көк салмыш олан, чох заман ентнјач үзүндэн дејил, савадсызлығ вə мэдонијјəтсизлик үзүндэн, «икидлик əламəти» сајылан оғураулун, сојунчулуғун, гулдурлуғун нə дэрəчэдə артым олдуғунун чанлы сəһилэри дајаныр. Һатта ғызлар да бу чүр «көзəl əхлагы» сифəтлэрə малик олмајан оғланлары севмирлэр. Ахундов Тарывердини гулдурлуға тəһрик едэн Залханын дили илə дејир:

«Бичарəнин һеч тəғсирни јохдур. О нејлэсин ки, бу виран олмуш өлкəнин ғызлары гулдурлуг, оғурлуг бачармајаны севмирлэр. Диван бəјинə дејэн кэрək ки, бичарə кедэлəri нијə оғураулдан, гулдурлуғдан өтүр инчидирсən? Бачарысан өлкəминизн ғызларына гадаған елэ ки, гулдур олмајан оғланлар

дан зəһарлр кетмэсин. Онда мən замын ки, гурд гојун илə отларјар»¹.

Ахундов өз комедијаларында белə бир фикир јүрүтүшдүр ки, имтијазлы феодал силкəринин эмəли əхлагы эсиндə чəмијјəтин əхлагчə тəнэззүлүнү вə позулуб ејбачар һала дүшмэсинин əламəтидир. Бу əхлаг инсанларда түфеллик, јаланчылығ, амəјə һəғарəтлə бахыш, јүнкүл, зəһмəтсиз гəзанч дəлынчə гəчмағ, оғурлуг вə и. а. кими он пис сифəтлəri тəрбијə етмөклə инсанлары ејбачэрлəшдир, шикəст едир вə онларда олан бəшəri сифəтлəri силб апарыр. Она кərə дə Ахундов өз комедијалары вəситəсилə ејни заманда ачы истəзə вə мəсхərə етмөк јолу илə өз һэмвəтэнлəринин əхлагыны ислə етмэјə, сафлашдырмаға, онларын көзүнү ачыб доргу јолла чəхармаға чалышмышдыр. Онун бүтүн бəдин эсэрлəринин аня хəттини мəһз бу ноҗиб мөгсəд тəшкил едир.

М. Ф. Ахундов имтијазлы феодал силкəрини нумəјəндэлəринин əхлаг дүшкүнлүјүнү бир сəбəбини дə онда көүрдү ки, мусəлман өлкəлэринин чохунда олдуғу кими Азэрбайжанда дə о вахтлар мөһкəмэ вə əдлијə ишлэриндə бейүк бир һэрч-мэрчлик, гарышмылғ һөкм сүрүрдү. Бир сыра ханлар, бəјлэр—ири торпағ сəһиблэр эслəri билдији кими чəзалар тəтбиғ едирдилэр. Бунун нəтичəсиндə дə бəзэн əл чинајəткəр чəзəсыз гəлйб, хүнайфсы адамлар һаһағ јерə чəзəјə мөһкүм едилдирлэр. Ахундовун нэзəринчə һэм феодал əхлагы, һэм дə феодал чəмијјəтин мөһкəмэ вə əдлијə ишлэриндəки гармарышмылғы ејни дэрəчэдə мənвəни позгүлүғə сəбəб олур. Чүнки мөһкəмэ гəјдаларында һөкм сүрэн һэрч-мэрчлик инсанларын шүүрунда «адалəт», «виждан», «инсаф», «мүрвəт» кими мүнүм əхлаги анлајышларын мənвəсини əзалдыб һечə ендирир. М. Ф. Ахундов Ирэны мисəl кəтиррөк шикəјəт едирди ки, «...нə бир ганун вар, нə бир низам вар, нə бир ихтијари-мүјјөн вар. Əкэр бириси бирисинə бир силлə вурə, мəзлум билмир ки, һансы ихтијара рүчу етсин. Бириси мүчтəһидин јанына јүүрүр, бириси шејхулисламын јанына гəчыр, бириси имам чүмөјə шаки олур, бириси даруғəјə кедир, бириси бəјлэрбəјијə эрз ејлəјир, бириси шаһзадə гапысына рүчу едир... Бир гануны-мүшəххэс вə һар кэсə дəстəвиз мөвчүд дејил, билэсэн ки, бир адама бир силлə вурулса, һансы ихтијара кэрək рүчу етсин вə мүғəсирин чəзəсы нəдир? Вахт ки, бирисинə бир силлə вурулду, мүғəсирин кими чəримə едэр, кими чүбарлыға мүстəһағ кэрар, кими афв едэр»².

Ахундов сөзүндə дəвам едэрək кəстəрирди ки, бу чүр вəзирјəтин нəтичəсиндə, «əјар бир кимсəндэн бир күнаһ сəдир ол-

¹ М. Ф. Ахундов, Эсэрлери, I чилд. Баки, Азэрнəшр, 1949, сəһ. 115.

² М. Ф. Ахундов, Эсэрлери, III чилд. Баки, Азэрнəшр, 1938, сəһ. 67—68.

«Һөлө бир надурустур ки, һәр сифәтә вә һәр донә кирә биләр. Истәрсән бир-ики саатдан сонра бир мүтәшәххис тачир сифәтиндә кириб јанына кәлсин ки, сән өзүн дә онун һаггында мүштәбәһ оласан. Мәкәр билмирсән ки, бу кимин нүтфәсиндән әмәлә кәлиб? Бу, дабаныкәсик һейдәргәлуунун оғлудур ки, күндүз Әһәрдә көрүнүб кечә иккикүнлүк јол пәјадә кәлиб, Тәбриздә мәрһум гаим-мәгамын евиндән бир чаваһир мүчүрсүнү апарыб, кенә елә о кенә Әһәрә гајыдыб; сүбһ чагы карвансара даланында јатмыш имиш. Аләм тамам һейран гаимшыды онун бу әмәлине. Мәһз онун бу һүнәрине көрә иш ачыландан сонра ону әлдүрмәјиб анчаг дабанларын кәсдиләр»¹.

«Алданмыш кавәкиб» повестиндә М. Ф. Ахундов мустанбид ибарә үсулу шәрәтиндә дөвләт мә'мурларынын һакимийјәтә кәләркән хейрхәһәһтигән, инсафдан дәм вурдуғлары һалда әмәли фәалијјәтдә ән әхләгсиз һәрәкәтләрлә мәшғул олдугларындан, зәһмәткеш инсанлара һәғәрәтлә бахдығларындан, вичдан, әдаләт һиссләриндән мәрһум олуб, ачкәзүклә халгы сојмаларындан, һәр чүр әхләги мұлаһизәләрдән тәм узаг олдугларындан бәһс едәрәк јазыр:

«Кәтхудадан тутмуш падшаһадәк күлл әрбаби-мәнәсиб әһли-зәләмә вә гүттауттәригдилрәр, мүлк вә милләтә һаркиз бунлардан бир мәнфәәт анд дејил, һәмимшә өз һәваву-нәфсләри илә бичарә халгы чәримә вә мүахизә вә мүғәб едилрәр, өз рәфтарларында һеч бир ганун вә гајдаја мүтәәссик дејилрәр, бу чүрә рәфтар анчаг әһли-зүлмүн вә гүттауттәригләриң әмәлидир»².

Ахундов дөнә-дөнә гејд етмишдир ки, истәр мәнкәмә ишләриндә, истәрсә дә башга дөвләт ишләринин ичрасында әдләттин белә кубуд бир сурәтдә тапдаланмасы чәмийјәт үзвләринин әхләгына сон дәрәчә пис тәһри едир. Онун нәзәриндә белә бир вәзијјәтдә әхләгын һеч бир ме'яры галмыр.

М. Ф. Ахундов Азәрбајҗан әдәбијјатында тәңгиди реализм мәктәбинин әсасыны гојмушдур. Бу әдәби чәрәјанын әсас истигмәти Азәрбајҗанын о заманки ичтимаи-мәдәни һәјатында, јашајыш тәрзиндә вә мәшәһәтдә көк салмыш мәнфи чәһәтләри, көһнәлији, чәһәләт вә мөһвүматы, бәјләри, мүлкәдәрләрин, руһаниләрин өзбашыналығыны вә әхләг дүшкүнлүјүнү амансыз сурәтдә тәңгид етмәкдән ибарәт иди. Бу әдәби мәктәбти ән көркәмли нүмәјәндәләриндән бири кими маарифчи шаир С. Ә. Ширвани өзүнүн иләјача зәнкин ичтимаи сәтираларында руһаниләрин вә мүлкәдәрләрин әмәли әхләгыны тәңгид етмишдир. Онун «Ширван бәјләри һаггында» јаздығы мәшһур һәчви өз дөврүндә мүлкәдәрләра вә чар мә'мурларына гаршы гәзәб вә нифрәт акты кими сәсләнмишдир. Ширвани

¹ М. Ф. Ахундов, Әсарләри, I чилд, Баки, Азәрнәшр, 1949, сәһ. 255—256.

² Јенә орада, сәһ. 283—284.

бәјләрин гәддарлығыны, залымлығыны, һиләкәтләрини ифшә едәрәк онлары вичдандан, мүрвәтдән, рәһмдән мәрһум олан һейванлара бәһзәтмишдир.

Бәјләрин һасил олуб дөври-фәләкәдән кәчки, Једи јанлығы, гарын салды гојун тәк һамы, Ат әлүб итләрин оладу нәһә күн бәһзәт...
Јенә бәјләр нүз әлүб бир нәһә аман бәһзәт,
Күһин атлар нәһә ки, арна гәһәр евиндәт...
Бу ешкәләр јейибон арпаһа түгүн хәһәт!

С. Ә. Ширвани чар мә'мурларынын вә ичтимаи мәнфәәтләри үчүн һәр чүр ачгаг һәрәкәтләр етдикириндән, ач гүрд кими халгы сојмаларындан, һаггы, әдләтлә тәһләстәһарәг өз нәфсләринин гулу олдугларындан, һәр чүр ачгагы вә шәрәфсизликлә мәшғул олдугларындан һиндәләт-һәрәк јазыр:

Иј чәкирләр түһә тәк тә ки, көрдү һәрчә һәр аш,
Кимдә һәр ағчә пәләв, һәр кәһә јанлы бәһзәт,
Чоһу вар ки, көтүрүб чүн елдән бәһзәт мәһш,
Өз евиндә јемәјиб анд ичәрәт бир кәһә аш...
Гарын отармаг үчүн зәһфини һейван елади,
Әһли-диһанын ишә шәрһ гылым бир нәһә бәб,
Шәри итмәмә јетимизә јазылә әли китаб;
Фүғәрәлар јаныбән зүлм олдунә әдәт китаб,
Бир тәрәфдән еләди зәләлә Ширвани хараб,
Бир тәрәфдән ки, бәләр әләми ичран елади».

С. Ә. Ширвани өз ичтимаи сәтираларында имтијазлы фәдәл силкәри нүмәјәндәләринин рүшвәтхорлуғуунун ифшасына кениш јер вермишдир. О, өзүнәмәхсус бир чәсарәт вә каскинликлә рүшвәтхорлуғу дөврүнүн ән чидди ичтимаи бәләларындан бири һесаб етмиш вә ону гәтијјәтлә гамчыламышдур. Ширвани чар мәнкәмәләринин «рүшвәт тәләси» вә «сојғучүлүг вәситәси» алдандырараг, бүтүн дөвләт мә'мурларынын халгы һәјәсызчасына сојдугларына гаршы чидди етираз етмишдир.

Нә преста, нә кемәкчи, нә квартал, нә казак,
Һамысы гурд кими сојмагыға халгы ки, гочаг,
Мәсләһәтчин ејдијибләр нәһә шыхсы һагач,
Нәчә кәс вар ки, нәһагдан олубдур дустаг,
Кими елдүрдү көрәк, һансы синиб ган елади...
Адвокатлар дәмә, бу халг илә мәһәнди-јағы,
Башы ган, дили һапут, орта Ағачан ајағы,
Сојдулар әрәчинин галмады чисминдә јағы...
Миравој судјада вардыр нәһә бәзәт әмәлә,
Үз күләш, галби гара, саггалы мәһәнди-шәлә,
Шәлә саггалы гојуб чифеји-дунјајә тала...».

¹ С. Ә. Ширвани, Әсарләри, II чилд, Баки, Азәрнәшр, 1950, сәһ. 136—137.

² Јенә орада, сәһ. 140.

³ Јенә орада, сәһ. 139—141.

С. Ә. Ширвани рүшвәтхорлугун кениш жайылмасында руһаниләрни дә чобан суратда тәғсиркәр олдуғларыны гејд етмишдир. Ачкөз, таманкар моллалар, шејхләр, газиләр, заһидләр, абидләр халтын авамлығындан бир кәлир мәнбәри кими истифада едир, рүшвәти, сатғынлығы ади бир һала чевиридиләр. Шайрини «Бәлх газиси вә харрат», «Дәли шејтан», «Кәпәјә еһсан», «Аллаһа рүшвәт», «Гарыгулу абид», «Ријакар абид», «Молла һагғында» вә бир сара бундара бәнзәр сатираларынын әсәс мәзмунуну мусалман руһаниләринини рүшвәтхорлугуна, һојасызлығына гаршы чидди бир етираз тәшкил едир. Бу сатираларын мәзмуну илә танышлыг шаирдә дин хадимләриниә гаршы нә гәдәр дәрһн шифрат вә кин олдуғуну көзүмүз өнүндә һумажин етдирик.

«Дәли шејтан» сатирасында ачкөз, вар-дәвләт һәрисн таманкар вә икнүзлү молла мәсхәрә едилер. Чәлдә гојун отаран чобан моллаја раст кәлир вә ону әлиндәки чомагла һәдәләјәрәк билдирер:

Дәли шејтан дејир ки, бир дәјәнәк,
Молланын золла башына зирәк.

Чобанын бу сөвләриндән горхуја дүшән молла чобана нәснәт вермәјә, ону «әглә кәтирмәјә» чалышыр:

Дәли шејтан сөзүнә етмә әмәл
Адам ол чыхартамы чәнтәдән,
Ғыды мәһрум нәзу нәмәтдән,
Әһли тәзвирдир, о шуму ләһн...
Говли-гафләтдән ичтинаб ејлә,
Әглә кәд, тәәт ет, сәвәб ејлә.

Ағыллы чобан молланын кәләјини ифша едәрәк бу дәфә дә дејир:

...Шејтан јенә дејир ки, мана
Ејлә моллаја ики гузу әта.

Гузу адыны ешидән молла дәрһал әввәлки фикриндән әл чәкир вә бу дәфә шејтанын сөзүнә «һәрдән бир» бахмағын мәсләһәт олдуғуну билдирер:

Чүн ешитди гузу адын молла,
Дәди әһсан бу говла нам-худа
Кәд дә бир бах сөзүнә шејтанын
Таки раһат ола дилү чанын!

«Кәпәјә еһсан» сатирасынын мәзмунуну да демәк олар ки, ејни бир мәсәлә—моллаларын рүшвәтхорлугу вә таманкар-

лығы тәшкил едир. Бу сатирала молланын мәънви сифәти, онун ич-үзү шиддәтлн бир истәһза илә ифша олунур.

Шаһсәвән кәвәрилариндән олан дөвләтлн һачынын Боздар адлы јахшы бир ити олур. һачы ити дини гәјдаларын әксинә оларак инсан гәбристанлығында бәсдирер вә ону инсан дәфи олунаркән мұәјјн едилән бүтүн гәјдалара риајәт етмәклә дәфи едир: кәфәнә бүкүр, ғүсәл едир, еһсан верер, кәјрат пәј-ләјер вә и. а. Бу шәриәтин, динини гәләбләрини позмаг демәк иди. Инсан үчүн мұәјјн едилән ајиналәри ит үчүн ичра етмәк олмәзди. Бу әһвалатдан хәбәр тутмуш молла илә һачынын арасында баш верән мүнәсибәтләри тәсвир едәрәк Ширвани нәгл едир:

Һали олмуш бу һала бир молла
Чәди фәјад, ғыды пәвәјлә
Дәди: вә милләтә, нәзир бу хотә?
Зәјә оладу шәриәти-ғәрра.
Диндән чыдым бу күүрүн-әвам,
Бәртәрәф оладу һәрмәти-ислам.
Ит нәзир, дәфиңу кәфиңу гәбристан?
Кетди әлдән шәриәтү гур'ән.

Молла «мәһшәр» етмәк үчүн ат миниб јола дүшүр. Ләкин молланын рүшвәтхорлугуну вә гарыгулулуғуну јахшы билән һачы бундан һеч дә горхмур, вәзијјәтдән чымаг үчүн сүрүдән әлли гојун ајырыб, молланын габгагына чыхыр вә Боздарын «вәсијјәтләрини» она сөјләјер:

Чох иди кәрдәнимдә һагғы мәним,
Дәди олсун һәрирдән кәфәним,
Һәр вәсијјәт ки, етан ғыдым әмәл,
Бир вәсијјәт сизнечүн етмиш әзәл,
Сөјләјиб сиз чәнаба әлли гојун,
Демишәм онлары јол үстә гојун.
Гојун әлин ешитди чүн молла,
Дәди әһсан бу һала, нам-худа!
Ит демә, о ади бәзим биримиз
Белә вәмүшләрә фәда диримиз!

Бурадан көрүндүјү кими әлли гојун үчүн молла ити етмәк тәј едир, өз дирлигини итин әлүсү үчүн фәда едир. Ширвани буну әхлаг душкүнлүјүнүн ән јүксәк әләмәти һесаб едир.

«Бәлх газиси вә харрат» сатирасында шаир «овчына дин-вар гојанда», «пәји-зәр аралыға кәләндә», «атасынын гәбридән чәкиб чыхаран» газисини әхлагындан да алчаг, позғун бир әхлаг олмадығыны гејд едир.

¹ Бах: С. Ә. Ширвани, Әсарләри, II чилд, Баки, Азәрнәшр, 1950, сәһ. 111.

¹ С. Ә. Ширвани, Әсарләри, II чилд, Баки, Азәрнәшр, 1950, сәһ. 85—86.

—дејән шаир өлдүрүчү бир сатира илә рүшвәт көрөндә көзләри кор олуб өз арвадынын кәбинини башгасына касон, өз арвадыны башгасына сизә едән газиләри элә салыр вә ифша едир¹.

«Аллаһа рүшвәт» сатирасы илә мүтәрәгги шаир рүшвәтин һәдиси дәрәчә артыб «аллаһа гәдәр чатмасына» гаршы үсјан-карчасына чыхыш едир. Сатиранын мәзмуну беләдир: һавалар гураглыг кечир, кәндиләрин тахлы вә башга әкнини јаныб тәләф олмаг тәһлүкәси алында галыр. «Һәр бағлы гапынын» ачарыны, «Һәр дәрдин дәрманыны» рүшвәтдә көрмәјә алышмыш олан кәндиләр аллаһа рүшвәт вермәк гәрарына кәлирләр. Бу мәгәдлә олар вар-јохларыны сатыб «симү зәр» топ-лајырлар вә бу симү зәри кәндхудаја вериб аллаһын јанына кәндәрирләр ки, рүшвәти версин аллаһа, бәлкә аллаһ бундан сонра рәһмә кәлиб јағшы јағдырсын. Кәндхуда аллаһа рүшвәт вермәк үчүн сәһраја кәдир вә нәлә чәкиб аллаһы ахта-рыр. Нәһәјәт, о Куфә сәһрасында элинде гызыл гушу, јанында ики өз туласы олан бир нәфәр «әмири-шаһсувар» көрүр вә белә һесаб едир ки, елә бу өвчү аллаһдыр, онун элиндеки гызыл гуш Чәбрајылдыр, ики тула исә «Әзраңдир». Кәндхуда аллаһ һесаб етдији «әмири-шаһсувара» јакынлашыб, она:

...Еј халиги-зәминү зәман!
Мәни кәндәриб бир бөлүк фүгәра,
Әрә едирләр ки, еј шаһи-вала!
Бу гәдәр симү-зәрди рүшвәтиниз,
Јохду бундан фүзүн гүдәртимиз
Бизә барани-рәһмәт ејлә әтә,
Нари-һәт илә јанмасын фүгәра.²

—дејә мүрачнәт едир.

«Әмири-шаһсувар» кәндлинин авамлығыны һисс едиб рүшвәти ондан гәбул едир вә нијәтләринин һасил олачағыны бил-дирир. Кәндхуда гајдыб кәндиләрә руһ јүксәклији илә аллаһы көрдүјүнү, рүшвәт вердијини вә аллаһын вәдини хәбәр верир. Сатиранын ахыры буңула гуртарыр ки, тәсадуфән һәм-нин вәд олунмуш күндә јағшы јағыр, туфан гопур, сел, даш-ғын кәнди бәрбад һалә салыр, һейванлар ғырыр. Кәндиләр бу һадисәдән мәјус олуб гәзијәнин сәбәбини ајдынлашдыр-маға чалышырлар вә белә гәрәра кәлирләр ки:

¹ С. Ә. Ширвани, Әсәрләри, II чилд, Баки, Азәрнәшр, 1950, сәһ. 115—133.

² Јенә орада, сәһ. 99—100.

...лә худайи-биминнәт
Һәрлә көрүшүду мин түмән рүшвәт,
Пуду мох көрдү еј-зәли ифрат,
Дәјәси ки, аттабди һәбб-һиннәт¹.

Бу сатираны охујуб истәри-истәзмә адам күймәли олур-Лакин бу тәсәсүф вә кәдәрлә долу ачы бир кылшудур. Бу ки-чиқ сатирада маарифчи шаир бир тәрәфдән өз дөврүндә чә-мијјәтдә рүшвәтин миҗрасынын сон дәрәчә бөјүјүб горхучи бир һал алдығыны, диқәр тәрәфдән исә өз һәмәсрләринин иә гәдәр авам олдуғларыны, дини-мөһүмәт думаны ичарисинә иә гәдәр дәрин батыб галдығларыны көстүрүр. Бу һал «сәлам вердим, рүшвәт дәјилдир—дејә алмадылар—дејән шаиримиз Фүзулинин дөврүнү, орта әср истибдадынын һөкмран олдуғу дөврү јада салыр.

Азәрбајчан маарифчәләри имтијазлы феодал сикләринин әхлағ дүшкүнлүјүнүн сәбәбләрини дә ашкар етмәјә чалыш-мышлар. Һ. М. Зәрдабини бу барәдәки фикирләри диготиб хуәсислә чәлб едир. Зәрдаби бәјләрин, мүлкәдәрларын вә ру-һаниләрин әхлағ дүшкүнлүјүнүн дәрә әсәс сәбәбларын мөзјән етмишидир. Онун нәзәринә имтијазлы феодал сикләри ичә-рисиндә әхлағсыз һәрәкәтләрин артмасынын ән башлыча сә-бәбләриндән биринчиси одур ки, бәј-мүлкәдәр мүнәти һисән-ләри бекәрчылыға, түфәли һәјат тәрзи кечирмәјә өјрөдир. Бәјләр, мүлкәдәрлар, руһаниләр һәлә көрпәликдән өзләринин бүтүн тәләбләрини өзкә әмәји илә едәмәјә чалышырлар вә буна көрә дә олар лан ушаглыгдан түфәли һәјат кечирмәјә алышырлар. Бу чүр өзкә әмәји һесабына јашамаг онлары сөрт һәјата, өз әмәкләри илә өзләринә јашајыш вәсиәтләри һасил етмәјә гејри-габил едир вә буңун нәтичәсиндә өмлрәри бөјү јалныз ја јүнкүл гәзанч дәлиничә гачырлар вә ја да аңгәт өз-кәләринин әмәјин истисмар етмәк һесабына јашајырлар.

Һ. М. Зәрдаби бу чүр јүнкүл гәзанч архасынча гамағын инсан шәхсијәтини иә дәрәчәдә алчалтдығына вә корладығына сејидләрин һәјатыны мисәл кәтирир вә јазыр: «Бизим Губа үејдәндә бир Сејид кәнди вар, бир нечә јүз ев ки, һәрә бир ешшәк вә бир хурчун илә, ил узуну кәндәлир кәзиб хүмс јығ-мағда зиндәкәнлыг едир вә әкәр бир кәс дејә ки... зикр олан кәндин әһли јакшы оларды ки, ешшәк әвәзинә өкүз сәхләјиб, гејри кәндләрин әһли кимн әкни вә зираәт ејләсин, тамам се-јидләр она лә'нат охујар»².

Зәрдаби бу чүр һәјат тәрзи кечирән, фәјдалы әмәклә мөш-ғул олмајыб көзүнү нәзир-нијаз јығмаға тикән вә хағын авам-лығындан истифадә едәрәк, алдатма вә һијлә јолу илә хағ-ғы сојмаг һесабына күзөрәнлыг едән руһаниләри «мә'нови ши-кәстләр вә диләнчиләр» адландырмашыдыр.

¹ С. Ә. Ширвани, Әсәрләри, II чилд, Баки, Азәрнәшр, 1950, сәһ. 101.

² «Әкинчи» гәзети, 1877-чи ил, № 5.

Зәрдаби шикајет едирди ки, көч бәјләрн вә мүлкәдарларын күнү там бекарыгда, зијафәт мәчлисляриндә, гумар ойнамагла, шәраб ичмәклә кечир, галан вахтларда исә бош доғалыг, тәкәббүрлүк онларын һәјатынын мәзмунуну тәшкил едир. Зәрдаби һағлы олараг гәјд едирди ки, нормал инсан һәјаты үчүн һазырлыгсызлыг, түфәјли һәјат тәрзи кечирмәк, һәр чүр јарадычылыг фәәлијјәтинә биканәлик, бекарчылыг, физики вә әгли әмәкдән јадырғамаглыг онларын шәхсијјәтини әмәсиз сурәтдә корлајыр вә лабүд сурәтдә әгли дурғунлуға, наданлыға, кобудулаға вә ирадәсизлијә кәтириб чыхарыр.

Һ. М. Зәрдабинин фикринчә бәјләрн вә мүлкәдарларын әхлаг дүшкүнлүјүнүн икинчи башлыча сәәби онларын тәһсиллә јабанчы мүнәсибәт бәсләмәләридир. Бәјләрдә, мүлкәдарларда дүјөви тәһсиллә лагәјдлик вә биканәлик, елмә, тәһсиллә дахил тәләбин олмамасы иштијазлы феодал силклярн ичәриндә әхлаг тәһсилләүүнү башлыча сәәбләриндәндир. Зәрдаби шикајет едирди ки, бәјләрн, мүлкәдарларын чоху тәһсиллә, елм алмаға ејибли бир иш, ағыр бир јүк кими бахыр. Онларын нәзәрнчә тәһсиллә јалиыз пул вә рутбә алмаг үчүн лазымдыр. Булар кимин варса, даһа ону тәһсиллә, елмә, билијә ештијачы јохдур. Зәрдаби буну чохлу мисалларла сүбүт етмишдир. О һәг едир ки, Гарабағда кимназија ачмаг үчүн пул топланаркәк бәјләрдән чоху пул вермәкдән иштина едиб кәстәрмишләр ки, онларын өз ушагларына охумаг лазым дејилдир, охумамышдан да күзәрәнлары пис кечмир. Башгаларынын ушаглары үчүн исә пул вермәк истамирләр¹. Башга бир мәгаләдә Зәрдаби феодалларын дүјөви тәһсиллә мүнәсибәтини ифадә едиркән «Әкинчи» гәзети илә бу силклярн нүмәјәндәләриндән бирини мубәһисәсини вермишдир. «Әкинчи» гәзетинин елмә, тәһсиллә чағырышына һәмнин силкин нүмәјәндәләриндән бири белә чаваб верир:

«Елмләрин өјрәнмәк бизә лазым дејил, нијә ата-бабаларымыз о елмәсиз јолу кетәндәр, биз кедә билмәдик. Бизин өз елмимиз (шәриәт—З. К.) бизә бәсдир, мәһбәбә гәјум олмаға гәзетә, ја журнал охумаг но лазым, кәлмеји-шоһадәт вә беш вахт намаз бәсдир»².

Зәрдаби кәстәрирдән ки, тәһсиллә бу чүр лагәјд мүнәсибәт нәтичәсиндә иштијазлы феодал силклярн нүмәјәндәләринин чохунда ичтиман вәзифә, онлары једиздириб-кејиндирән халга индәмәт вәзифәсин, өз хејирхәһ әмәлләриндән мә'нәви зәвг алмаг һиссләри јаранмыр вә онлар вичдән, инсаф, әдәләт мәфһумларынын әсл мә'насыны дәрк етмәјә кәлиб чата билмирләр. Бууну өзәзиндә онларда ағалыг етмәк, наданлыг, зүлмкарлыг сифәтләри даһа чох икишаф едир.

Һ. М. Зәрдаби бәј-мүлкәдар мүнәтиндә әхлаг позгунлуғуну үчүнчү сәәбини бунда көрүрдү ки, бу мүнәт чәмијјәтдә даим ағалыг вә табелик, тәкәббүрлүк вә итаәткарлыг әхлагы тәблиг едирди. Бәј-мүлкәдар мүнәтин, бир тәрәфдән бәјләрдә, мүлкәдарларда, руһаниләрдә јохсуллара гаршы, «гара чамәатдан оланлара гаршы» ашагы вәзәрәдә баһмаг, онлары өзүндән ашагыда дуран адамлар сәјиб, она кәрә дә һәр чүр рәфтар олунмаға лајиг олан адамлар һесаб етмәк, дикәр тәрәфдән јохсулларда өз ағаларына гаршы мүнәтлик, итаәткарлыг кими ән пис әхлаги сифәтләри тәрбијә едир. Зәрдаби бәј-мүлкәдар бир тәәссуфлә јазырды ки, кәндиләр өз авамлыглары вә маарифдән, елмдән бихәбәр олмалары нәтичәсиндә чох вахт өз кәндләриндә олан варлылары өзләригә «гәјјум, хејирхәһ» һесаб едир вә өз тәләбләрини онларын иштијазына веридиләр. Зәрдаби өзүнүн «Кәндин хејирхәһлары» ады дәрн мәзмунлу мәгаләсиндә өзүнү кәндиләрин гәјјуму кими гәләмә верән бәјләрн, мүлкәдарлары түкәнмәз бир инфрәтлә тәңгид етмиш, онлары ән әхлагсыз адамлар һесаб етмишдир. Зәрдаби јазырды ки, кәндә «гәјјум» ролуну өз үзәринә көтүрүш вә виндәнсиз вә инсафсыз адамлар чар мә'мурлары илә әлағәјә кирәрәк вә һабелә кәндиләрин е'тибарыпдан, тез инанмаларындан вә сәдәләвһлүјүндән истифадә едәрәк әәли кими кәндиләрин ганыны сорур, өзләри гәсдән оғурлуғун, гулдуруғун, кәндиләр арасында нифагын артамасына сәәб олурдулар¹. Зәрдаби бу бәјләрн, гәлчәмаглары вә мүлкәдарлары «оғурба-шылар» адландырдыр вә кәстәрирди ки, онларын тәгәсини үзүндән кәндләрдә оғурлуғу корхуну бир вәзидјәт алмышдыр. «Биздә оғурлуғу бир пешә олмушдур, бу һеч кимә сирр дејилдир, һәм оғурлајыр, һатта старшиналар вә руһаниләр дә оғурлајырлар»². Зәрдаби јазырды ки, кәндин «хејирхәһлары» оғурланмыш һејванлары вә әмлакы сәһибләрини «ташыб» гәјтармаг үчүн хүсуси адамлар—«ахтарычы хәфјјәләр» саклајырдылар. Бунар гулдуру дестәләри илә әлағәјә кириб истадиқләри кәндиләрин һејванларыны оғурладыр вә сонра һәмнин һејванлары «бир гәдәр учуз» гүјмәтлә өз сәһибләрини сатырдылар.

Бундан әлава кәндин «хејирхәһлары» кичик сәәбләр үстүндә кәндиләр арасында бир-биринә гаршы нифаг вә иштигам һиссини аловландырдыр бундан да өз мәгсәдләри үчүн истифадә едирдиләр. Онлар кәндиләрин елмә, маарифә јүрәләнмәләри ишләринә дә һәр ванитә илә мане олурдулар. Чүн-ки онлар јакшы билдирдиләр ки, әкәр кәндиләр савадлансалар, онлар һеч вахт бу залымлары өзләригә гәјјум вә хејирхәһ

¹ Ба х: «Әкинчи» гәзети, 1876-чы ил, № 26.

² «Әкинчи» гәзети, 1876-чы ил, № 15.

¹ Ба х: «Кәспн» гәзети, 1899-чу ил, № 273.

² «Кәспн» гәзети, 1882-чи ил, № 121.

hesab etməzlər. Həmçinin bu jəraları gəjjumlarıñ çirkiñt əməlləriniñ үstü də təzliklə aчылар.

Нəһајət, Н. М. Зəрдəбинин фикринчə феодал Азəрбајҗаннда əхлəг дүшкүнлүдүңү артмасын бир сəбəби дə мəһкəмə, əдлїҗə ишлəриниñ сөн дərəжə жарытмəз вəзијјəтдə олмасы иди. М. Ф. Ахундова тамамилə ејин фикрə каларəк Зəрдəби кəстəрirdи ки, мəһкəмə ишлəриндə мөвчүд олан гаңуҗсузлуг, һүгүҗсузлуг, кəндлəрдə һөкм сүрөн өзбашыналыг əхлəг мəсələлəринə чидди сүрəтдə мəңфи тə'сир кəстəрirdи. Губа ишлəриндə мəһкəмə катibi вəзифəсиндə ишлəркөн Зəрдəби чар мəһкəмəлəриндөкi дөүлүтүз бүрөкратизмин, сүрүндүрмөчлијин, гаңуҗсузлугу билəвəсигə шайиди олмушлур. О, сүберијя илэрлəриндə һөкм сүрөн өзбашыналыгы вə гаңуҗсузлугу көнд əһалисиниң əхлəгына мəңфи тə'сир кəстəрirdини дөнə-дөнə гəјд етмишлур. Зəрдəби «Учгарлардан хəбərлəр» ады мəғалəсиндə шикајəт едиб кəстəрirdи ки, чар мəмурлары вə көнд старшиналары аңға вəхтли-вəхтиндə берки јығмаг, кəндилəri сојмагла мөшгүл олур вə көнд һəјəтиҗин башгə чəһэтлəri онлары ослə марағландырмырды. Буна кəрə дə Азəрбајҗан кəндлəриндə өзбашыналыг, һүгүҗсузлуг, ғарышылыг һəдсиз дərəжəгə чатмышды. «Биздə индијəдөк гаңуҗсузлуг, һүгүҗсузлуг, зəңфлəрə ағлм һөкм сүрүр. Гаңуҗсузлуг гаңуҗ, гəјдасызлыг гəјдə һəлины алмышдыр. Əһали һəр чүр əдалəтсизлијə сојугтанлылыгга јанашыр. Инди кəндлəрдə «архəлиҗыҗ чым-чими, дөј итəсөн сөн кими»—мисəлы кəниш јайлмышдыр. Бу мисəл һəр аддымбашы һағгы, əдалəти позияларын дилиндөн дүшмүр. Бу мисəлы һəм чағаглар, һəм шейхлэр вə һəм дə ади мүфтəхорлар, даһа доғрусу күч-зор һүгүҗундан башгə һеч бир өзкə һүгүҗ һағгында дүшүнмөјөнлэр диллəриндə азбөр етмишлэр»¹.

«Сəсəсыз шикајəт» ады мəғалəсиндə Зəрдəби кəстəрirdи ки, бу чүр өзбашыналыг вə һүгүҗсузлуг ичтəсиндə һеч кəс өз һүгүҗ вə вəзифəлəрини танымыр, ким күчлүс өзүңү һаким е'лан едир вə белəликлə əдалəт һəр аддымбашы тапдаланыр. Чох һалдə он гаты чинајəткарлар кəндə өз чинајəтлəрини сəјыны күңдөн-күңə артырыб чəсəсыз кəздиклəri һалдə, чох вəхт күнаһсыз кəндилэр һөбхəна зинданларында чүрүјүр вə ја Сибирə сүркүң едиллirdилэр»².

«Зағағгазијадə кəндлн ичмаларының һəјəтиндан» ады мəғалəдə Зəрдəби һəмин илəрдə бу сəһədə апардыгы мүшəһидлəрə бир даһа јекун ыурагак кəстəрirdи ки, бу чүр һəрч-мөрчлик, гаңуҗсузлуг кəндилэр арасында чинајəткарлығын, əхлəгсиз һəрəkəтлəрин, адым-əдлүрмөјини вə бу кими һалларың чохалмасына сəбəб олурду. Зəрдəби һəмин мəғалəдə јаз-

мышды: «Нəзəрə алымыладыр ки, бизим вилəјəтдə əһали чох тємперəнтлirdи вə она кəрə дə идиалларыны тез вə əдалəтлн һал олунмасы индики кими һəр јəрдə чохалыб тəһлүкəли вəзијјəт алышы гəлины гыргына сəбəб олмасы вə онларың итингам һиссн ичəрисиндə боғулмаларының ғарышыны аларды»³.

Н. М. Зəрдəби Азəрбајҗан кəндилəриниң гаңуҗсуз, мəһкəмсиз чəзаландығларыны вə онларың һүгүҗтуғу һеч кəс тəрғифиндөн горунадығыны гəјд елэрək, «Касин» гəзети рəдкəнјəсына кəндлəрдини бир мəктубунда бу вəзијјəтин фəктик тəсвирини вєрмишлур. О, өз көнди Зəрдəбин мисəлында Азəрбајҗан кəндилəриниң вохундə əдлїҗə тə'сирини јөх дərəжəсиндə олдуғуну кəстəрмишлур. О јазырды: «Зəрдəб кəндə «мировој судларың» јерашдији Көјҗајдан 60 км, Ханкəндиндөн 70 км, Агдашдан 65 км, Калагајындан 150 км узғаддыр. Буна кəрə дə бизим кəндилэр чох лəдир һаллардə мəһкəмəгə мүрəчиғ етмəклə олурлар. Чүнки мəһкəмəгə кəдиш-кəлишин чəтилийи, мəһкəмəлəрдə һөкм сүрөн сүрүндүрмөчлик вə «кет-кəл» кəндилэрə əјани сүрəтдə кəстəрirdи ки, онларың һəјванлары оғурланаркөн вə ја буна бəнзэр һаллар баш вєрөркөн, һəттə чинајəткарлар бу ишни күңүң күнəртə чагы, һамының кəзү гəбағьында етмиш оғсалар дə, мəһкəмəгə мүрəчиғ етмəк фəјдəсыздыр, чүнки чох вəхт шикајəтчилəрин һөм маллары, һөм дə чанлары кəдир, чинајəткарлар иса һеч шейдөн чəкинмэдөн өз чинајəткар һəрəkəтлəрини давам етдирлэр»⁴.

Н. М. Зəрдəби дə М. Ф. Ахундов вə С. Ə. Ширвани кими рушвəтхорлугуң үмуми һал алдығыны гəјд етмиш вə белə бир əгидəгə кəлмишлур ки, рушвəтхорлуг һүгүҗсузлуг вə гаңуҗсузлугуң лəбүд ичтəсисидир. Белə һаллар давам етдикчə, ичтиман һағсызлыг артыдык, əдалəт вə һағг тапдаландығчə рушвəтхорлуг кими ичгиман бəлə дə чəмијјəти ичэридн јейир.

Н. М. Зəрдəби «Кəнд мирзəлəриндөн хилəс олмашығ» сəрлөвһəlн мəғалəсиндə кəндилəri чалиб тазалан көнд мирзəлəрини ифша елэрək јазмышды: «Бизим көнд əһли һеч ағ күң кəрмэјиб. Ону һөмишə сөјүб дөјүблэр, ондан рушвəт алылар. Белə пəрвəрши таван адамы һеч инандырмəг олмəз ки, дүнјадə тэмиз адам олар. Рушвəт вєрмөгə иллар адот едилэр вə рушвəт алыны дə чох јакшы адам һесəб едилэр»⁵.

«Зəһмəтсиз мөдахил» ады мəғалəсиндə Зəрдəби кəндлəрдə рушвəтин мүхтəлиф формаларыңдан, чар мə'мурларының «һəдијјə» ады илэ көнд əһалисини сојмаларыңдан бəлс етмишлур. Мəғалəдə нөғл олунан əһвалəт о дөврдə Азəрбајҗан

¹ «Касин» гəзети, 1884-чү ил, № 225.

² Б. А. х: «Касин» гəзети, 1899-чү ил, № 229 вə 277.

³ Б. А. х: «Касин» гəзети, 1889-чү ил, № 155.

⁴ «Касин» гəзети, 1881-чи ил, № 86.

⁵ «Һəјəт» гəзети, 1905-чи ил, № 116.

кандларнда һөкм сүрән фәкит вәзијәттин чаңлы сәһнәләрин-
дән бириндир. Зәрдаби кизлодлмајән бир нифрәт вә иһсәзә
лә јазмыш олдуғу бу моғаләдә кәндилләри авамлығдан ајы-
лап өз алын төри илә газандығлары мәнсуллары приставла-
рып, дилманчларын, нирзәлләрин вә башға чар мәмураарынын
«таранларына ахытмамаға» чағырылды.

Һ. М. Зәрдаби һәмни моғаләдә охучуларга нағл едирди ки,
«бу күнләрдә мәнни јаныма бизим кәдиммиздән бир адам
колмшиди. Хәбәр алдым ки, приставыныз кимдир? Чәваб вер-
ди филанкәс иди, амма о кедәчәк вә онун јеринә филанкәс кә-
ләсидир.

Өзү кәлмәјиб атлары кәлиб. Нечә өзү кәлмәјиб, атлары
кәлиб. Мәкәр кечмишдә олан ишләр инди дә вар. Бәли... вар...
јағ, мотал, көк гузу... инди дә ишләјир.

Кечмишдә бизим приставларын мовачиндән башға да
кәлири вар иди. Амма ејлә кәлир ки, она рүшвәт демәзләр.
Рүшвәт мәһз пул алмаға дејирдиләр.

Догрудур пул алан пристав да чох иди, амма јағ, пенир,
гузу вә гејри алмајан һеч олмазды вә онлары да о гәдәр алар-
дылар ки, 5—10 күфләт јемәклә гуртара билмәзди. Ахырда
кәрәк дүкан ачыб орада сатдырајды. Аја бунлары сатдырыб
пул едиб чибә гојмак вә ја ногд пул алмак бир дејилми? Хейр,
бир декил. Бизим гулугчулар өзләри бир гајда гојмушдулар.
Онлар дејирдиләр ки: әкәр мусәлман верән шеји алмасын, ону
верән адами биһүрмәт едәрән. Чүнки, онларда шеј бағышла-
мағ аагтдыр.

Вә һәр кәс онларын әдәтиндән кәнар гајда илә онлар илә
рәфтар етәр биһүрмәтлик едәр.

Бу гајда губернаторларымызга да мәълум иди. Бир нечә ил
бундан әгдәм Губа әһли үејдин началникиндән губернатора
әризә вермишләр вә јазмышлар ки, аға началник филанкәс-
дән бир инәк, филанкәсдән бир ат вә гејрә рүшвәт алыб. Гу-
бернатор бу әризәни она гајтарыб чәваб истамишди. О, начал-
ник чәвабында о сөзләрин һамысыны тәсдиғ едиб демшиди
ки, филанкәс аты мәнә термәјиб, өвротимә бахышлајыб: мән-
ним өвротим истајирди ат минмәк өкрәнсин вә јумшағ, мүла-
јим ат тапмыјарды. Филанкәс биздә хәрәк јејән вахта өв-
ротим бундан хәбәр алды ки, сизләрдә белә ат тапылырмы?
Деди нә үчүн тапылырмы? Һәнгәтдә сонра тапыб көндәрди вә
пул да алмады. Филанкәсә јазмышдым ки, мәнним ушағларым
үчүн бир сүдлү инәк тапыб алсын. О, мәнә бир сағмал инәк
көндәрди ки, нә гәдәр сүдү вар сахлајыб сонра она гајтарым.
Хүләсә бир табәғә қағызын үстү бу төвр чәваблар вар иди.
Амма губернатор бунуна белә онлары рүшвәт һесаб етмәјиб
әризәчиләрә чәваб етмишди. Зикр олан ат фәғәрәси бир гејри
чүр рүшвәтдир»¹.

Бурадән көрүлдүју ки, киґ XIX әсрин икинчи јарысында јаш-
шамшы Азәрбајґан маарифчиләринин һамысы имтијазлы фео-
дал сикләринин әмәли әхлағыны тәғид едәркән ејни мөв-
гедә дурумш, рүшвәтхорлуғун тәғидиәз нәсә мүстәсна әһәмјә-
јәт вермишдир. Әлбәтте, рүшвәтхорлуғун башға мәнифи әхлағи
сифәтләре нисбәтән белә даһа габарығ тәғид едилмәсә һеч
дә тәсадүфи дејилди. Бу һәр шејдән әвәл онуна иләә олун-
турду ки, маарифчиләринин дөврүндә, јухарыда көрдүјүмүз
кими, рүшвәтхорлуғ еон дәрәґә индәтәли сурәттә јайыларак
һәнгәтән чәмијјәти чүрүдән иґтинмак бәләја чәврилмишди.
Маарифчиләримәз јакшы билдирдәр ки, рүшвәтхорлуғун белә
кениш јайылдығы шәрәнтдә һәр чүр әхлағын әсәси сарсы-
лырды, аз-чох сабит олан әхлағ нормаларынын мөвдудлуғу
чидди төһләкә алтына алынырды. Оғрулуғ, үзләмкарлығ, гул-
дурлуғ, рүшвәтхорлуғ һөкм сүрдүју шәрәнтдә әдәләт, вич-
дәи киши мүһум әхлағи кәтәґорјялар инсанларын мәһәвиј-
јатындан чыхарыларды. Һ. М. Зәрдабинин гејд етдији кими,
рүшвәтхорлуғ бәшәри сифәтләри кетдикчә даһа чох силдиб апар-
ыр вә инсанлары шәтәнкитлә идәрә олунан һејван дәрәґәсинә
гајтарырды.

Мәләумдур ки, В. Н. Ленин рүшвәти вәһишлик вә азәр
адландырарағ, ону әхлағ вә сijasәт үчүн башлыча дүшмән һе-
саб етмишдир. В. И. Ленин јазмышдыр ки:

«...Әкәр рүшвәт киши бир һал вардырса, әкәр бунун олма-
сына имкан варса, онда сijasәтдән данышмағ ола билмәз. Бу
һалда сijasәт һәлә һәттә јакынлашмағ да мүмкүн дејилдир,
бу һалда сijasәт јеритмәк олмаз, чүнки бүгүн тәдбирлар һа-
вадан асылы галар вә әсла һеч бир нәтичә вермәз. Рүшвәтә јәл
верилдији вә онун јайылдығы шәрәнтдә әмәли чәһәттән һәјтә
кәчирилмәчәк бир гаунун пис нәтичә верәр. Белә бир шәрәнтдә
һеч бир сijasәт јеритмәк олмаз, бу һалда сijasәттә мәшғул
олмағ үчүн ләзым олан әсәс шәрт јохду»¹.

Азәрбајґан маарифчиләри имтијазлы феодал сикләри нү-
мәјәндәләринин әмәли әхлағыны тәғид едәркән, јени јарап-
мағда олан буржуазия сифинин әхлағынын тәғидиәз дә
кениш јер вермишләр.

Илк дөврләрдә тичарәт вә сөләм буржуазиясы шәклиндә
мејдана кәлән Азәрбајґан буржуазиясы үчүн башға өлкәләрдә
олдуғу киши, хәсислик, тамаһкарлығ, ачкөзлүк әсәс харак-
терик сифәтләр иди. М. Ф. Ахундов «Сәркүзәштә-мәрдән-хәсис»
(Һачы Гара) комедијасында бу тичарәт буржуазиясы нүмә-
јәндәләриндән бирини тамамланмыш бәдиһ образыни јарат-
мыш вә онун шәхсиндә тичарәт буржуазиясынын әхлағ хүсү-
сийәтләрини нүмәјиш етдирмишдир. Комедијада бу сиклини тик-
лик нүмәјәндәси Һачы Гара хәсислијин, ачкөзлүјүн, тамаһ-

¹ «Һәјәт» гәзети, 1905-чү ил, № 125.

¹ В. И. Ленин, Әсәрләри, 33-чү цилд, Бакы, Азәрнәшр, 1952, сәһ. 63.

Зәрдаби «Фәһлә ушағлары үчүн мәктаблар», «Кәндин хе-
бирханылары», «Вәром вә оуну муаллиһинә», «Кәнд тәсәрруфат
бәһрәһинә дәир», «Җеһити маһсулларының сахталашдырыл-
масы» вә бир сыра башғә мәғаләләриндә дә буржуа синфи нү-
мәјәндәләриниң әмәли әхлагыны жүксәк инсанпәрвәрлик мөв-
гәјидән кәскин тәңгид этәһинә тәҗмушдур. Әлбәт, Зәрда-
би буржуа әхлагының бүтүи сәһијјәтүн чәһәтләриниң там долғун
тәңгид едә биләмәһшидр. О, јалныз јеһи јаранан буржуалар
арасында мөһфәтпәрәстлик вә тамәккарлык жүкү алтында
вичдан, инсаф, рәһм һиссләриниң өлүб кетдијиндән шикәјәт-
ләмиш вә варлылары рәһмл, инсафлы олмаға, вичданы, һаг-
ғы, әдәләти унутмамаға чәғырмышдыр.

* * *

Азәрбајҗан маарифчиләри тәрәфиндән дини-феодал әхла-
ғын тәңгидиниң әсәс истиғамәти белә иди. Јухарыда һагғын-
да бәһс етдијимиз мәсәләләрдән чыхарыла биләчәк әсәс нә-
тичә бундан ибарәтдир ки, маарифчиләримиз һамасы дини-
феодал әхлагы жүксәк инсанпәрвәрлик мөвгәјидән тәңгид ет-
мишдир. Олар ислам дининиң әхлагы еһкамларының инса-
ны әгли вә әхлагы инкишафына мане олмасы, инсаның һәгиги
тәрәғһисинә әһкәә төрәтмәснә һагғында јекдил әгидәјә кәләрәк
әхлагы диндән, етиканы иләһијјәтдан ајырмаға чалышмыш-
лар. Ислам дининиң төрки-дүнијалығ, мүтәһлик, чәһад-ғәзәвәт,
мәһррәмлик тәҗијәдәрлығы, гадына гул мүнәсибәти бәслә-
мәк вә с. һагғындакы әхлагы төләбләри маарифчиләримиз тәр-
рәфиндән кәскин вә ардычыл сурәтдә тәңгид едилмишдир. О-
нларын фикричә ислам дини әхлагы инсаның мүсәбт әхлагы
кәјфијјәт вә сифәтләриниң јаранмасына вә инкишафына әсла
көмәк етмәјиб, әкәснә, инсаны чәһнәт, чәһәһнәм вә с. һагғын-
да әфәсәләрлә әјләндирәрәк, һәгиги әләмдә хошбәхт олмағ
уғрунда реал мүбаризәдән јайындырар.

М. Ф. Ахундов, Һ. М. Зәрдаби вә С. Ә. Ширвани тәрәфин-
дән имтијазлы феодал силкләри нүмәјәндәләриниң—бәјләрин,
ханылары, мүлкәдарлары, руһаниләрин, чар мәмурлары-
ны, тачыр вә буржуаларың әмәли әхлагының белә чәсарәтли
тәңгиди дә өз дөврү үчүн сон дәрәчә мүтәрәғги әһмијјәт кәсб
едир.

Ислам дини вә феодал иртнчасының һөкмран олдуғу шә-
райтдә дини-феодал әхлагың вә оуну чанлы дашыҗычылары
олан имтијазлы феодал зүмрәләриниң белә кәскин вә мүбар-
из тәңгиди бөјүк вәғәдәшлығ шүчәғти төләб едирди вә шүб-
һәсиз маарифчиләримизниң халғымыз гаршысында чох бөјүк
хидмәтидир.

Ләкин дини-феодал әхлагың әсәслы вә долғун тәңгиди сә-
һәсиндә маарифчиләримизниң бир тарихи хидмәтиши гејд етмәк-
лә бәрәбәр, онларын мәһәуд чәһәтләрини дә кәстәрмәлијик.

Маарифчиләримиз дини-феодал әхлагың ичтиман-игтисәди
кәкләрини вә синфи мајијјәтиңи баша дүшмәһшләр. Олар
ислам дининиң әхлагы еһкамларының әввәлчә јалныз пәғәм-
бәрин өзү, сонра исә руһаниләр тәрәфиндән ујдурулдуғуну,
бундан сонра исә әләмәтә јолу илә јайылдығыны һаднә ет-
мишләр. Олар биләмәһшләр ки, Шәғр халғларының иғтисә-
диди вә сјајсы чәһәтдән әсарәт алтында олмалары, оларын
дүм вә истисмар бојундуруғуну вә бојунларында ата билә-
мәмәләри милјонларчә инсанларын динә вә оуну әхлагы еһ-
камларына инанмаларына сәбәб олмушдур. Олар дәрәк етмә-
мишләр ки, «Тәбиәтлә мүбаризәдә вәһшиниң ачылдији алаһ-
лара, шәјтанлара, мөчүзәләр вә сәирәјә инам доғрудуғу ки-
ми, истисмарчыларла мүбаризәдә истисмар едилән синифла-
рини ачылдији дә лабүддән ахирәтдә даһа јахшы һојәт олача-
ғына дәир инам ојадыр!»¹.

Азәрбајҗан маарифчиләриниң дини-феодал әхлагың тәң-
гидиндә әсәс мәғсәди зәһмәткеш халғ күтәләриниң мөһвәти чә-
һәтчә азәд етмәк, онлары дин, чәһәләт вә мөһвүмәтүн пән-
чәсиндән хиләс етмәк иди. Динә вә мөһвүмәтә гершы мүбар-
изәдә онлар маариф вә мәдәнијјәтиңи јайылмасына башлыча
дәсиҗә һесаб етмишләр вә белә бир јайлыш әгидәдә олмушлар
ки, инсан әглини мөһвүмәтә думашыдан тәмизләмәк, елми, ма-
арифи, мәдәнијјәти јаймағ, халғы савадһандырмағ јолу илә.
Һәм дә мүстәғбил һөкмдарын зулмуңдан хиләс олмағ олар, зул-
му, әдәләтсизлији арадан галдырмағ олар. Азәрбајҗан ма-
арифчиләри чәһијјәтиңи инкишафында елмин вә маарифиң ро-
луңу да һәддиндән артығ шишдрәрәк, елми тарихи төрәғтиңи
һәлледиҗи гувәһсә һесаб етмишләр. Елмин, маарифиң чә-
һијјәтиңи инкишафындакы ролуңа бу чүр јавлыш гејмәт вер-
мәк, онларын тарихи идеалистчәһснә баша дүшмәләриндән
ирәли кәлирди.

Азәрбајҗан маарифчиләри тәрәфиндән дини-феодал әхла-
ғын тәңгидиниң мәһәуд вә һөгәсан чәһәтләриндән даһышаркан
буну да гејд етмәк ләзымдыр ки, әкәр М. Ф. Ахундов ислам
дининиң әхлагы еһкамларының тәңгид едәркан ардычыл вә мүбар-
из тәғнәм мөвгәјидә дурмушса, Һ. М. Зәрдаби вә С. Ә.
Ширвани һагғында буну дәмәк олмаз. Һ. М. Зәрдаби вә С. Ә.
Ширвани дини тәңгид едәркан бир сыра мәсәләләрдә ағнәм
мөвгәјидә дурмушларса да, онларын ағнәмзи ардычыл вә
мүбариз ағнәм олмамышдыр. Зәрдаби вә Ширвани чох һад-
да ислам дининиң өзүнү дејил, оуну ајры-ајры еһкамларының
вә мүсәлман руһаниләриниң тәңгидинә даһа кениш јер вер-
мишләр. Олар бәзән руһаниләриң ағкәләтлүлүңу, әхлаг дүш-
күнлүлүңу тәңгид едәркан гур'андан вә шәрәтдән парчалар
кәтирәрәк, буңлары руһаниләриң һәрәкәтинә гаршы гејдур,

¹ В. И. Ленин, Әсәрләри, Бақы, Азәрбајҗан, 1940-чу ил, сәһ. 74.

һәтта бә'зән руһаниләри гур'ана, шәриәтә дүзкүн әмәл етмәкчәләри үчүн мәзһәммәт едирдиләр вә и. а.

Н. М. Зәрдаби вә С. Ә. Ширвани ислам дини әхлагының тәңгидиндә дә ардычыя дејилдиләр, онлар бә'зән ислам динини әхлагы еһкамларыны тәңгид едәркән, өз әсәс әгидәләриндә узағлашыр вә өзләри өзләринә зидд чыхардылар. Мә'лумдур ки, Зәрдаби бә'зи мәғаләләриндә ислам динини тәрәфдары киши чыкмыш етмишдир. О, «Әкинчи» гәзитиндә дә бә'зән гур'анан сурәләриндән парчалар кәтирмишдир.

С. Ә. Ширвани бир сыра шә'рләриндә дини еһкамлары етмишдир. О, Јухарыда гәд етдиҗимиз киши, кәзәли Кәбәјә, һәчкә, шарабы абукәвсәрә гаршы гојдугу һалда, «Зијә» гәзитинә адлы шә'риндә санки бу фикирдән аралашараг јазмышды:

Демирәм тутма рузә, ејләмә һәч,
Тејк эһбир олуду үсрү һарәч.
Демирәм ки, нәмәз батилдир,
Рәдд һәр ким дејәрсә чаһилдир.
Демирәм еј әзиз, вермә зәкат,
Вер зәкат, ејлә дәм-бадам хејрат¹.

С. Ә. Ширвани тәрәфиндән дини-феодал әхлагың тәңгидини мөһдудлуғу вә ардычылығыз өзүнү бир дә онун гадына мүнәсибәтиндә тәзаһур етдирмишдир. Ширвани бир тәрәфдән гадына «кәзаллик вә нәш'ә» мәнбәји киши бахмыш, дикәр тәрәфдән о, өз шә'рләриндә гадына феодал-патриархал мүнәсибәти тәкрат етмишдир. О, өзүнү «Өлүнү дара чәкил-мәси» вә башга шә'рләриндә гадына «сатғын», «хәјанәткар», «ағылдан кәм» мәхлуг киши кәстәрмишдир.

Азәрбајҗан маарифчиләри имтијазлы феодал силкәләриниң әмәли әхлагыны тәңгид едәркән дә маарифин, елмин ролуну һөддидән артыг гижмәгләндирмишләр. Буна көрә дә онларын бу тәңгиди мөһдуд характер дашыҗы маарифчилик мөвҗејиндән кәнара чыкмамышдыр. Азәрбајҗан маарифчиләриниң һәмәси, һәтта Ахундов да дахил олмагла, зүлмә гаршы чымағы, мүнүм әхлагы вәзифә сәвијјәсинә галдырмышларса да, имтијазлы феодал силкәләри нумәјәндәләрини амансызлығыз тәңгид етмишләрсә дә, бу тәңгидән мөвчуд гурулушу иҗтиһаби јолла девирмәк нәтиҗәсини чыхармамышлар. Онлар сәдәләвһәсинә белә күман едирдиләр ки, маарифи јаймаг, гауулары јажшылашдырмаг, бәјләри, ханлары, мүлкәдарлары, руһаниләрини вә башга истемарчы тәбәгәләрини јарамаз һәрәкәтләрини тәңгид етмәк јолу илә онларын әхлагыны ислаһ

етмәк олар, тәрбијә вә нәсиһәт јолу илә онлары «әгилләндир-мәк вә инсафа кәтирмәк» олар.

Азәрбајҗан маарифчиләри о заман Азәрбајҗанда мөвчуд олан иҗтимаи-иҗтисади гурулушу әдәләтлә һесаб етмишләр, зүлмәсүз, истемарчысыз, инсан ағына үјүң кәлән вә инсаны һәр чүр әсәрәтдән хилас едән бир гурулуш арзу етмишләр. Јакин бу гурулушу нәмә, һансы јолла вә һансы сипиһләри гүввәс илә јаратмаг һагғында онлар гәти фикир јүртмәзишләр вә онларда чәмијјәтини синфи гурулушу һагғында әдлин тәсәвүр олмамышдыр. Азәрбајҗан маарифчиләри мүҗәһид бир синфин нумәјәндәси киши дејил, бүтүн эһмәткәш халғың нумәјәндәләри киши чыкмыш етмишләр. Онлар белә күман едирдиләр ки, бәјләр, ханлар, ағалар, мүлкәдарлар елмә, маариф-фәјһләриниң олсалар, хәјри шәрәдән дүзкүн әјмүр едә биләр, өз һәрәкәтләриндә гәдәрлығыз, һағысызлығыз, зүлмә јол вермәс, худдин мәсәдләри үчүн халғың хошбәхтлиғыз вә сәдәтлә мәне олмаз вә өз һәрәкәтләриндә јалны эҗли—вичданы әсәс тутарлар.

Тәсәдуфи дејилдир ки, бә'зи һалларда Зәрдаби вә Ширвани бәјләрә, мүлкәдарларә мүраҗиһәт едәрәк онларә мәсәләһт вә нәсиһәтләр верирдиләр и.и, онларын «јараларыны сағалтсынлар», «онлары ислаһ етсинләр». Демәк олар ки, өзүрләриниң сонуна гәдәр онлар бу сөһвә фикирдән әл чәкә билмәмишләр. Зәрдаби 1900-чү илә зәзәмшы олдуғу «Фәһлә ушағлары үчүн мәктәпләр» адлы мәғаләсиндә дә инаидығыны билдирмишди ки, Бакы миллионерләри фәһлә ушағлары үчүн мәктәпләр ачмаг зәрурәтиниң дәрәк едәчәкләр, өз әхлагы вәзифәләрини баша дүшәчәкләр вә нәһәјәт, аталарының габарлы әләри илә газадандылары миллионлар һесабына фәһлә ушағлары үчүн мәктәпләр ачаҗағлар¹.

С. Ә. Ширвани Шамаһы бәјләриниң, чар мөмурларынның әхлагыны сон дәрәчә амансыз вә тутарлы тәңгид едәрәк, ејни заманда 1859-чу ил зәзәләсиндән сонра Шамаһыдан Бакыја кәчмүш губернаторун Шамаһыја гајытмашы үрәкдән арзу етмишдир, о, белә јанлыш бир әғидәдә иди ки, әкәр губернатор Шамаһыја кәлсә «әдәләт барла олар», зүлм арадан галхар, шамаһылылар хошбәхтлик нәсиб олар².

Јакин Н. М. Зәрдаби вә С. Ә. Ширваниниң дини-феодал әхлагың тәңгидиндәки бу мөһдуд чәһәтләри вә һәгсанлары онларын бу сәһәдәки фәалијјәтиниң үмүми эһмијјәтини әсәл азалда билмәз. Зәрдаби вә Ширвани тәрәфиндән дини-феодал әхлагың тәңгидиниң эһмијјәтиниң дүзкүн вә әдәләтлә гижмәт-

¹ Бах: «Каспи» гәзити, 1900-чү ил, № 47.

² Бах: С. Ә. Ширвани, Әсәрләри, II җилд. Бакы, Азәрнашр, 1950, сәһ. 412—414.

¹ С. Ә. Ширвани, Әсәрләри, II җилд. Бакы, Азәрнашр, 1950, сәһ. 25.

лөндирмәк үчүн, әввәлә буну нәзәрә алмаг лазымдыр ки, онларын ислам дининин әхлаги еһкамларыны, мүсәлман руһаниләринин, моллаларын, мүчтеһидләрин, шејхләрин, ахундларын, газиләрин вә и. а. феодалларын, чар мәмурларынын әмәли әхлагынын тәғгиди онларын јарадычылығынын мәзмумуну, маһијәтини, әсас хәттини тәшкил етдији һалда, бу әсас хәтдән араланмаг онларын јарадычылығынын һеч вахт мүһүм зәури үнсүрү олмамышдыр. Икинчиси, унутмаг олмаз ки, Зәрдаби вә Ширвани даһа чәтин шәрәнтдә ишләјирдиләр. Сон дәрәжә мөвһуматчы вә авам халг күтләләри арасында маарифчилик иши апармаг мүјјән сһтијатлылыг тәләб едирди. Мәһз бу вәзијјәт Зәрдаби вә Ширванини мәчбур едирди ки, бә'ән өзләрини «әсәл дин тәрәфдары» кими көстәрсинләр.

Ислам дининин думанына гәрә олуб зүлмәт вә чәһаләт ичәрсиндә богулан һәмвәтәнләринин гәзәб вә әдавәт һиссләрини өз үзәрләринә чевирмәмәк вә халгы өзләриндән узаглашдырмамаг үчүн онлар ислам дини әхлагыны бә'ән еһтијатла, долаји јолларла тәғгид етмишләр. Буну маарифчиләримизни өзләринин бир сыра гәјдләри вә шикәјәтләри, һабелә онларын һәјәт вә фәаллијјәтинә аид фактлар сүбүт едир. Мәсәлән, мә'лумдур ки, феодал өзбашыналығына вә руһаниләрин һәјәсызлығына гаршы чәсарәтлә мүбаризә апардығы үчүн иртиҗачы гүввәләр һ. М. Зәрдабинин һәјәтына ики дәрә сун-гәсд дүзәлтмишләр. С. Ә. Ширвани өз доғма шәһәри Шамахыда јени мәктәб ачыб, јени үсулла елмләрә тәдрис етдији вә халгы тәрәггјә, мәдәнијјәтә чағыран јени идејалары тәблиғ етдији үчүн руһаниләр вә бәјләр ону «кафир» е'лан едиб өлдүрмәк истамишләр.

Әкәр бу вәзијјәт нәзәрә алынарса, Азәрбајҗанын о заманкы тарихи шәрәнтиндә маарифчиләримиз тәрәфиндән дини-феодал әхлагын белә сон дәрәжә тутарлы тәғгиди онларын халгымыз гаршысында шүбһәсиз тарихи хидмәти һесаб едилмәлидир. Бә'зи тарихи мөһдудлуғларына вә маарифчи характер дашымаларына бахмәјараг М. Ф. Ахундов, һ. М. Зәрдаби вә С. Ә. Ширвани тәрәфиндән истағ ислам дининин әхлаги еһкамларынын, истағсә дә иптјазлы феодал силкләри нумәјәндәләринин әмәли әхлагынын белә чәсарәтли вә кәскин тәғгиди Азәрбајҗан халгынын интеллектуал инкишафында вә «ғәфләт јухусундан ојанмасында» мүһүм бир дөврү тәшкил етмиш, феодал-патрнархал мүнәсибәтләрә гаршы, һәр чүр әтәләтә, көһнәлијјә, керилијјә, чәһаләтә, фанатизмә гаршы мүстәсна дәрәжәдә бөјүк рол ојнамышдыр. Бу мә'надә, Азәрбајҗан маарифчиләри тәрәфиндән дини-феодал әхлагын тәғгидини мүбәлиғәсә XIX әсрдә әтик фикрин мүһүм наилијјәтләриндән бири һесаб етмәк олар.

III фәслә

АЗӘРБАЈҖАН МААРИФЧИЛӘРИНИН ЕТИКАСЫНЫН ӘСАС ПРИНЦИПЛӘРИ

I. Әхлагын мәншәји вә инсанын әхлаг сифәтләринин формалашмасында ичтимаи мүһитин ролу һагғында

XIX әсрин икинчи јарысында јашамыш Азәрбајҗан маарифчиләринин етик көрүшләри, јухарыда гәјд етдијимиз кими, дини-феодал әхлага гаршы мүбаризә шәрәнтиндә формалашмышдыр. Буна көрә дә тобин олараг онларын етик көрүшләри өз мәзмуму вә даһили мәнтиги е'тибарилә дини-феодал әхлага гаршы чеврилмишдир. Лакин маарифчиләримиз јалныз сәдәжә олараг дини-феодал әхлагы тәғгид етмәклә кифәјәт-ләнмәомишләр. Онлар етиканын бир сыра мүһүм мәсәләләринин һәлиндә әхлаг мәсәләләринин елми сүрәтдә анылашылмагына доғру мүһүм әдәм атымышлар вә өз дөврләринин етик фикри хәзинәсинә мүјәјјән һөдијјәләр вәрмишләр. Бу һөггәј-һәзәрдән онларын әхлагын мәншәји вә инсанын әхлаги сифәтләринин формалашмасында ичтимаи мүһитин ролу һагғында фикирләри хүсусилә тәғдирә лајигдир.

Азәрбајҗан маарифчиләри инсан әхлагынын мәнбәји һагғындакы мәсәләни һәлә едәркән өнәнки ислам иләһијјәтчыларына гаршы, ејни заманда объектив олараг инсанын әхлаги анылајиш вә тәсәвүрләрини анаданкәлмә һесаб едән бир сыра идеалист етик нәзәријјәләрә гаршы дә мүбаризә апармишләр. Онлар инсанын әхлаги принципләрини, етик анылајиш вә тәсәвүрләрини әбәди вә дөјишмәз һесаб едәнләрә, бу принцип, анылајиш вә тәсәвүрләрини тәрәномәдикләрин, мәлиһ едәлмәдикләрини, онларын тәчрүбә вә харич мүһитдән асылы олмадығыны илднә едәнләрә гаршы чыхараг, буну әсас көтүрүшүләр ки, анаданкәлмә идејалар олмадығы кими, анаданкәлмә әхлаги анылајиш вә тәсәвүрләр дә, фитри әхлаги һиссләр дә јохдур вә ола дә бијмәз. Бүтүн әгли нәтичәләр вә иде-

жалар кими, инсанын эхлагы сифэтлери да анаданкәләмә олмә-
дыб, һәјат тәчрүбәси асылында, инсаны эһәтә едән ичтимаи мү-
һитини тә'сир илә газанылыр. Инсанын бүтүн мә'нәви сифәт-
ләрини, о чүмләдән эхлагы кејфијјәт вә анлајышлары онун шәх-
сәјјәтинин инкишаф едиб формалашдығы ичтимаи мүһитини,
онун јашајыш шәраитинин вә тәрбијясинин мәһсулуду.

Бу фикр XIX әсрин икинчи јарысында јашамыш Азербай-
жан маарифпәрвәрләринин этик көрүшләринин баш хәттини
тәшкил едир. Онлар мәһз бу фикрә әсасланараг бу вә ја баш-
га сәһәдә эхлагсыз һәрәкәт вә давраишыларын инсанын «дә-
јишмәз тәбиәти» илә изәһ едәләрә, һәр шәјдә «инсан тәбиәти-
сини» тәгсирләндирәләрә гаршы чыхыш едәрәк кәстәрмиш-
ләр ки, инсан анаданкәләмә хејрхәһ вә ја анаданкәләмә бәд-
ләр ки, о, бу чүр эхлагы кејфијјәтләри анчаг һәјатда га-
заныр.

Азербайжан маарифчиләри инсанын эхлагы сифәтләринин
формалашмасында харичи мүһитин һәлләдичи рол ојнамасы-
на әсәс дәлил олмәг е'тибарилә буна истинад едирләр ки, эх-
лагы анлајышлар тәсәвүрләр нисбилдр, онлар заман, мөкан
вә шәраитдән асылы оларәг дәјишир. М. Ф. Ахундов эхлагы
анлајышларын әбәди олмәсыны, мухтар вә субстансионал ха-
рактер дашыдығыны иддиә едәләрә гаршы чыхыш едәрәк
јазырды ки, әкәр эхлагы анлајышлар әбәди вә дәјишмәдирсә,
нә үчүн хејир, шәр, намус, шәрәф, хејирхәһлиг вә с. бу кими
эхлагы мәфһумларын мәзмуну ајры-ајры заманларда, ајры-
ајры халгларда мүхтәлиф олур. О, «Кәмәлүддәвлә мәктубла-
рында» инсанын эхлагы тәсәвүрләринин, нисс вә анлајышла-
рынын мүхтәлиф дөврләрдә вә мүхтәлиф халгларда мүхтәлиф
олмәсы вә бә'зән дә онларын мәзмунуну бир-биринә тамам
индә олмәсына ишарә едәрәк, Иран шаһзадәси Чәләлүддәв-
ләдин дили илә һиндистан шаһзадәси Кәмәлүддәвләдән сору-
шурду: «Нижә оларә (гәдим һиндләрә—З. К.) демәдиләр ки,
адам арвадыны өз ризасы илә бикәнә кишијә чма етмәк үчүн
вермәк һәмәгәтдр вә хилафи-ғануни-тәбиәтдр?.. Инсан мә-
јор һейвандан кәрәк бигејрәт олсун?.. Нижә демәдиләр ки, шөв-
һәр өләндән сонра арвад сүтти олмәг, јәһни өзүнү шөвһәр
чәсәд илә бир јердә дири көзлү аташә јандырмаг сәһәһәт-
дир?... ана илә вә бачы илә вә гыз фәрзәндилә вә әммә илә вә
хала илә чма етмәк гәһһидр вә адам өлдүрмәк күнаһи-әзим-
дир? Зира ки, һиндүләрин Шакитјан таифәси адам өлдүрмәји
сөваби-әним һесаб едиләр. Нижә оларә демәдиләр ки, адам
әтнин јемәк вә мүрдәни торпаг алтында сахлајыб пашиндә
оландан сонра танавул етмәк диванәликдир? Нижә оларә де-
мәдиләр ки, кишиләр доғмајан арвадларыны мүршидләринин
јанына апарыб көзләринин габағында мүршидләринин арвад-
лары илә чма етдирмәк, ки ушаг доғсулар, сәһәһәтдр? Ни-

јә оларә демәдиләр ки, өз гызларыны бәрһәмләришин јаны-
на апарыб көзләринин габағында чма етдирмәк бинамәсулу-
дур?!».

М. Ф. Ахундов бурадан белә бир дүзкүни нәтичә чыхарт-
мышдыр ки, мүәјјән дөврдә, мүәјјән бир халгын ичәрисиндә
намәсулу, әдләләтл сәјылән бир һәрәкәт, башга бир дөврдә вә
башга бир халгда бинамәсулу, әдләләтсизлик һесаб олунур.
Ахундов кәстәрйдр ки, һәтта ејни бир дөврдә, ејни халгын
ичәрисиндә дә мүхтәлиф зүмрәләр белә, бу вә ја башга һәрә-
кәтин эхлагы олуб-олмамасына өз нәгтеји-нәзәрләришдән јә-
нашырлар.

О, буна мисал оларәг кечән әсрин 40-чы илләриндә Азәр-
байжанын ичтимаи һәјатыны мисал кәтирйб јазырды ки, Азәр-
байжанын јохсул әкинчи кәндиләри ишләмәји өзләри үчүн
шәрәф һесаб етдикләри вә әмәксиз һәјәти мә'нәсыз сәјдә-
ләри һалда, бәјләрин әксәријјәти һәр чүр физиклә әмәј һәҗә-
рәтлә бахыр, ону ејиб бир иш һесаб едир вә әксинә, онлар
оғурауу, јолкәсмәји өзләри үчүн шәрәф вә икидлик һесаб
едирдиләр.

С. Ә. Ширвани эхлаг нормаларынын нисби характер дә-
шышмасындан бәһс едәрәк јазмышды ки, илгимин тә'сир нә-
тичәсиндә шималда јашајан халгларын эхлаг вә характери
илә, чәнубда јашајан халгларын эхлаг вә характери арасын-
да бир сыра мүһүм фәргләр мөвчуддур.

Ширвани шә'рләринин чохунда белә бир фикр јүрүтмүш-
дур ки, һәр тајфанын, һәр халгын өз ичәрисиндә гәрарлашмыш
эхлаг нормалары олур вә ким һәмйн бу эхлаг нормаларыны
позарса, о, эхлагсыз һесаб едиләр. «Тә'лифин сөвәби» вә «Ел
илә үјүш» шә'рләриндә:

Сәһә сәз олмәса зәманәји-фән...

Өзүнү сәз гыл зәманәјә сәһ...

...Хош мәсәлдир бу ким, паләс бүрүн.

Кетсә һәр јанә ел, о јанә сүрүн

—дејә, шаир халгын мөвчуд эхлаг нормаларыны позанларын
һәмйн халг тәрәфиндән һөкмән эхлагсыз һесаб едиләчәјини
билдирир. Онун нәзәринчә, һәр кәс, һәтта падишаһлар да
эхлагчә чәмәјјәтин мөвчуд шәраитинин тә'сиринә мәр'үздур.
Чүнки «чүз'үнүн күллә модхәлијјәти вар».

Буна кәрә дә Ахундов, Әрдаби вә Ширвани өзләринин ич-
тимаи мүһитин инсан эхлагына һәлләдичи тә'сир һагғында,
кык көрүшләриндән белә бир мүһүм нәтичә чыхартмышлар ки,
инсан эхлагыны јахшылашдырмаг үчүн онун «дәјишмәз» тә-

¹ М. Ф. Ахундов, Әсәрләри, III чилд, Баки, Азәрнәшр, 1938, сәһ.
157—158.

² Бах: С. Ә. Ширвани, Әсәрләри, II чилд, Баки, Азәрнәшр, 1950,
сәһ. 45—46.

биатини» мэээммэт етмөк деил, онун эхлагына мүүнтэээм суратда корлајан, хараб едөн шэрант арадан галдырмаг лазымдыр, онун тэрбијисини јакшылашдырмаг лазымдыр. М. Ф. Ахундовун бу мүнәсбатла эрдүштлэрин рәһбәри, Тейранда јашајан Манекчи Саһибә јаздыгы 1871-чи ил 29 ијул тарихли мәктубу чох характерикдир. О, бу мәктубта «шәрарәт вә бәдәмәл» ишләрдә иранлыларын анаданкәлә мәбиәтини тәгсирләндирән Манекчи Саһибни фикирләрини рәдд едәрәк јазыр:

«Мән сизин бу әгидәнизлә разылаша билмирәм. Сиз бәлә бир әгидәдәсиниз ки, шәрарәт вә бәдәмәл саһибләри һеч бир заман ағыллы вә һејир иш көрән адамлар ола билмәзләр, әһримәндән мөләк чымаз. Мән Сизә хатырлатмалыјам ки, бу шәрарәт вә бәдәмәл саһибләри 1200 нечә ил бундан габаг ағыллы вә һејирхаһ адамлар идиләр ки, сонрадан шәрарәтчи вә бәдәмәл адамлар олмушлар. Јә'ни онлар мөләк идиләр, әһримән олмушлар. Мадам ки, мөләк әһримән ола билир, әһримән дә мөләк ола биләр. Биз һәр шәјин сәбәбини нәзәрлә тутмалыыг. Нә сәбәбә көрә мөләк әһримән олмушду? Әкәр бу сәбәб арадан галдырыларса, әһримән тәздән дөнүб мөләк олачагдыр... Иран әввәлдә олдугу кими јенә дә бәһишт кими бир өлкәдир. Лакин бизә мә'лум олан сәбәб онун әһалисини тәбиәтини хараб етмиш, хараб едир вә нә гәдәр ки, арадан галдырылмамыш, јенә дә хараб едәчөкдир»¹.

Башга бир мәктубунда М. Ф. Ахундов Иранда инсанларын эхлагына мәһфи тә'сир едән һәмин сәбәбларин «...деспот зүлмүнүн тә'сири вә руһаниләр фанатизминин зору»ндан ибарәт олдуғуну гејд етмәклә, бејүк бир гәтијәтлә өмән олдуғуну билдирди ки, һәмин сәбәбләр арадан галдырылдыгдан сонра Иран халгы көзәл эхлагы сифәтләри јенидән гәзаначагдыр.

Бу мәсәләдә дә Зәрдаби Ахундовла ејни чәһадә чыхыш едәрәк «анаданкәлә, фитри эхлагы принципләр» нәзәријәсини кәскин тәнгид етмиш вә кәстәрмишдир ки, һеч бир адам, һеч бир халг вә ја милләт анаданкәлә мүсбәт вә ја мәһфи эхлагы кејфијәтләрдә доғулмур. Бүтүн халглар әгли габилијәт е'тибарилә бәрәбәрдирләр. Бу вә ја дикәр халгын мәдәни тәрәггисини вә ја мәдәни керилијинин сәбәбләри һәмин халгларын тәбиәтиндән дејил, онларын јашадылары шәрәнтдән асылдыр.

Азәрбајҗан маарифчиләрини фикринчә ичтиман мүһит инсаны стәвилән истигамәтдә тәрбијә едә биләр, онун эхлагыны јакшылашдыра вә ја хараб едә биләр. **Һ. М. Зәрдаби дөфәләрлә** гејд етмишдир ки, инсан анадан јакшы вә пис хасијәтлә доғулмур. Онун бүтүн хасијәти вә эхлагы сифәтләри ону әһәтә едән шәрәнтин, онун јашаыш тәрзинин тә'сири алтында јараныр вә инкишаф едир. Инсанын эхлагыны јакшылашдырмаг

үчүн, һәр шәјдән әввәл, ону әһәтә едән шәрәнт јакшылашдырмаг лазымдыр. Зәрдаби өзүнүн «Шәрғи Загафгазијаны керилијинә даир»¹ дәрня мәзмуну мәғәләсиндә сүбүт етмишдир ки, Азәрбајҗан халгынын итгисиди вә мәдәни сәһадә олан о заманкы керилијинә күнаһкар азәрбајҗанлыларын тәбиәти дејил, онларын мин илләр әзиндә јашамаг мәчбур олдулары тарихи шәрәнтдир. О, «Кәдәр «хејирхаһлары», «Әсәсыш шикәјәт», «Мүридизм шәјхләриндән бири», «Бизим кәнд мәктәбләримиз»² вә бир сыра башга мәғәләлариндә конкрет фактлар әсәсында әлверишли олмајан шәрәнтин инсан эхлагына нечә мәһфи тә'сир етдијини инсанлары эхлагча нечә ејбәчәр һала етдијыны вә мә'новни чәһәтчә онлары нечә шикәст етдијини дәрин бир е'тираз һисси илә ачыб кәстәрмишдир. Һ. М. Зәрдаби јухарыда гејд етдијимиз кими кәстәрди ки, бәј-мүлкәдәр мүһити инсанлары эхлагына олдуғча мәһфи тә'сир едир, түфејли һәјәт тәрзи, һәр чүр јарадычы фәалијәтә лагејдик, бекарчылык, бүтүн тәләбаты өзкә әмәји ил едәмәк вәрдиши инсан шәхсијәтини амансыз бир сурәтдә ејбәчәрләшдирир вә нәтичә е'тибарилә әгли дурғунула, чәһәләтпәрәстлијә, вәһишлијә вә ирадәсизлијә кәтириб чыхарыр. Онун фикринчә бу мүһит нәинки бәј-мүлкәдәр силкини нумәјәндәләрини, һабәлә мәзлумлардан да бә'зиләрини эхлагына мәһфи тә'сир едир, онларда өз ағаларына гул кими итәәткарлык вә өз шәхсијәтинә һөрмәтсизлик кими мәһфи эхлагы сифәтләр тәрбијә едир.

Һ. М. Зәрдаби һаричә мүһитин инсан эхлагына тә'сириндән бәһс едәркән, бу тә'сирин објектив вә һәлледичи олдуғуну дәфәләрлә гејд етмишдир. «Ајын фазаларынын јер үзриндә үзви алаәмә тә'сири» адлы мәғәләсиндә Зәрдаби, инсанын бүтүн хош вә бәд хасијәтләринин габагчадан мүәјјән едилиб, иролдәдән онун алыны јазылдығыны иддәи едән иланһијәтчылары, мүнәччимләри иша едәрәк кәстәрмишдир ки, инсанын бүтүн характери, онун мә'новни алаәм, эхлагы кејфијәт вә сифәтләри билаваситә вә һеч бир фәвғәтәтәбини гүвәдән асылы сәләјарәк онларын јашадылары шәрәнтдән, онларын һәјәт тәрзиндән асылы олараг тошоқкул тапыр вә формалашыр. Онун нәзәринчә инсан тәрбијә објектидир, «О, мум кими еләстикдир», дәмрич дәмрирдән һәр шәј гајыра билдији кими, мүһит, шәрәнт дә инсаны һәр чүр истигамәтдә тәрбијә едә биләр.

Һ. М. Зәрдабинин әгидәсинчә, инсан о гәдәр мүһитә тез үј-ғуналашыр ки, һаричә мүһитин тә'сири алтында һәтта бир нечә ил әзиндә онун эхлагыны әсәслы сурәтдә дәјишдирмәк: јакшылашдырмаг вә ја хараб етмәк олар. Зәрдаби бу фикрини сүбүт етмәк үчүн кечән әсрин сонларында Азәрбајҗанда би-

¹ М. Ф. А х у н д о в, Әсәрләри, III чилд, Баки, Азәрнәшр, 1955, сәв. 179.

¹ Ба х: «Кәспин» гәзети, 1900-чү ил, № 86, 101, 121, 122, 140.

² Јенә орада.

Ким ки, бир јердә етсә нәшү нумә,
Тәрбијат ејләр аны абу һавә...
Нәсә ким вар шүјуу Бағдалдә,
Әһлн тәһбат олур о бәрбәддә.
Нәсә абу һавәдә вар тәһир,
Һәм сәбәбләр бу әсрә дүфәуу шир...
Ону кәрәдү дәмә-һәләтәдә,
Догә бир мәнәвнә иләләтәдә,
Ширә-хәлсә, сәфәлә нәшү һавә,
Бәрә ол тәһһә-пәкә абу нумә.
Һәм шәк јох, о әһлн-һәл олур,
Тәһһә хош, сәһһә-камәл олур!

Ејни замандә буну дә гејд етмәк ләзимдир ки, Азәрбајҗан маарифчиләри инсанларын шәрәят вә тәрбијәсини мәнәвү оладугуну гејд едәркән нәзәрә алмәрдылар ки, «шәрәян дәшјүләрән мәнә инсанлардыр вә тәрбијә верәнни өзүнә дә тәрбијә вермәк ләзимдир»².

Буна кәрә дә онлар чәнлә тәбиәтдә һөкм сүрән бә'зи спесифик гануулары механики олараг инсан чәмвјјәтинә дә тәғ-бир етмәјә чәһд едирдиләр.

Тәкми тарихлә мәрбут бу нөгсанларына бахмајараг, Азәрбајҗан маарифчиләринин инсан әхлагынн мәнәшәји һаггында, инсанн әхлагы сифәтләринн тошәкүл тапмасы вә инкишаф етмәсиндә харичи мүнһитн һәләдечи ролу һаггында фикирләр инсанн әхлагы сифәтләрини, әхлагы принцип вә аңла-рәшларынн әбәди, дәшјүмәз вә анаданкәлтмә һесаб едән дини-идеалист бахышларә гаршы чеврилмишдир.

* * *

Азәрбајҗан маарифчиләри әхлагын мәнәбәји мәсәләсини һәл едәркән ејни замандә инсанн бу вә ја дикәр әхлагы һәркәт вә дәрәнишларынн сәбәбләрини дә, онлары бу вә ја дикәр һәркәти етмәјә сөвг едән амилләри дә ајдынлашдыр-мага чалышмышлар. Онлар инсанларын өз тәбиәтләри ети-барилә интелектуал фәаллјјәтә, әгли вә әхлагы инкишафа еј-ни дәрәчәдә һабил оладугларына әсла шүһнә етмәјәрәк әхлагы һәркәт вә дәрәнишларын амилләри һаггында мәсәләсини һәләддә дә һеч бир фәвғәләтәбин, мистик гүвәлләрә истинәд етмәмншләр. Онлар дәнә-дәнә гејд етмишләр ки, инсанларын әхлагы һәркәт вә дәрәнишларынн идәрә етмәк вә һәбәлә дүзкүн гүмәтләндирмәк үчүн биринчи нөвбәдә онун тәбиин, һисси вә әгли амилләрини ајдынлашдырмаг ләзимдир. Јалын бу јолла инсан әхлагы һаггында һәгигәтә үјгүн, доғру фи-кир јүрүтмәк оләр вә етика һечирли елмә чеврилә биләр.

¹ С. Ә. Ширванли, Әсәрләри, II чилд, Баки, Азәрнашр, 1950, сәһ. 45—46.

² К. Мәркс, Ф. Еңгелс, Сөвилмиш әсәрләри, II чилд, сәһ. 406.

Ахундова кәрә инсанларын конкрет шәрәнтдә бу вә ја дикәр әхлагы һәркәт вә дәрәнишларынн әсасыни һәр шәјдән әввәл онларын фитри олмајан тәләбләриндә, мејилләриндә, истәк вә арзуларында, силарын конкрет еhtiјачларында ах-тармаг ләзимдир. О, бу мүнәсибәтлә Јаздыгы бир мәғәләдә инсанн тәләбат вә еhtiјачларыны үч һиссәјә бәдур: бирин-чиси, чисманн еhtiјачдыр, икинчиси—әгли, үчүнчүсү исә—мәнәвин, руһанн еhtiјачдыр. Инсан бүтүн әмру боју бу үч еhti-јачыны даһа долғун едәмәјә чалышыр вә өз варлығы мүддә-тиндә һәјәтын мадди вә мәнәвин нә'мәтләриндән һөзз алмат истәјр. Ахундов кәстәнн еhtiјачлары һаггында бу фикрини давам етдирәрәк көстәрди ки, инсанн әввәлинчә, јә'ни—чисманн еhtiјачы кејим, јемәк, мәнзил вә сәкитлјјинн тә'мин етмәк вәсипәслә едәнлир. Инсанн әввәлинчә, јә'ни—чисма-нин тәләбатыны едәмәк үчүн ләзим олан вәсипәләри о, биринчи дәрәчәли, мүһүм әһәмийјәти вә һәјәт зәрурәти олан вәсипәләр һесаб едир. Ону нәзәрнчә икинчи, јә'ни әгли еhtiјач едмә-јәри өјрәнмәк, тәбиатн ганууларыны вә сиррларынн дәрк етмәк јоду илә тә'мин олунур. Әкәр инсан бу еhtiјачыны тә'мин ет-мәјә чалышмәсә, онда онулла һејван арасында һеч бир фәғр олмәз.

Инсанн мәнәвин еhtiјачы аиләјә, гоһумларә, вәтәнә мән-һәббәт һиссләри илә едәнир. Ахундов бурадән белә бир нәтичә чыхармышдыр ки, инсанн әхлагы һәркәт вә дәрәнишларынн әсәс амилләри, мәнә онун бу үч еhtiјачы нөгтеји-нәзәрн-дән мүјәјән едилмәлидир. Бу тәләбатлар нәзәрә алынмәсә инсанн бу вә ја башга һәркәтә сөвг едән амилләр һеч вахт дүзкүн аңлашылмәз¹.

И. М. Зәрдаби бир нәчә дәрә гејд етмишдир ки, бу вә ја дикәр адамн һәркәт вә дәрәнишларынн амилләри өјрә-иләркән, һәр шәјдән әввәл буну һәмнн адамн шәхси мәнә-фәји илә әләғәли сурәтә өјрәнмәк ләзимдир. Чүнки шәхси мәнәфе инсан дәрәнишынн әсәс һәркәтвечири гүвәлләрн-дән биридир. Доғрудур, «оқ заман инсанлар өз шәхси мәнәфе-ләрини дүзкүн дәрк етмирләр вә бу бәрәдә чохлу сөһвләрә јол вериләр, ләкин һәр һалда инсанлар һәмшә өзләринә фәјдалә һесаб етдилкәри иши көрмәјә чалышырлар. Бу мәнәдә шәхси мәнәфесиз инсан јохдур вә инсанн шәхси мәнәфејини өлкүләшдирмәк онун өзүнү өлдүрмәк дәмәк оларды. Буну кәрә дә онун нәзәрнчә инсанн өз шәхси мәнәфејини үчүн ча-лышмасынын вә дүнја нә'мәтләриндән даһа долғун истифадә етмәк үчүн сәј көстәрмәсини әсла әхлагсызлыг һесаб етмәк олмәз, әксинә, биз мүјәјән шәрәнтдә инсанн әхлагынн әсәс-ларынн дүрүст өјрәнмәк нәтәјириксә, шәхси мәнәфејини онун

¹ Бах: М. Ф. Ахундов, Әсәрләри, III чилд, Баки, Азәрнашр, 1938, сәһ. 251—252.

мүһүм амилләриндән бири һесаб етмәлици. Чүнки инсан тәбиати еләдир ки, һәр кәс чалышыр ки, јакшы јашасын вә дүнија не'мәтләриндән даһа артық мәһфәтбәрдар олсун¹.

Мәһз Азәрбајҗан маарифчиләри дини-аскетик әхлагы бу мөһғәдәл тәһгид едорук дүнија не'мәтләриндән даһа долгун истифадә етмәјә чалышмағы там әхлаглы бир һәрәкәт һесаб етмишләр.

Ахундов дини-аскетик әхлагын ванзләрини ифша едәрәк, өз мұасирләринә үз тутуб онлары авамлағы үзүндән беһишт үмиди илә, пуч вә дләрлә сәфһәчәсинә дүнијаның не'мәтләриндән мәһрум олмамағы, раһатлығы едән вермәзәјә, әсли олмајан инсә хатириңә һәгдән әл чәкмәмәјә, өз һәрәкәтләри илә һеч кәсә зијан вермәдән дүнијадан зөвг алмаға чағырырды. Ахундов јазырды ки, «нәс агил кәрәк чәми ләззәти-дүнијәвијәдән бәһрә апарсын вә һеч мүштәһијатдан ештираз етмәсин; зира ки, чүн торпаға кетдин, кери кәлмәк јохдур»².

Лакин Азәрбајҗан маарифчиләри һәјәт не'мәтләриндән һөзз алмағы, дүнијадан фәјдаланмағы, ләззәти вә зөвгү инсаның әхлагы һәрәкәт вә давраһышларының амилләриндән бири кими кәстәрәркән һеч дә утилитаризм мөһғејиндә дурмудлар. Онларын дүнија не'мәтләриндән һөзз алмағ һағында фикирләри әслиндә утилитаризмдән, һедонизмдән чох-чох узағ иди. Әввәлә, Азәрбајҗан маарифчиләри инсаның дүнија не'мәтләриндән зөвг алмағ уғрунда чалышмасыны дини-аскетик әхлага гаршы гојмушлар вә бунуң васитәсилә онлар, руһаниләрин «әсәссыз вә дәләринә, мә'һәсыз тәһрифләринә иман бағлајыб, өзләрини дүнијаның һәјәт не'мәтләриндән вә ләззәтләриндән мәһрум етмиш, мөһүмү вә дләрәл вә пуч мәгсәдләр хатириңә мәшәггәтли вә әзбијотли ибадәтләрә бојун әјиш»³ гардашларыны зулмәт јухусундан ојатмаға чалышмышлар.

Икинчиси, утилитаристләрдән фәргли оларағ Азәрбајҗан маарифчиләри шәхси фәјдаланмағы инсаның әхлагы һәрәкәт вә давраһышларының јекәнә, һәлләдичи, башлыча амилә дедил, јалһыз ону бу вә ја дикәр һәрәкәтә зөвг едән амилләрдән бири һесаб етмишләр. Онларын етик көрүшләриндә вичдән, инсаф, әдәләт кими категоријалара кениш јер верилмәси дә мәһз бунуңла изаһ олунур. Онлар инсаның әхлагы давраһышларының амилләрини һисси вә әгли амилләрә бөләрәк, һәјәтдән һөзз алмағы, зөвгәлиңмәји һисси амилләрә даһил едирдиләрәс, әгли амилләри әсәсән вичдәндән, әдәләтдән ибарәт һесаб едирдиләр.

Вичдән, әдәләт категоријалары маарифчиләримизин етик көрүшләриндә мүһүм јер тутур, һәм дә инсаның әхлагы һәрә-

кәт вә давраһышларына истиғамәт верән әи мүһүм гүвәвәләр кими гүјмәтләндириләр.

Һ. М. Зәрдаби һағы оларағ сорушурду ки, әкәр инсан вичдән вә инсафдан мәһрумдәрсә, јалһыз өз һисси ештирасларының гулдурдәсә вә нәфси нечә әмр едәрәсә о чүр һәрәкәт едирәсә, онда бизим нә һағымыз вар ки, ону али вүчүд әлләндирәг вә һейванлардан фәргләндирәк? Зәрдабиния фикринчә вичдән спесифик, јалһыз инсанә мәхсүс әхлагы амилдир ки, ону һейванлардан фәргләндирир вә бүтүн јаранмышларын тачы едир.

М. Ф. Ахундов тәбиин инсан тәләбәтәһи инсаның әхлагы һәрәкәт вә давраһышларының амилә һесаб едәрәк, ејни заманда инсаның бүтүн јүксәк аличәһә һәрәкәтләрини, арзу вә нијјәтләрини јалһыз физики ештираслара вә чылағ еғоизмә мүһчәр едәиләрә гаршы дә кәскиң е'тираз етмишдир. О, бир сыра дәлилләрлә сүбүт етмишдир ки, инсаф, вичдән, әдәләт кими категоријалар инсаның мә'һәви тәләбәтәһи илә биләваситә бағдырдысә дә, бунлар инсанә мәхсүс јүксәк сифәтләрдир вә онуң еғоизми илә һеч бир әләғәси јохдур. «Чүнки инсанларын тәбиәтиндә кәјир ишә шәр ишә, сәваб ишә күнаһ ишә фәрг гојмағ үчүн мүәјјән бир гүвәвә вардыр. Бу гүвәвәјә көрә инсан кәјир ишдән һөзз алыр, шәр иш үчүн һәмшәз әәб чәкир. Мәсәлә, саһибсиз, мискиң. Јетим бир ушаға раһм едәркән һәр бир инсан алајыр ки, бу, кәзәл бу јетим ишдир вә ондыя һөзз алыр, әкәсинә, бир мискиң, саһибсиз вә јетим ушағы вураркән, һәр бир инсан һисс едир ки, бу, инс ишдир вә ондан әзәб чәкир»⁴.

М. Ф. Ахундов инсаның бир сыра һәрәкәтләрини онуң шәхси мәнафеји илә, еғоистик мүләһизәси илә һеч бир әләғәси олмадығыны сүбүт етмәк үчүн бир сыра тарихи фактлар кәтирир. Бу фактлардан бири инсан кралы Фердинандла олан һадисә иди. Бу һадисә һағында Ахундов белә һөзз едир:

«Бир күң Әндәлисдә, ораның дәрулфунуну битириб, кәмал вә фәзиләт әдә етмиш кәзәл вә севимли бир кәччи динә гаршы бә'зи шүбһәлир етдијинә көрә јандырдылар. Гајдагануна көрә Авропа хәчләрәстләриниң папа адланан үмуми рәиси вә ејни заманда өлкәниң падашаһы дә адам јандырылан заман бүтүн әһали илә бирликдә һазыр олуб, мәрасимә тамаша етмәли идиләр. О дөврүң падашаһының ады Фердинанд иди. Тәсәдүфән чәзә евиниң әмәләләри һәмни кәччи одуң анбарының јанына кәтирәркән падашаһ дә баһыб кәччи јандырмағ мәрасимини мүшаһидә едирди. Мәрасим инсан чәһһинәмдә јандырмағың бир нүмунәси иди. Кәччи одуң анбарының үстүнә апарарағ од вурдулар. Алов һәр тәрәфдән галхарәк, кәччә тәрәфә јакынлашдырды, кәччини үрәк јандырмағы әл-әман әси јүк-сәлди. Инсан тәбиәтинин тәләбәти көрә Фердинанд падашаһын

¹ Ба х: «Әкинчи» газети, 1875-чи ил, № 5.

² М. Ф. Ахундов, Әсәрләри, III чилд, Баки, Азәрбајҗан, 1938, сәһ. 128.

³ «Зүлмәт вә чәһәләтә гаршы», Баки, Азәрбајҗан, 1955, сәһ. 27.

⁴ «Зүлмәт вә чәһәләтә гаршы», Баки, Азәрбајҗан, 1955, сәһ. 11.

гәлби көңүни эһвалына янды вә ихтиярсыз бирдән-бирә «ваҗ жазыҗ» сөзүнү дилинә кәтирди. Ичәриләриндә чәза евинни рәһсәи олан рәһбан олмаҗа, бүтүн кешишләр вә рәһибләр падашаһын бә гәһәрләмә сәсини ешитдиләр, бөјүк рәһбан ачыҗланараҗ һөкм етди ки, падашаһын кафәр үрөҗи яндыгына көрә өзү дә кафәр олмушдур. Әкәр белә олмасадя, нечә ола биләрдә ки, онун гәлбиндә лә'нәтләрә лаҗиг оласа бир көчә рәһм әсәри ләһир ола биләрдә? Буна көрә дә динни һөкмләринә вә падашаһын гануяларына әсәси падашаһ өзү дә чәзаҗә лаҗигдир вә мүтләҗ яндырылмадыр.

Белә бир һејрәтләндиричи һәнкамәдә һазыр олан өлкәниң чамааты падашаһын үзүнә лә'нәтләр яҗдырыб вә лә'нәт едә-едә өз евләринә гаҗытдылар. һамысы падашаһы тутуб һәбс етмәк гарарына кәлди. Кечә икән падашаһ әләчсыз җалараҗ аҗлаја-аҗлаја пијада баш кешишини евина тәрәф јола душду, онун аҗаҗларыннан өлду, төвбә едиб јатварды, бағышланмасынә хаһиш етди, мин чүр јалвар-јахардан вә мин чүр аҗлајыб-сызламадан сонра мүрүвәтсиз баш кешиш падашаһы бағышлады вә сонра дәлләҗи чаҗырды, онун голуңдан бир гәдәр ган алдырды вә ганы кичик бир шүшәҗә төкүрдү. Одуң јыҗдылар вә бүтүн чамааты топлајараҗ, ганла долу о шүшәни одуңларын үстүнә гојуб яндырдылар вә беләликлә падашаһын күнаһыннә әвәз етдиләр»¹.

Ахундов бу һадисәни нәҗл едиб бундан белә нәтичә чыхарды ки, әлбәттә, падашаһын күнаһсыз көнчә рәһм етмәсини һеч дә еҗонстик мүләһизә һесаб етмәк олмас.

Вичдан, инсаф вә әдаләттиң алаһ тәрәфиндән инсана верилмиш анаданкалмә мә'нәви бир маһијәт олдуғуну, харичи рүһнитдән, әҗл вә тәчрүбәдән асылы олмалығыны иддия едән илаһијјәтчыларын әксинә олараҗ, Азәрбајҗан маарифчиләри вичданын, инсафын, әдаләттиң тәчрүбә, елми-билик әлдә етмәк јолу илә һәјәтдә газаналдығыны гејд етмишләр. Онлар белә бир әҗидәдә олмушлар ки, инсанын аҗлы, тәчрүбәсини, билгиҗи нә гәдәр артарса, онун вичданы, инсафы, әдаләти дә бир о гәдәр чох олар. Онлар ејүн заманда дөнә-дөнә гејд етмишләр ки, вичдан, инсаф, мүрүвәт, әдләләт һиссләри инсандә јарандыҗдан сонра онун әхләҗи һәрәкәт вә даврашылларынын мүһүм һәрәкәтвәричи гүввәсинә чеврилир вә камил инсан үчүн чидди бир тәләбәт олур.

Лакин маарифчиләримиз јанлыш олараҗ вичдан, инсаф вә әдаләттиң үмүмбәшәр характер дашыдығыны вә бүтүн инсанлар, синифләр үчүн ејини олан мә'нәви маһијәт һесаб етмишләр. Онлар дәрк едә билмәмишләр ки, «республикачынын вич-

даны илә рәјалистиң вичданы, варлы илә јоқулуң вичданы ејини олмур вә бир-бирләриндән фәрглидир»¹.

Беләликлә, јухарыдә бәһс етдикләримиздән көрүндүҗү ки-ма Азәрбајҗан маарифчиләри инсанын бүтүн һәрәкәт вә даврашылларыны онларын мадди, мә'нәви тәләбәтләри, аҗлы, тәчрүбәсини, истаҗк вә арзулары илә әһәс етмишләр. Онлар ејини заманда вичданы, инсафы, әдаләти инсанын әхләҗи һәрәкәт вә даврашылларында мүһүм амилләр һесаб едәрәк, бу сәһәдә дә бир сыра феодал вә буржуа әхләҗ нәзәријјәчиләринә инсаб-тән ирәлијә доғру аддым атмышлар.

2. Халгын сәадәти угрунда мүбаризә—ән јүксәк сәадәт вә әхләҗын ме'јарыдыр

XIX әсрин икинчи јарысында јашамыш Азәрбајҗан маарифчиләри өз етик көрүшләриндә, һабелә инсан һәјәтиһиндә мә'нәсини, сәадәт вә хошбәхтлијиниң мөзмунуну ајдынашдырмаҗа вә бунун әсәсиндә дә ән јүксәк әхләҗи вәзифини вә әхләҗын ме'јарыны мүәјјиз етмәҗә чалышмышлар. Онлар бу мәсәләни һәлл едәрәк, јекдилликлә белә бир әҗидәти рәһбәр тутмушлар ки, бүтүн инсанлар истиғнасыз олараҗ хошбәхтлијә доғру чан атырлар, шәхсиң хошбәхтлиҗ арзусу инсанын әхләҗи даврашылларынын вә үмумијјәтлә онун бүтүн фаалијјәттиңиң һәрәкәтвәричи гүввәләриндән бирдир.

Лакин М. Ф. Ахундов, Һ. М. Зардаби вә С. Ә. Ширвәзи инсанын хошбәхтлиҗ арзусу илә онун әхләҗи һәрәкәтләри арисында олан әләҗини гејд етмәклә сәадәт вә хошбәхтлиҗ алаҗыларынн шәрһиндә етикадә евдемонизм адалан чәрәҗанын тәрәфдарларындән тамамилә фәргли олаш бир мөвҗедә дүр-мушлар. Онлар инсанын һисс, еһтирас вә физики тәләбәтиһин әдәнилмәсини зәрури һесаб етмәклә барабар, өтәри һәзләри хошбәхтлијини мөзмуну һесаб едән, ән јүксәк сәадәти кобуд һисси еһтирасларын әдәнилмәсиндә көрәи евдемонистләрдән фәргли олараҗ иҗраг етмишләр ки, өтәрки һәзз, әјҗашлыҗ хошбәхтлијини мөзмунуну тәшкил едә билмәз, хошбәхтлијини һәззләрдә ејинләшдирмәк мә'нәсызлығдыр вә јүксәк инсан шәрәфәтинә зиддир. Әксинә, әхләҗкә камилләшмиш инсан халгын сәадәти наһинә өз һисси еһтирасларынын вахтлы-вахтында гаршысына алмалы, онларын гулу олмамалы вә өз әғли мүләһикәләри әсәсиндә өз һиссләрини идәрә етмәји бачармалыдыр. Онларын нәзәринчә инсаны һејванлардан ајыраң, ону тәбиәттиң ән јүксәк вәчүдә едән башлыча шәрәт мәһз будур.

¹ Азәрбајҗан маарифчиләри ејини заманда хошбәхтлијини вар-дәвләт јыҗмаҗда, һакимијјәт әлдә етмәклә көрәиләри дә чидди төңгид етмишләр.

¹ М. Ф. Ахундов, Әсәрләри, III чидд., Бакы, Азәрбајҗан, 1955, сәһ. 204—205.

¹ К. Маркс, Ф. Енгелс, Сочинение, т. VII, 1950, сәһ. 495.

Демак лазымдыр ки, Азербайжан ичтимаи-философи фикир тарихинини эвляки көркөм-ли нүмајәндәләринин идеја ирсини тәғдиг етдијимиз маарифчиларин етик көрүшләрини эи чох тәғдиг етдијимиз сәһәләрди бири мәһз хошбәхтлик мәфһумуну тәсвир етдијимиз шәрһи мәсәләсидир. Хагани, Низами, Фүзули, Вагиф, Видади ва Азербайжан ичтимаи-философи фикринин башга көркөм-ли нүмајәндәлери өз әсәрләриндә хошбәхт-лијини мәһасыны сәрвәт топламагда, һакимийјәт әдә етмәкдә лијини мәһасыны сәрвәт топламагда, һакимийјәт әдә етмәкдә ва сәхтә шәһрәтдә ахтаранлары мәһави чәһәтдән иттиһам ет-мишләр.

Хагани «Күнәшә хитаб ва ғызылы мәзәммәт», «Мал ва шәһ-рәт сәһибидир бүкүн әлнәг адамлар», «Хагани, сән мәғрур ола-ма днәләтә», «Еј Хагани, бел бағлама бу дунјанын маляна» ва башга бу кими шәһрләриндә хошбәхтлијини мәһасыны сәр-вәтдә, шәһрәтдә көрәиләри шндәтән сурәтдә гамчыламыш-дыр.

Һәр ким ғызыл јагыб төкәс кисәја
Кисәтәк боғазы кәсәр нәмәја,
Кимин ғызылдадыр күчү, бир јил,
О, гудур, ғызылын сәһибә дејил,
Бир мөһнәт әдуудур чана сәнү зәр,
Дүз олар ғызыла дејилә «алар»...
Дәвләт нә гүдрәтин, нә һүнәриндир,
Мәһсәб дә, сәрвәт дә һакәсләриндир!

—дејән шаир вар-дәвләти, ғызылы өз һәјатынын мәғсәди һесаб едәнләри һәјәтдә јанылмышлар адландырыр. Хаганинин иә-ләринчә хошбәхтлијини ғызыла дәјишәнләр нәфсә әсир ола-лардыр, онлар һәғгини сәәдәтини мәһасыны анламадыгларын-дан вар-дәвләт ва шәһрәт үчүн һәјәтләрини надалыглы, әдүмкарлыглы баша вурурлар. Чүнки беләләри анламырлар ки:

Дәвләтин әнәли гүрүр әлсә дә,
Ортасы әлшндир, сону тарымар,
Шәраба бәһәр ки, әвәли фитнә,
Ортасы—мәстликдир, ахыры һумар?

Низами Кәнчәви «Искәндәрнамәдә» демишдир ки, сәрвәт ва һакимийјәт инсан һәјатынын әсәс мәғсәдини тәшкил едә бил-мәз ва ким хошбәхтлијини бунларла ејниләшдирмәјә чәһд едәр-сә, о, әсл хошбәхтлијә һеч вахт нәил ола билмәз. Низами «Шә-рәфнамәдә» Бәрдә һекмдары Нүшабә илә Македониялы Ис-кәндәрин көрүш сәһнәсини тәсвир едәркән Нүшабәнин дилә илә хошбәхтлијини сәрвәт, гүмәтли гаш-даш топламагда кө-рән, сәрвәт нәминә мұһарибәләр едиб, ганлар ахыдан шаһла-ры амансыз сурәтдә тәғдиг атошиһә тутур ва әсл сәәдәтин нә-дән ибарәт әлдугуну билмәдикләри үчүн онлары мәзәммәт

¹ Хагани, Семизини әсәрлери, Баки, Азәрнәшр, 1954, сәһ. 21—23.

² Јенә орада, сәһ 260.

едир. Нүшабә бир чох мұһарибәләр апарыб әлкәләри фәһ ет-миш Искәндәри ва онун сәркәрдәләрини гәбул едәрәк, онлара зијәфәтдә хәрәк, јемәк әвәсинә сүффрәјә гаш-даш дүзүр. Ни-зами бу сәһнәни әзүнмәхәсусе бир усталдыр ва мәһарәтлә тәс-вир едәрәк чох дәрин мәһали ва һикмәтән сөзләри илә инсан өмүрүнүн мәғсәдини, хошбәхтлијини мәзмунуну сәрвәт ва шәһ-рәтдән ајырмага чалышыр:

Бир хойи гәјүлду күнәндән парлар,
Иманда дәрә бұлур кәсә тојарар,
Бирә дәл, бә бирә ғызылдан доғмуш,
Бирә дүрр, биринә јагүт тојусмуш.
Өлә ки, узанды аллар сүффрә,
Нүшабә деди: «Еј бәјүк һөкмәр
Јејинә, ән дәдәли бу хуршудлардан!»
Искәндәр сөјәди: «Еј сәлә дилбәр,
Дүзмүсән сүффрәи әлмәз, јагүт, дүрр,
Даш-гаш јејиләрә, бу нә демаждир?!»
Нүшабә күләрәк сөјәди шаһа:
«Дашин ки, боғазә јолу јох даша,
Фәјдәсиз, јарамаз белә даш үчүн,
Бу гәләр вурүшмәг, чарышмәг нечин?
Индә ки, јемәјә јарамаз бу даш,
Дунјала онунла учалармы баш?»¹

«Искәндәрнамәдә» Низами философ Әфлатунун (Плато-нун) дили илә ғызыл топламагын хошбәхтлик олмадыгын ва әслиндә өмүрләрини бу угурда сәрф едәнләрин бәдбәхт әлдугу-ларына ишарә етмишдир. Әфлатун шаһа нәснәһәт вериб, тә-әссүфлә дејир:

Һәвәсә бир бах ки, бир чох инсанлар,
Ғызылы мәнәндән гүмәтли тутар,
Ғызылы толајыб јерә басдырар,
Өзү торпаг јерә әслинә бахсан?

Низами бу фикри, демәк олар ки, бүтүн поема бојунча да-вам етдирир. О, сәрвәт топламага әлүдә оланлары ва хош-бәхтлијини, инсанын ән бәјүк арузуну јәлнәз буна мүнчәр едән-ләрин дунјадан һибхәб кетдикләрини билдирир. Посеманын ахырында, Искәндәрин әлүм сәһнәсини тәсвир едәрәк шаир сәрвәт, хәзинә әдә етмәк үчүн миһләрчә инсанлара әдүм едән-ләри белә хәбәрдар едир:

Шәһин фәрманна көрә, тојудлар,
Онун бир әлини табудан кылар,
Өмүңнә торпаг да төкүб бир гәләр,
Сонра һәр тәрәфа чар чықарылар:
— Бир көрүн дунјанын һакими олан

¹ Низами Кәнчәви, «Искәндәрнамә», I һиссә («Шәрәфнамә»), Баки, Азәрнәшр, 1941, сәһ. 207.

² Низами Кәнчәви, «Искәндәрнамә», II һиссә, («Иғбалнамә»), Баки, Азәрнәшр, 1941, сәһ. 113.

Искандәр дунгалин көчдүү заман
О сары-тесасын хазиналардан
Бир оңуч торпагдыр анида келди,
Сизни да дунгалин кесаркин жалдыз
Бу торпаг олмог апарданынчылыз.

Азербайжанда етик фикрин эң көркөмлүк нумайрандалары бөлө-лө лап гадим вахтлардан башлапайраг, хошбөхтлүгүн мөнөснни өтөркн олмажан, инсана эбеди наглы шөһрөт вә шәрәф веран, ону бүтүн заманларда учалдан фазилликкә, мудрикликкә, өз хөйрхәһ әмәлләри илә даима халга хидмәт етмәклә көркүмүш-ләр.

XIX әсрин икинчи жарысында јашамыш Азербайжан маа-рифирчиләри дә өз сәләфларинин бу зәнкнн фикирлариндон кәниш истифадә етмиш вә јени шәрәнтдә ону даһа да инкишаф етдирмишләр.

Н. М. Зәрдаби хошбөхтлүгн сәрвәт, дөвләт топламагда көр-рөләрә үз тутуб демншәр: «Гардашлар, һөкүмәт, ја дөвләт вә гејрә илә адам инсан олмаз. һәр кәс өз вүчүдунун гәдрини билнп инсаннјјәт ихтијар вә борчларынн әдә етмәклә инсан олмаг олар»¹.

М. Ф. Ахундов өзүнүн вә аиләсинин јашамасы үчүн вәсаит елдә етмәји һәр кәсин вачиб вәзифәси һесаб етмәклә бәрәбәр јазырды ки, «мән садәлик севирәм вә ејш-ншрәтә јадам». Онун фикринчә зор вә һилә јолу илә топланмыш инчиләр вә брил-лиантлар, јахүд баш назир столунун архивинда әјләшмәк вә ја башына шаһлыг тачы гојмаг өз-өзүндә һәлә инсана һа-гиги хошбөхтлик верә билмәз². Өз тәб'әлләри үчүн әмин-аман-гыг јаратмајан, өз халгын ачылыг вә диләнчлик ичарисиндә сахлајан, өз өлкәсинин шәрәфини горумајан вә өз тәб'әлләринә зүлт едән бир һөкүмдәр хошбөхт һесаб едилә билмәз.

Һәсән бәј Зәрдаби зијалы кәңчләрә мүрациәт едәрәк јазыр-ды ки, хошбөхтлик о дејил ки, бир гәдәр сәрвәт топлајыб өмүр-үнү кејфләрдә кечирәсән вә ја мүхтәлиф јолла «бәјлик» алды алыб әјјашлыгга мөшгүл олсан.

«Бәјлик ахтаран кәс үалгын хошбөхтлүгн фикрини чөкмәз, онун үчүн пул кәрәкдир ки, кејф-дамага мөшгүл ола вә мил-ләт өзәзинә һейван кәрәкдир ки, она һакимлик едиб өз бәјли-гини заһир едә»³.

С. Ә. Ширвани «Назимин ифадәси», «Искандәр илә дәли», «Искандәр вә гача», «Симих вә онун гулу», «Дөвләти вә го-

наг» вә бир сыра башга ше'рларинда ән јүксәк сәадәти вар-дөвләт саһиб олмагда көрәлләрә вә бу мөгәддә бүтүн өмүр-үнү сәрвәт јыгмага сәрф едәлләрә дориндон һәснәз етмишдир. Онун нәзәринчә сәрвәт вә зүлтә әсасланан һакимнјјәт хош-бөхтлүгн мәзмунуну тәшкил едә билмәз.

Азербайжан маарифчиләри шәхсн хошбөхтлүгн үчүмин халг-ын хошбөхтлүгн илә әлағәләндрәрәк једдиләкликә белә бир мөһкәм фикрә кәлмишләр ки, ән јүксәк сәадәт халгын сәадәт-тидир, бүтүн халг хошбөхт олмазса, јыры-јыры фәрдләр сәуви там мөнәсиндә хошбөхт ола билмәз. Она көрә дә ән јүксәк әхлаги вәзифә—үмумхалг сәадәти уғрунда мүбаризә апарма-дан, бүтүн өмүр бул «бәшарнјјәт үчүн фәјдалы олан әмәклә мөшгүл олмаг»дан ибарәтдир. Халгын сәадәти уғрунда мүбар-изә һәм дә әхлагын мө'јарыдыр. Јалныз о һәрәкәтләри јүксәк дәрәжәдә әхлаги һәрәкәтлар һесаб етмәк олар ки, онлар үмуми халгын мөнфәәтинә доғру йөнәлдилмиш олеун, әкспнә, халгын мәнәфејинә зәрәр верән һәр бир һәрәкәт әхлагсыз һәрәкәт һеса-б олумалыдыр. Онларын фикринчә инсаннн бүтүн гәләи әхлаги вәзифәләри өз башлангычыны бу әсас вәзифәдән кө-түрмәли вә буна ујеунлашдырылмалыдыр.

Лакин инсанларын бу јүксәк әхлаги вәзифонн дәрк етмә-ләри үчүн онлара мөв'изә охумаг вә ја һазыр әхлаги ибарә-ләр шәклиндә нәсиһәт вә әүд вермәк әсла кифәјәт дејилдир вә һәтта зәрәрлидир. Инсанлар халг сәадәтинин ән јүксәк сәадәт олмасы һаггында өзләриндә дахили инам вә әгидә ја-ратмалыдырлар. Бууну үчүн исе онлар елми вә биликли ол-малыдырлар. Онларын нәзәринчә агыл, билик, мүсбәт әхла-ги сифәтләр вә хошбөхтлик бир-бирилә сых бағды олан мөф-һумлардыр. Онларә көрә билнчә, ағла малик олмајанлар бүт-үн мүсбәт әхлаги сифәтләрә малик ола билмәзләр, мүсбәт әхлаги сифәтләрә малик олмајанлар исе һеч вахт хошбөхт ола билмәзләр. Чүнки белә адамлар һеч вахт һәгиги хошбөхт-лигин нәдән ибарәт олдуғуну дәрк едә билмәзләр.

Н. М. Зәрдаби елмин, билигин инсан әхлагынн сафлашдыр-магдакы ролундан бәһе едәрәк көстөрмишдир ки, инсаннн ел-ми, билиги нә гәдәр артыг оларса, әнун һейвандан ајрылмаг, фәрғләnmәк дәрәжәси дә бир о гәдәр артыг олар. Егонэм ин-саны һейвана нә гәдәр чох јакынашдырырса, әдәләт, вичдан дә бир о гәдәр уағлашдырыр.

М. Ф. Ахундов дәфләрдә гејд етмишдир ки, инсанларын әхлаг тәрбијәсиндә елми вә билиги һеч бир шеј әвәз едә бил-мәз. «Ислам халглары пнчрәтдән бу күнә гәдәр мөчлисләрдә, мәснчләрдә, чәм'ләрдә, мөйбәләр вә зәриндә рунанларын вә-синәсилә... чүрбәчүр мөв'изәләр үсүннәтләр ешитмишдир. Лакин бу мөв'изәләр вә нәсиһәтләр онларын табнәтинә әсла тә'сир етмәмишдир. Бурадан белә нәгнчә чыхартмаг олар ки,

¹ Низами Кәичәви, «Искандәрнамә», II һиссә («Нгбалма»), Баки, Азәрнәшр, 1941, сәһ. 189.

² «Әкинчи» гәзети, 1877-чи ил, № 2.

³ Бах: М. Ф. Ахундов, «Сәрәри», III чилд, Баки, Азәрнәшр, 1955, сәһ. 236.

⁴ «Әкинчи» гәзети, 1877-чи ил, № 6.

пис вә русвајчы эмәлләэ сон гоја биләчәк јеканә васитә вар-
са, елм вә саваддан ибарәтдир. Әкәр бир инсан... философила-
рып әсәрләрини охуја биләрсә, мүтәлиә нәтичәсиндә онун ағлы
сафлашар, парлаяр, пис эмәлләр онун нәзәриндә күндән-күнә
ејбәчәр вә русвајчы көрүнәр вә белә бир һалда о, бу пис эмәл-
ләри ичра етмәкдән утанар, нәтичәдә намус вә вичдан саһиб
олар¹.

Беләликлә, М. Ф. Ахундов, Һ. М. Зәрдаби вә С. Ә. Ширва-
ни елми вә биләји хошбәхтлији тәмин едән, инсаны әхлагча
сафлашдыран ән әсас васитә һесаб едирдиләр. Онларын нәзә-
риндә «Елми өйрүнмәк вә мәрифәт саһиб олмағ инсанлар
үчүн тәкчә мәншәтләрини тәмин васитәснә дејилдир. Елм ин-
санлара ејни заманда онларын әхлагыны, рәфтарыны вә әмәл-
лини јахшылашдырмағ үчүн тәчрүбәдән кечирилмиш бир ва-
ситәдир².

Бунуна әлағәдәр оларағ Ахундов мүсәлман руһаниләрини
буна тәсирләндирди ки, онларын күнаһы үзүндән инсан
ағлы ән алчағ дәрәҗәј емиш вә ән јүксәк бир вүчүд олан
инсанын зәкасы шәхси-гәрәзләрини нәтичәсиндә тамамилә шә-
рафәт вә с'тибар дәрәҗәсиндән дүшмүшдүр. Бу күн инсан ағ-
лы әбәди һәбсдә сахланылар, тәфәккүр вә тәчрүбәдә ону сәнәд
вә дәлил кими гәбул етмирләр. Һәдисләри инсан ағлындан
әсасли сајырлар, она көрә дә, Ахундовун зәининчә «...бәшәр
өвладына сәәдәт вә гәләбә анчағ о заман һасил олачағдыр ки,
истәрсә Асияда вә истәрсә дә Авропада инсанын шууру тама-
милә әбәди һәбсдән хилас олачағдыр вә бүтүн ишләрдә вә тә-
фәккүрдә һәдисләр дејил, инсанын ағлы јеканә сәнәд, дәлил
вә һакими-мүтләғ олачағдыр³.

С. Ә. Ширвани «Ики шәһзадә», «Назини ифадәси» ше'рлә-
риндә хошбәхтлији елм вә биликлә әлағәләндрәрәк көстәрир
ки, јалныз елми адам халғ сәәдәтнини гәјғәсына гала биләр,
әксинә, маһиа адамлар едәтән сәрвәт дәлынча кедәрәк халға
зүлм едирләр вә бунуна да халғын нифрәтини газанырлар.
Ширванини тәсвир етәји шәһзадәләрдән бири хошбәхтли-
јини мәнәсыны јалныз сәрвәтдә, шәһрәтдә, һакимијәттә көрүр
вә өзүнү тамамилә бу мәғсәдә һәср едир; маһәјәт о, вә мәғсә-
динә наил олур, тахти-тачы өз әлине кечирир, өлкәдә ән сәр-
вәтли адам олур. Дикәр шәһзадә исә тахти-тачдан әл чәкиб
өзүнү тамамилә елмә һәср едир, тәвәзә'кәр һәјәт тәрзи кечир-
ир, өзүндә ән јахшы әхлагы сифәтләри ашылајыр вә өз хош
әмәлләри илә даим халға хидмәт едир. Нәтичәдә мәшһур алим
олур. Өмүрләрини сон дөврүндә гәрдашлар көрүшүрләр вә

өз араларында хошбәхтлијини мөзмуну һатғында мүбәһиә
едирләр. Ширвани елм дәлынча кедиб халғын сәәдәти гејдинчә
галап гәрдашың адындан сәрвәт вә јаланыч шәһрәт ардынча
кедән о бири гәрдаша дејир:

Мәндән әфаға елм олур һадис,
Мүдәи-Фир'онә сәи дә вариссән,
Гәмү азари-халға бәһиссән⁴.

Һ. М. Зәрдаби дөфәләрлә гејд етмишдир ки, әкәр елм, бил-
лик инсандә хејрихәй әмәлләри, хош әхлаглылығы вә мүсбәт
әхлагы кејфијәтләри тәрбијә едирсә, һадәлиһ әхлагы һагис-
лијә, позғулуға, дикбашлығы, тәкәббүрлүјә, һәддидән арты
худчәсәндлијә сәбәб олур.

Беләликлә, Азәрбајчан маарифчиләрини етик көрүшләр-
линдә елм вә биләји ән јүксәк сәәдәти—халғын сәәдәтнини вә
ән јүксәк әхлагы вәзифән—халғын хошбәхтлији үғрунда мү-
баризәни дәриндән баш дүшмәк вәсантәләри кими бахылар.
Башға сөzlә десәк, Азәрбајжан маарифчиләри дә башға маар-
ифчиләр кими белә бир фикридә идиләр ки, инсан һә гәдәр
чох елм вә билек әдә едәрсә, бир о гәдәр асанлығыла өз еғоист
һиссләрини гәришәсына ала биләр, үмуми халғын мәнфәәти
үчүн өзүнүн зәрәринә дөз биләр.

Лакин Азәрбајжан маарифчиләрини етик көрүшләринин
дәриндән өйрүнилмәси кестәрир ки, онлар хошбәхтлијини мән-
вәсынын вә бунуна әлағәдәр оларағ бир сыра инсан кејил-
ләрини шәриндә сәдәчә оларағ пәссив маарифчилијә мөвгә-
јиндә дурмамышлар. Әксинә, онлар бу әғидәдә олмушлар ки,
хошбәхтлик проблемни фәрди пәландә һәлл етмәк олмәз, әкәр
инсан ичтимап тәрәғгүә көмәк етмәсә, хуսусилә әкәр о, өз кү-
зәрәныны башгаларынын мәнәфәјинә зиян вурмағ һесабына
тәмин етмәјә чәнд едәрсә, о, һеч вахт хошбәхт олмәз.

Азәрбајжан маарифчиләрини етик көрүшләрини баш хәт-
тини халғын хошбәхтлији тәшкил едир ки, шәхси хошбәхтлик
дә бундан асылдыр. Онлар бунда иһсәр едирләр ки, шәх-
сијәт јалныз халғ азәд едилдикдән сөйрә азәд олуб хошбәхт-
лијә наил ола биләр. Бу чәһәтдән Азәрбајжан маарифчиләри-
ни етик көрүшләри өз сәләфләри Бақыхановун етик көрүш-
ләриндән әсаслы сүрәтдә фәргләнир. Бақыханов шәхсин хош-
бәхтлијини чәмијәттән асылы олмајарағ, әхлагча тәкмил-
ләшмә јолу илә мүмкүн олдуғуну илднә етәји һалда, тәғйиғ
етдијимиз маарифчиләриниң буну әксинә оларағ, чәмијәт-
дән, халғдан ајры хошбәхтлијини мүмкүн олмадығына дөндә-
нә гејд етмишләр. Бу чәһәтдән Азәрбајжан маарифчиләрини
етик көрүшләри, ејни заманда, XVIII әсрин франсыз материә-

¹ Бах: М. Ф. Ахундов, Әсәрләри, III чилд, Бақы, Азәрнәшр, 1955, сәһ. 106—107.

² Јенә орада, сәһ. 106.

³ Јенә орада, сәһ. 204—205.

⁴ С. Ә. Ширвани, Әсәрләри, II чилд, Бақы, Азәрнәшр, 1950, сәһ. 221.
(6 а х: јенә орада, сәһ. 164—238).

листвларинин етик нэзэријэлэриндэн дэ кејфијэтчэ фэрглэ-
нир. XVIII эср франсыз материалиствларинин етикасынын чы-
хаш нөгөссини шэксинјэт төшкил едирдес, Азэрбајчан маа-
рифчилэринин етик керүшлэринин эссаны калг төшкил едир.
Мөссэлэн, экар һелветси јазырдыса ки, «јүксөк эхлагы о адам
дејил ки, о өз гувэзлди ештираларыны ва инеслэрини үмумин
мөнафејиндэн өтүр гурбан верир»¹. Ахундов бунун экинэ ола-
раг јазмышдыр ки, «ман халгы сөвөн, чанымы бу јолда гурбан
вермејо һазыр олан бир адамас»².

Азэрбајчан маарифчилэри халга хидмэти өзлэринин эн
јүксөк өзифэси һесаб эдэрэк, бунсуз һеч бир хошбөхтлик дү-
шүнмөмишлэр. Оларын етикасында эн јүксөк сээдэт халгын
сээдэтидир ва эн јүксөк эхлагы өзифэ халгын сээдэти уғрун-
да мүбаризэ апармагдыр. Олара көрө эн эхлагы адам мөһз
халгын сээдэти уғрунда вар гуввэси илә чалышан адамдыр.

Лакин бу һеч дэ о демөк дејилдир ки, Азэрбајчан маариф-
чилэри инсанын шэкси мөнафејинин тэмни едилмөсинэ лагејд
бахмышлар. Экинэ, онларын јекдилликте инсанын шэкси тө-
ләбэтларыннын биринчи нөвбэдэ өдэнилмөсини инсанын «тэбини
һүгүтү» һесаб етмиш ва буну көрө дэ гејд етмишлэр ки, ин-
санын өзүнүн ва анлэсини фираван јашамасы үчүн васапт
элдэ етмөк уғрундакы мүбаризосини эсла эхлагсыз һэркөт
сајмаг олмас. Н. М. Зэрдаби јазмышды ки, «Һэр кос јашы јаша-
маг ва бол не мөтлэр элдэ етмөк уғрунда мүбаризэ апарыр.
Өсиндэ элэ һојат да бу мүбаризэдэн ибарэтдир»³.

М. Ф. Ахундов, Н. М. Зэрдаби ва С. Э. Ширван үмуми хал-
гын сээдэти уғрунда чалышмагы, халгын гејдинэ галмагы эх-
лагын мејары һесаб эдэркин, шэкси мөнафеји мөһв етмөји
дејил, үмуми мөнафејэ һәмишэ үстүнлүк верилмөкшэ шэкси
мөнафе илә үмуми мөнафеји аһәңкдар сурөтдэ элагөлэндир-
мөји нөзэрдэ туғурлар. Олар јалдыз шэкси мөнафеји үмуми
мөнафејдэн үстүн тутмага гаршы, хошбөхтлијин дар мөһнада
баша дүшүлмөсинэ гаршы, егөзмө инсан эхлагынын јекәнэ
эсасы һесаб едөн утилитаризмин сон һөддннэ гаршы мүбаризэ
апармышлар. Оларын етик керүшлэриндэ шэкси мөнафе
илә үмуми мөнафеји элагөлэндирилмөсиндэн объектив сур-
рөтдэ бел бир лабүд һэгичэ чыкыр ки, үмумин мөнафеји тэ-
мин едилмөдөн шөксин, фәрдин мөнафеји там мөһнасы илә тэ-
мин едилэ билмөз, халгын хошбөхтлији олмадан, ајры-ајры
шөкслэрин хошбөхтлијини эбэди ва һэгити хошбөхтлик сајмаг
олмас.

Зэрдаби «Каспи» гөзетиндэ дөрч етдији бир мөгалэдэ јаз-
ырды ки, «Ачлыг, сојуг ва көз јашларыннын һөкм сүрдүју бир

јердэ шөкси хошбөхтликдэн данышмаг бөјүк мөһнасызлыг-
дыр»⁴.

Буна көрө дэ Азэрбајчан маарифчилэри һэр чүр шэкси
мөнафејин тэмни едилмөсн уғрунда мүбаризэ апарылары де-
јил, мөһз «башгаларыннын зөрриндэ өз хејирлэрини ахтаран-
лар», өз мөһфөтэ үчүн миллијоларча адамларын чөһалэт ва
дилчөчиликдэ јашамасына чалышанлары амансыз сурөтдэ
төнгинд едирдилэр.

Н. М. Зэрдаби халгын өз јашы, изтирابلары һесабына вар-
дөлөт газанмагы эн бөјүк эхлагсызлыг һесаб эдэрэк, бу чүр
адамлары «һөшәрэт» адилдирмиш ва онлара хөбөрдарлыг
етмишди ки, «сизин доһачагынын калг иләдир ва дирилији-
низ онун дирилијинэ мөағуфдур, нечө ки, инсанын гарынды
зиндөкәһлыг едөн гурлар инсан дејини хөрөк илә доләшир ва
инсан вәфат едәндэ онлар һөм вәфат едир, һабелэ сиз халгын
ганыны соруб, ону пуч едиб, өзүнүз дэ пуч олачарсыныыз»⁵.

М. Ф. Ахундов «дөмирјол салынарса, бизин бүтүн довлә-
римиз лузүмөзү галачадыр. Елә несө бу чүр јолун салынамасы-
на нечө ичазэ верө билэри»⁶—дејэн Иран мәчлиси үзлэрини
нисалында «өз шөксин өз нәфси мөһфөтлэринин гулу»
олан бүтүн егөистлэри амансыз сурөтдэ ифша етмишдир. О,
дәфөләрлэ гејд етмишдир ки, инсан өзүнүн бүтүн һэркөтлэ-
риндэ үмуми мөнафејин илк планда чөкмөлдир.

Азэрбајчан маарифчилэринин етик керүшлэриндэ халгын
сээдэти уғрунда мүбаризэ ејни заманда шөксин өз сээдэти уғ-
рунда мүбаризөдир. Буна көрө дэ онлар хууси оларг гејд
етмишлэр ки, халг иши уғрунда мүбаризэ апаранлар бунун
мүгабилиндэ халгдан һеч бир хууси мүкафат көзләмөмөли-
дирлэр.

М. Ф. Ахундова көрө вәтәнэ, халга мөһаббөт тәмәннасыз
олмалыдыр. Вәтөнин тарөггиси, онун гүдрөт ва шөһрәти уғ-
рунда мүбаризэдәки әмәллэрин мүгабилиндэ дәрһал мүкафат
көзләмөк олмас. Вәтәнэ, халг шинэ мөһаббөт инсанын мөһ-
нәви аләминэ хас олан эхлагы сифәтэ чеврилмәлидир. Халг
иши уғрунда мүбаризэнин өзү эн шөрәфли мүкафатдыр, чүнки
«сағлыгда халгын сөвилмиси ва өлдүкдөн сонра ады тарихин
бөзөји» олмаг дүһјада эн бөјүк сээдәтидир. Бир инсан үчүн аз
мүддөт давам едөн һојати бөјүнчә бундан јүксөк мөһнәви ләз-
зәт ола биләрмин? «Дүһјада инсан үчүн эн бөјүк ләззәт јашына
ад гојуб кетмөкдир ки, белә бир ады да јашына әмәллэрини мү-
габилиндэ элдэ етмөк олар»⁷. Мөһз буна көрө дэ Азэрбајчани
маарифчилэри өз халгынын азадлыгы, онун малди мөһнә-

¹ К. А. Гельведий, «Об ум», Соцгиз», М., 1938, сәһ. 213.

² М. Ф. Ахундов, Әсәрлэри, III чилд, Бакы, Азәрнәшр, 1956, сәһ. 128.

³ Бәх. «Экинчи» гәзети, 1375-чи ил, № 5.

⁴ «Каспи» гәзети, 1902-чи ил, № 231.

⁵ «Экинчи» гәзети, 1876-чи ил, № 3.

⁶ М. Ф. Ахундов, Әсәрлэри, III чилд, Бакы, Азәрнәшр, 1956, сәһ. 155.

⁷ Б. А. : јенә орада, сәһ. 68, 187.

ви рифаһ һалыны јакшылашдырмаг уғрунда мубаризә апармағы һәр кәсип мүғәддәс әхлаги борчу һесап етмишләр. Ичтимаи вәзифәһә һәр јердә үстүлүк верилмәс идејасы, халға хидмәт етмәк идејасы онларын етикасиин идејасы, халға хидмәт етмәк иди. Онлар өз халғына хидмәт едәркә өз мәзһүвуну тәһкил еди. Онлар өз халғына хидмәт едәркә өз әмәлләриндән бөјүк зәғг алмышлар вә өмүрләрини әсәс мәғсәдинә халға хидмәт етмәктән ибарәт һесап етмишләр. Онларын һалысы бу фикрлә олмуш ки, ән долғун вә ән мәһиәли өмүр халғ иши уғрунда мубаризәһә сәрф олунан өмүрдүр. Ән јүксәк әхлаги вәзифә һағында Азәрбајҗан маарифчиләрини бу бахышларыны XVIII әср франсыз маарифчиләрини бахышларына нисбәтән нә гәдәр мүтәрәғги характер дашыдығыны даһа әјани сүрәтдә тәсәвүр етмәк үчүн М. Ф. Ахундов етикашын бу әсәс мәсәлән һағындағы фикрләрини, һеч олмәзсә буржуа маарифчиләрини ән көркәмли нүмәјәндәләриндән бири Волтерин фикрләрини илә мүғәјисә етмәк кифәјәтдир.

Мәшһүр «Фәлсәфи мәктубын» мөүләлини вә маарифчилик идејаларынын илк чарчыларындан бири олан Франсуа Волтер мүстәбид һакимләрә вә феодал гәјдәләринә гаршы, динә вә фанатизмә гаршы кәсипни вә чәсәрәтли чыхышлары илә өз һәмәсләринә бөјүк тәһир бағышламышдыр. Овун мүтәрәғги идејалары феодализмә гаршы мубаризәдә көркәмли рол ойнамышдыр. Лакин Волтер буржуазиянын јухары тәбәгәләрини мәнафејини ифәдә едәрәк, ән јүксәк әхлаги вәзифә һағында мәсәләнин һәллиндә ифрат фәрдијәтчилик мөғејиндә дурмушдур. О, «гара чамаат» адландырдығы халғын уғрунда һеч бир әзабы гәбул етмәјәҗәтини етиһар етмишдир. О, тәһир етмишдир ки, «мән һәғигәти вә әдәләти чох севирам, лакин онларын уғрунда һеч дә гурбан олмаг вә әзијәт чәкмәк истәмһирәм».

М. Ф. Ахундов Волтерин маарифчилик идејаларынын јәјылмәсиндәкы вә динә, фанатизмә гаршы мубаризәдәкы идиәтләриндә бөјүк гүјмәт вермәклә барабар, әхлаги борч мәсәләсини һәллиндә Волтерә нисбәтән даһа ирәли кетмиш вә она әкс олан бир мөғгәдә дурмушдур. Ахундов халғ иши уғрунда вәһид олмағы өзүнә шәрәф һесап етмиш вә халғын сәвәдәти үчүн һәјәтаны гурбан вермәјә һазыр олдуғуну билдирмишдир.

Мәһүмдүр ки, Ахундов он илләр әрзиндә ағыр зәһмәтләрә вә бөјүк хәрчләрә гәтләшарәг өзүнүн бүтүн гүввә вә бәчарығыны халғын маарифләмәсиндә мүһүм әһәмијјәти олан јени әлифбанын тәһгиһинә сәрф етмишдир. О, бөјүк руһ јүксәклији вә ифтиһар һисси илә јазмышды:

«Мән дә он илдән артыгдир ки, бу јолда ағыр зәһмәтләрә вә бөјүк хәрчләрә гәтләшмишәм... Мәним һәмвәтәнләрим хей-

ри сәрдән ајырмаг гәбилијјәтинә малик дејилдирләрәс дә, тәрәғги вә јүксәк ад нәһәсиндән мөһрүмдүрләрәс дә... бундан сәһра да бу јолда нә гәдәр зәһмәт вә мөһәриг ләзәм олсә сәһми гәлбән гәбул едәјәҗәк ки, өз һәмвәтәнләримни гәһәрдәндә ишиға чыхарым вә бунун мәһәли дәвәтәтини дадым»¹.

М. Ф. Ахундовн һәмфикрләри олан Н. М. Зәрдаби етиһач иһәрсиндә јашадығы һалда Азәрбајҗан диниңдә гәзәт нәшр едәркән вә Јахүд С. Ә. Ширвани нүәсуз мәктәб ачаркән һеч дә өз мәһфәзләрини күдүмүр вә бунун мубәһиләндә халғдан бир мукәфат да көзләмдирләр. М. Ф. Ахундов өзү бу бирдә бәшгә бир мәктүбундә белә јазмышды: «Мән аһчаг үмәһи мәнафејини нәзәрдә тутурам... мәним мәһиәтими јакшылығы вә вәзијјәтими фирәванлығы баһға иһимлә дә тәһми олунур. Бу чүр иһләрән һеч бир умачағы јохдур. Мәһи әрзүм олур ки, бүтүн мусәлман халғлары да бәшгә халғлар ким, сәвәд әлдә етмәк вә мәһишләрини јакшы гурмаг һәмкәһиәлә малик олунлар»².

Азәрбајҗан маарифчиләри бунунла белә гәгн сүрәтдә әһни идиләр ки, халғ һеч бир заман өз ләјгәгәһи оғуларыны үнүтмүр вә халғын сәвәдәти уғрунда сәрф олунан эмәк һеч бир заман һәдәр кетмир. Н. М. Зәрдаби «Ед үчүн аглајан көз кор олар» мәсәлини шуар едиләрә гаршы «Ед үчүн чалышан һәмишә јашар» шуарыны ирәли сүрмүш вә өлнә гәдәр бу шуар алтында халғын сәвәдәти уғрунда јоруямәз вә шәрәфли мубаризә апармышдыр.

М. Ф. Ахундов Мирзә Јусиф хана көндәрдији бир мәктүбдә јазырды ки, биз мусәһирләримизин тәрәғги вә сәвәдәтини итәтәјирик. Онлар исе бизим кәфәр олмағымыза һөкм верир вә бизә ләһиәт јәғдырырлар. Лакин бир вахт кәләчәк ки, бизим мусәһирләримизин нә дәрәҗәдә шүһрәүз вә авам олдуғуну көрән кәләчәк нәсил мин дөфә һалымыза һейфилиәнәчәк вә корымызин үзәринә әһјәрәтә кәләчәкләр.

Өз доғма вәтәнини, өз халғына дәрһи мәһәбәт Азәрбајҗан маарифчиләрини бүтүн јарәдычылығыны вә онларын чох чәһәтлән әмәли фәалијјәтинин аһа хәттини тәһкил еди.

Онлар вәтәнә, халға мәһәббәти, халғын сәвәдәти вә хошбәхтәлији уғрунда мубаризини ән јүксәк әхлаги вәзифә сәвәјјәсинә гәлдрәраг вәтәнпәрвәрлик мәһиүмунә, халғын мәнафејинә үғрун олан, вәтәнин тәрәғгисинә доғру јөнәлдилән вә бу тәрәғгитә көмәк едән һәр чүр һәрәкәтләри даһил етмишләр. Кимә вәтәнпәрвәр дәмәк олар?—суалына Ахундов белә чавәб вермишдир: «Патриот—иһарәтдир о кимсәдән ки, вәтән

¹ М. Ф. Ахундов, Әсәрләри, III чилд, Бақы, Азәрнәшр, 1955, сәһ. 168—169.

² Вах: јени орада, сәһ. 36.

төөсүбү үчүн өз миллэтинин мөһөбөтти үчүн чан өз малына мұзайың стмөжө өз өз вәтәнинин өз миллэтинин мөһөбөтти өз азадийәти үчүн сан өз чөфакеш ола. Бу һаләт өз хасийәт һәмшә геирәтмәнд шәхсләрдә бирүз едорә¹.

М. Ф. Ахундов «Иңсанш тәләбаты» адыл мәғаләсиндә дә вәтән өз мөһөбәт һиссини инсанни ән мүһүм һөҗәти тәләбләриңдән бири кими гүһмәтләндирмишдир. Ахундов вәтәнә мөһөбәтти, доғма аңләжә мөһөбәт һисси илә еҗиләшдирәрәк јазырды ки, инсанни мәнәви тәләбаты вәтәнә өз аңләжә мөһөбәт һисси илә едәнишир. Бу һиссләр о гәдәр гүвәтлиндир ки, һәтта инсан узун мүддәт вәтәндән өз аңләдән әрҗи јашамаға мөҗбүр едиләрсә, данн вәтән өз аңлә һәсрәтиндә галарса, мәнәв ола биләр².

М. Ф. Ахундов халгдан, вәтәндән әрҗи һөҗәти ән мәнәсиғ өз ән сөнүк һөҗәт һесаб едирди. Онуң өзәринчә өз вәтәнини, өз халгының тәләҗинә лағәјл олан адамы охлаглы адам һесаб етмәк олмаз. Әксинә, бу чүр адамлар бир нөв «мәнәви шиҗкәстдирләр. Әсә јүксәк охлаглы, хејриһаһ адам јалныз о адам һесаб едилә биләр ки, «ө өзүниң бүтүн һәрәкәт өз даярнышларының әсә вәтәнсөрвәрликә үҗүнүләшдырсын».

М. Ф. Ахундов Иран шаһларының мисалында вәтәнсөрвәрлик һиссиндән мәйрум оланлары, халгын тәрбијәси, онун сәадәти, вәтәнин абадлашмасы өз өлкәниң вәзијјәтини јакшылашмасы гејдинә галмаҗан дөвләт башчыларының амансыз бир сурәтдә ифша едир. Ираның маариф иазире Е'тизадүссәләтәниң көндәрдиҗи бир мәктүбдә јазмышды: «Иңчрәтдән, бу күнә гәдәр ислам шаһлары вәтәнинизә ... өз халгымыза һансы јакшылығы өз еһсансы етмишләр. Оиларың гәфләти өз гејрәтсизлиҗи үзүндән вәтәнинизә... ән ачыначалы бир вәзијјәтә дүшмүшдүр. Халгымызың вәзијјәти иеә еладир ки, ону дүшүндүкдә инсан ағламағ истајир. һәр ил халгымызың имамларың мүсәбәтиндә тутдуғу тәҗизә, һәңгәтлә, инсанларың өз бәд-бөхтлиҗинә ағламасы демәкдир. Әлкәдә дөврән сүрән кечмиш падаһлар гејиб, ичиб, кејиб өлмүшләр... Јәни һөкмранлыгдан аңғар өз шәхси зөвләрини охшамағ үчүн истифадә етмишләр»³.

Халгын сәадәти, вәтәнин тәрәғгисни уғрунда мұбаризәни Зәрдаби һәмшә охлагын меҗары кими гүһмәтләндирмишдир. О, халгын мәнәфәҗинин әлејина һәрәкәт едәнләри, өз «хош-бөхтлиҗини» мишләрчә адамларың өзәб өз итирәлери һесабына гурмаға чалышанлары вәтәнин, халгын тәләҗи илә марагланмаҗан, јалныз өз шәхси еҗонистик һиссләрини едәмәккә мошғул олан, халгын чәһаләт өз фәлакәти һесабына вар-

дөвләт јыған бәјләри, ханлары, моллалары, шејхләри, заһидләри амансыз сурәтдә гамчилајағар оилары ән охлагсыз адамлар адландырымышдир.

Зәрдаби көңләрә етдиҗи мүраҗиһәтиндә оилары вәтәнин, халгын сәадәти уғрунда мұбаризәдә һеч бир шејдән горхмамаға, халгын сәадәти үчүн һәр чүр чәтшиҗә синә кармәҗ чағырарғ јазмышды:

«Еј елм тәһсил едән чаванларымыз! Доғрудур, бизм вәтән гардашларымыз илә үнс тутмағ чәтлиндир. Сиз даһышлығынызы оилар баша дүшмөҗиб, әф'алынызы шәрәтә намүвафиг һесаб едиб сизә кафир дејиб иңчидәкәләр... Амма инсаф дејил ки, беш күн өмрүн ләззәтиндән өтрү милләти—гардашларымыз атыб оилары кор өз сәркәрәдән гојасынсыз. Бәс даязәти-дунҗаја тамәһ етмөҗиб өз гардашларынызы әмәли-хејрә вадар едип, гој шаһрләр сизи һәчв етеин, моллалар ләһәт олу-сун, әвамуннас даша басын, сиз милләт үчүн зәһмәт чәкир-синиз өз бишкәк кәләҗкә милләтин көвү ачылаңда сизи шәһид һесаб едип, сизә рәһмәт охуҗаҗаң!».

Һ. М. Зәрдаби өзү үзләмәт өз чәһаләт ичәрисиндә боғулаң бир халғ арасында маарифчилик иши апарыркән һеч бир чәтшиҗлик, мәһрумијјәт ону горхутмамышдир. Руһаниләрин, бәјләрини фе'лино үҗүмш авам адамлар чөх вахт ону баша дүшмүрдүләр өз һәтта она һөҗәрәтлә бахырдылар. Зәрдаби өзү бу барәдә дејирди: «чағырарам көлмир, кәстәрирам көрмүр, дејирәм ешитмиәр». Лакин бу һал ону руһдан салмырды. О, тез-тез тәкрар едирди ки, «сызга ахан бир су онун габағына дүшмүш бөүк бир гајаны гәдирчән дешиб кечә билдиҗи кими, һәңгәт өз мөһөбәтлә дејилән сөз дә тодричән инсанни бејниң тә'сир едип, онун мәнәвијјәтини дәјишдирә биләр», бунун үчүн инадлығыл, сәбриҗлик өз өз ишинин һагғ олдуғуна дәрин инам ләзимдәр.

Һ. М. Зәрдаби әдәбәҗаңлы мұәллимләрә јаздығы «Аңиг мәктүб»дә елмин, маарифин кениш јайылашынын сон дәрәҗәдә зәруриліҗини бир даһа гејд едорәк «елми бүтүн дәрәдәри ичәб доја билсин. Белә јанғу вахтында һәр милләтнин истаҗени бормудур ки, бирә-беш артыг шәһәсин өз бир дә бизм охујанымыз аз олдуғуна биз кәрәк нәшики иши мүфтә өз би-төмәнна милләт үчүн елјәк, һәтта ләзим олса хәрчинин дә бәғәд-мәдур өзүмүз кәрәк верек. Беләдә иш прәли кедә биләр. Көзләримизи дөвләтләриң әлине тикиб оиларын гари

¹ М. Ф. Ахундов, Әсәрләри, III чилд, Бақы, Азәрнәшр, 1938, сәһ. 83.

² Б а х : јенә орада, сәһ. 251.

³ М. Ф. Ахундов, Әсәрләри, III чилд, Бақы, Азәрнәшр, 1955, сәһ. 68.

¹ «Әкинч» гәзәти, 1876-чы ил, № 11.

сандыгыларына үмид олмай, наһагдыр... төвөггө эдирәм жалдан чыхартамаг ки, биз һамымыз мүсәлман баласыыг, мүсәлман сүдү илә бөжүмүшүк, мүсәлманларын ичиндә олуруг. Неч инсафдыры ки, артыг галаң вахтымызы онлардан музәжигә едәк¹.

Һ. М. Зәрдаби өз стик көрүшләриндә вәтәнпәрвәрлигә онун инсан әхлагының ән мүнүм мәнбәләриндән бири һесап етдиңи «вичдан» мәфһуму илә әләгәдәр бахыр. О, белә һесап едир ки, вичдандан вә ағыздан мәһрум оланлары һәгиги инсан сармаг мүмкүн олмадығы кими, вәтәнпәрвәрлик, халгының дәриндән севмәк һиссиндән мәһрум оланлары да сөзүн әсл мәнасында инсан сармаг олмәз. Чүнки белә инсанларын һәрәкәт вә давранышларыны һејванларда мөвчуд олан инстинктдән айырмаг чәтиндир.

Ејни фикирләргә Азәрбајчанын көркәмли маарифпәрвәр шаири С. Ә. Ширваниның әсәрләриндә дә раст кәлирик. Ширвани «Гафзаг мүсәлманларына хитаб», «Мүчтәһидин тәһсилдән гајытмасы», «Руһанилик тәһсилдә», «Ширван бәзләри һаггында» вә бир сыра бәшиг ше'рләриндә халгын авамлығындан истифада едир ону залә кими соран, вәтән вә халгын гејратыңи чәкмәјән, «симу зәр үчүн атасының гәбирдән чыхарган» адамлары кәскин тәңгид атошына тутмүш, онлары ән рәзил вә мискин адамлар кими дамағаламышдыр.

Ширвани «Һәсәнбәјин һүзуруна» адлы ше'риндә чохлаарының вар-дөвләт далаыңа гачараг, вәтәнпәрвәрлик һиссиндән мәһрум олдуғундан шикајәтләниб јаазмышды:

Мәкәр азыр бу халга дөвләт,
Чоҳду дөвләт вә лејк јох һимәт.
Миләттин гејратын чәкән јохдур,
Тохми-хошбәхтлик әкән јохдур².

Ширвани мүсәлман руһаниләринни мәзә вәтәнпәрвәрлик һиссиндән мәһрум олдуғларына көрә, халгын саадәти гејдинә гајмадыгыларына көрә, халгы даим чәһаләт вә зүлмәт ичәриндә сахламаға чәид етдикләринә көрә амансыз сурәтдә камчыламышдыр. О, телеграфы «иблис әмәли», дәмир јолуну «кари-шејтан» адландыраг вә буһунла да халгы тәрәгги јолундан эздиран мүчтәһидләргә һаггында јаазмышды:

Бир лејән јохдур, еј имамин сәһур,
Едәчәксән нә вахтадаг тәзвир,
Туталым елмә олмусән вәсил,
Бизә бу елмәдә надир һасил?
Һансы кури сән етмисән бина,
Һансы әмәти ејәдән хитаб?³

Азәрбајчан маарифчиләринин стик көрүшләриндә вәтәнпәрвәрлик садәчә оларәг вәтәни вә халгы севмәклә мәһдуд едилмир. Онларын вәтәнпәрвәрлиги мүчәррәд вәтәнпәрвәрлик олмайыб, әмәли ишлә бағлы олан конкрет вәтәнпәрвәрликдир. Онлар јекдилликлә белә бир оқидада олмушлар ки, вәтән мәһәббәт онун тәрәггини үғрунда мубаризә илә балаваситә бағлы олмалы вә инсанларын әмәли фәалијјәтинин һәрәкәтләрини амиллигә чеврилмәлидир. Әкәр белә олмәзсә вәтәнпәрвәрлик пәссив вә мәнасыз һиссәргә дөнәр вә јахуд бош сөздән ибарәт олуб галар. Әсл вәтәнпәрвәр үчүн өз вәтәнини, өз халгының азад вә хошбәхтләрини арзу етмәк һалә кифәјәт дејилдир, о, бу арзуну һәгигәтә чевирмәк үғрунда әмәли мубаризәгә киришмәлидир. Башга сөзлә десәк, һәгиги вәтәнпәрвәр вәтән вә халга мәһәббәтнин өз әмәли фәалијјәти илә ишдә субут етмәлидир.

М. Ф. Ахундов, Һ. М. Зәрдаби вә С. Ә. Ширвани өзләри бу чүр конкрет вәтәнпәрвәрлигин парлаг нүмунәсини кәстәрмишләр. Онлар чәһаләт вә зүлмәт ичәрисиндә боғулан бир халгын саадәт вә тәрәггини мүмкүн олмадығыны јәгин едәрәк, он иллар әрзиндә сон дәрәчә чәтин тарихи шорантә халгын маарифләnmәси, онун гәфләт јухусундан ојанмасы, елмә вә мәдәнијјәтә говушмасы үғрунда мәрдликлә мубаризә апармышлар. Чүнки Азәрбајчан маарифчиләри белә бир нәтичәгә колмишләр ки, елм вә маарифдән мәһрум олан бир халг һәгиги азадлыг иддәсында ола билмәз. Елм вә маариф тәкчә илларәк вәситәләри олмайыб, һәм дә вәтәнин тәрәггисиниң, халгын азадлыг вә саадәтнини ачарыдыр.

М. Ф. Ахундов мәктубларының бириндә бу фикри даһа долуг ифада едәрәк јаазмышды: «Мә'лумдур ки, елм вә мәдәнијјәт кениш јајылдығдан сонра деспотизм, фанатизм вә супермәсион артыг јашаја билмәзләргә⁴.

Она көрә дә Ахундов белә һесап едирди ки, «елм вә маариф бүтүн халг арасында ашағыдан тутмүш јухарыја гәдәр, вардылан тутмүш јохсула гәдәр сүстансыз оларәг һамының арасында јајылмалыдыр, чобан да, әкинчи дә, тачир дә, әттар да назирләрин әлиндә олан иттидара малик олмалыдырлар. Бүтүн халг дөвләт башчыларының кәрдәјү тәдбирләрдә иштирак етмәлидирләр»⁵.

Өз ше'рләриндә:

Еј оғул, бу дәлил бинәкдир,
Адәм-бисавад ешәкдир

—дејән Ширвани дә, «маарифдән мәһрум олан ишығдан мәһрумдур»—дејән Зәрдаби дә бу ағыдада олмушлар.

¹ «Һајат» гәзети, 1906-чы ил, № 35.

² С. Ә. Ширвани, Әсәрләри, II чилд, Бақы, Азәрнәшр, 1950, сәһ. 41.

³ Јәнә орада, сәһ. 95.

⁴ М. Ф. Ахундов, Әсәрләри, III чилд, Бақы, Азәрнәшр, 1955, сәһ. 200.

⁵ Јәнә орада, сәһ. 76—77.

Һ. М. Зәрдаби дәвләтләрнин, халгларын гүдрәтнин орду төв-
дамгада көрәсләргә гаршы чыхыш едәрәк көстәрмишдир ки,
«гарны ач, бәдәни үрјан әскәрнин низамындан бир фәјда ол-
маз... Низами күлјәли гојуб халги хош күзәрән елмәк кәрәк
ки, таһнимат артуш... әввал низами күлјәли гојуб елмә-әдәби
күч артырмаг кәрәк ки, низами-әскәријјәдән бир шеј һасил ол-
маз»¹. Башга бир мәғаләсидә Зәрдаби елми јашамаг үғрунда
мүбәрризадә башлыча пәситәләрдән бири һесаб едәрәк јаз-
мышды: «Хош күзәрәнлик вә ләззәт чөлә төкүлмәјиб ки, һәр
кәс ахтарыб тана... Бүчүн үчүн күч вә рошидик иш көрмәз,
оңун әсабы анчаг әгдир вә әгә бир шејдир ки, ишләдикчә
тәрәтти едәр, јәһни елм тәһсил етдикчә әгә дә артар»².

Зәрдаби маарифчиләрини мәһз буна көрә дә вәһикки елмә,
маариф вә мәдәнијјәтә јијәләнмәји, һабелә һәр јердә елм вә
мәдәнијјәти јаймагы да мүһүм әхлаги вәзифә һесаб етмишләр.

Һ. М. Зәрдаби «Кәсп» гәзитиндә дәрм етдирдији мәғалә-
ләриндән бириндә «елмә һәгигәтләри күтәхәссәсләрин дәр
чәрхисләрдән чыхарыб, онлары бүтүн күчләләрин малы ет-
мәји»³ алимләрини ән вачиб мәһви борчу һесаб едирди.

Һ. М. Зәрдаби бу мәһсибәтлә елми, маарифи халгдан киз-
дәртмәк, халгын көзүн бағлы сахламага чалышанлары кәс-
кин тәһгид едәрәк јазмышды: «Инди Мәшириг зәмин гоча вә
хәстәдир вә ол шәхсә әгил дејирләр ки, о нбарә илә данышды-
ғы сөзләри баша дүшмәк олмасын вә бу «әгил» кәсләр дејир-
ләр: елм чавәһир тәки бир шејдир, пәчә ки, чавәһири, чөлә
атанда һәр кәсин әлиһә асанлыгга дүшүд, јенә гүјмәтдән дү-
шәр, һабелә камаллы сөзләри вәзһә данышанда ону һәр кәс
баша дүшүр, она бинаән сөз бимигдар олур»⁴.

М. Ф. Ахундов әхлагча камилләшмә үчүн ирәли сүрдүјү
мәшһур једди вәзифәдән бешинчисини «инсанын елм даһы-
ча кетмәсин»дән нбарәт һесаб етмишсә, алтынчы вәзифән
инсанын һәр јердә елми јаймага чалышмасында көрмүшдүр.
О, өзү һаггында мәһнунијјәтлә јазмышды:

«Мәһним мәғәдәм ислам халгларынны сарсыдан чәһаләти
орталап галдырмаг, елмләри, сәнәтләри инкишаф етдирмәк,
халгымызын азадлыгы, рифаһы вә сәрвәтинин артмасы үчүн,
вәтәнин абадлашдырылмасы үчүн вә исламијјәтдән әввал ба-
баларымызын мәлик әлдугу шәһ вә шөвкәтин бәрпа едилмә-
си үчүн әдаләтә рәвач вермәкдир»⁵.

Зәрдаби маарифчиләринин вәтәнпәрварлији өз конкret-
лијини, ејни заманда онлар Азәрбајҗанын хоҗәсләк мил-
лә мәдәнијјәтинә, оңу мұтәрәтти тарихи әһәмәләринә, доғма
ана дилинә, оңу мәһниләри, бәркәтәли торпагына, шәлә-
ли чајларына, башы гарлы дағларына, турачлы, тејранлы чөл-
ләринә, көзәл мейвә бағларына вә и. а. оған түкәймәз мәһиб-
бәт һиссләриндә әкә етдирмишдир.

Һ. М. Зәрдаби «Бизим нәғмәләримиз» адылу хүсуси мәғә-
ләсидә Азәрбајҗаны чәһәтә бәһәдләрәк, оңун халгынын шә-
рә, нәғмәјә бөјүк һәвәскәр олдуғундан ифтихар вә үғурла
бәһс етмишдир. «Бизим чәһәтнин бир кушәсинә ошајан вәтә-
нимизнин дағлары, чајлары, хош аһи-һәвәсы вә һәр бир чәһәт-
дән сәфәлы вә дилхуша олмасы, оңун аз әһмәт илә бәл мәй-
сул јетирән әһалисини чоша кәтирир...»

Бир баһын, бизим ашығлар тојларда охујанда онлара гу-
лаг асанлара. Бу заман бу гулаг асанлар елә һала кәлирләр
ки, бәһстиһали түрк, әтнин кәссән дә хәбәри олмаз. Елә ки,
сонра тој гуртарды, ашығлар евино кетди, 5—10 күн ушағлар
кәчә вә күндүз күчләләрдә кәзәндә ашығдан ешитдији гәф-
јәләри охуја-охуја кәтирләр вә бир-биринин гәләтини дәү-
дәләрләр. Бизим гардашларымызын бу хәсијјәти чох мәһсу-
дар торпаг кимидир ки, орада нәғмә сурәтиндә хош совт илә
дејилән сөз нәгш бағлајиб чох галдығына артыг дә әсәр
едәр»⁶.

Һ. М. Зәрдаби вәтәнимиз Азәрбајҗаны, оңун шәһәр вә кәнд-
ләрини, о чүмләдән «күләкәр вә гүмлар шәһәри Бақыны»
башдан-баша мәшәләрә, бағларла, јашыллығларла ертүл-
мүш бир күлүстанә чевирмәји, оңун бәркәтәли торпагыны да-
һа да мүнбитләшдирмәји, јолларыны абадлашдырмағы, шә-
һәр вә кәндләрини сағламлығ очағларына чевирмәји гызғын
әрзу етмиш вә он илләр әрзиндә бу үғурда мүбәрризә апар-
мышдыр.

Азәрбајҗан маарифчиләри, узун мүддәт әрзиндә Азәрбајҗан
дилнини горушуп сахланмасы вә сағлығы үғрунда әзмәл
чалышмышлар.

М. Ф. Ахундов әсләр бојунча Азәрбајҗанда ағалығ едән
Түркијә вә Иран мүстәбидләринин Азәрбајҗанда төрәтдиклә-
ри гавлы чинајәтләрдән бирини, онларын Азәрбајҗаны зорла
түркләшдирмәк вә фарслашдырмаг сипәсиндә көрмүш вә

¹ «Әкиччи» гәзети, 1876-чы ил, № 11.

² «Әкиччи» гәзети, 1875-чы ил, № 5.

³ Б а х: «Кәсп» гәзети, 1899-чу ил, № 32.

⁴ «Әкиччи» гәзети, 1876-чы ил, № 9.

⁵ М. Ф. А х у н д о в, Әсәрләри, III чилд, Баки, Азәрнәшр, 1955, сәһ.

⁶ «Һәјәт» гәзети, 1906-чы ил, № 6.

Мәлүмдур ки, Зәрдаби кечән әрзин 70-чи илләриндә Азәрбајҗан дил-
ниндә оған мәһниләри топлајиб бир китабча һаһыла нәшр етдирмиш вә
оңу Азәрбајҗанли мүәллимләргә көндәриб, мәктәпләрдә охутмағы халыш ет-
мишдир.

Буну Азербайжан халгы үчүн фачна һесап етмишдир. О, һәлә 1853-чү илдәки мә'рузаларынын бириндә Азербайжан дилинин гәсрүнүб сахланмасы мәсәләсинә Азербайжан милләтинин гәсрүнүб сахланмасы мәсәләсинә илә ағләгәдәр олан мүһүм бир мәсәлә кими бахарәг тәәсүффә эдиләр гәдәр ја Иран шаһлары, ја бу йерләр Русияја һаһәг едиләнә гәдәр ја Иран шаһлары, ја да Түркия әсүлтәналарыны һакимийәти алтында иди. Иран шаһлары һаким олдуглары заман бурадики азербайжанлыларын јазы ишләри фарс дилиндә, түркләр һаким олдуглары заманларда исе Загәфғанядә јашајан азербайжанлыларын дилманларда исе Загәфғанядә јашајан азербайжанлыларын дилманлардан фәргли олан түрк дилиндә анарылырды. Бу дилдин шәһәсиндә дә азербайжанлылар индијо гәдәр халис Азербайжан дилиндә әдәбијатдан мәһрумдурлар вә бу дилдә охумаг үчүн орижинал әсәрләр тәсадүф едилмишлә¹.

Һ. М. Зәрдаби «Дил вә дин», «Кәнд мизрәләри», «Дил даһасы» вә башға мәғаләләриндә дили һәр тәјфанын диләкләриндән бири адландырымыш вә кәстәрмишдир ки, һансы тәјфанын дили онун әлиндән алынырса, бу онун «беллинин сымны» азырламасы кимидир². Буна корә дә Зәрдаби бир тәрәфдән Азербайжан дилинин сыхшыдырыб арадан чыхармаға чалышан ишгәлчыллары, дикәр тәрәфдән өз ана дилини бәјһәмәјиб, әрәб, фарс дилиндә ибарә илә данышанлары амансызлыгла ифшә етмишдир. «Дил вә дин» мәғаләсиндә Зәрдаби шикәјәт едирди ки, «Бу ахыр зәмәнәчән биз Русияја табе олан мүсәлманларын иши чоҗ яманды. Бир тәрәфдән зиндәканлыг даһасы иләбилә индәт едирди вә бир тәрәфдән зиндәканлыг даһасы јолу бағланмыш иди, чүнки бизм өз милләт мәктәбханамыз јох иди ки, орада өз дилимиздә... елм төһсил етмәк олајды вә дәвләт тәрәфиндән ачылан мәктәбләрдә рус кешиләриндән миссионерлик едилләрин мәсләһәтилә бизм дилимизи охуматгы гадаған етмишдирләр³».

Һ. М. Зәрдаби чар Русиясында милли әјәләтләрдә мәһкәмә вә идарә ишләринин һәмин халгларын өз ана дилиндә анарылмасына ғаршы коскин чыхыш етмишдир. О, мәғаләләринин бириндә тәәсүффә билдирди ки, «Бизм кәнд диванханаларында рус дили ишләнир. Кәнд јузбашыларынын вә судјаларынын гәти-теји дәфтәрләрә рус дилиндә јазылар вә онун алтында бисавад јузбашы вә судјалар падаһалыг мөһүрләрини забт едирләр вә һәмчинин һакимләрә кәндәрилән рапортлары һакимләрдән садир олан һөкмләр дә рус дилиндә јазылар вә бунылары әмәлә кәтирмәкдән өтрү һәр чамаатын

борчудур ки, рус мизрәсин сахласын вә һәр чамаат һәр мизрәјо 3—4 јуз манат мәһачык вәрсүн. Әлбатта, 3—4 јуз манат кәнд чамааты үчүн чоҗ пулдур. Әләхүссә бизм кәндәрилән иши үчүн ки, онларын веркиләри һәддә артыгдыр. Амма иш бирчә верки үстә дејил, ондан артыг да верки олса әкәр онун чамаат хәјри вар исе һең данышмағына дәјмәз. Иш бурасындадыр ки, беләдә кәндләрин јузбашы вә судјалары о мизрәләрдир. Бизм һәки јузбашы вә судјаларымыз, һәтта тамам чамаатдан бирчә дә рус дили билән јохдур. О, ки, рус дилиндә јазыб охумадыр, ону шәһәрләримиздә дә билән чоҗ азыр. Бу сәбабә чамаат инануб интихаб едилдији јузбашы вә судјаларымыз бу мизрәләр дәфтәрә нә јазмағыны билмәјиб онун сөзүнә инаныб мөһүр басырлар...

Бу һалда һәр бир милләт ки, онун дили рус дили дәкил, дәвләтдән өзәли үчүн естадији иштијакларын бириси дә булур ки, кәндләрдә дәвләт тәрәфиндән тәјјин олан һакимләрин һамасы о јерин сакинләринин дилини бисәни. Һәгәгәт нечә олур ки, пристав вә ситистчи вә ја пачалник вә мировој јер сакиннин дилини билмәсин, доғрудур, онларын дилманчы олур, амма дилманч дәмәк илә һаким өзү данышмасынын тәфәвүтү чоҗдур. Нә гәдәр јакшы рус дилини билән инасафлы вә доғру дилманч олса, әризәчинин сөзләринин һамасыны тәрчүмә едиб дејә биләмәз. Амма мә'лумдур ки, һәр данышгдан һәки бир нечә, һәтта бирчә сөз чыхылса да мәтләб дәјишиләб мәзмуну гејри чүр ола биләр. Пәс, бизм рус дили билмәјән әризәчиләрин чаны дилманчларын әлиндәдир⁴.

Һ. М. Зәрдаби Азербайжан дилиндә данышыб јазмағы өзүнә аскиклик һесап едән молаллары, јазычыллары да ејин бир гәтијјәтлә ифшә едиб кәстәриди ки, һәр һалда нә сиз фарс дилиндә јазыб данышмағла, нә дә фәтәһәт долајы јолла дилимизин сыхшыдырыб чыхармаға чоҗд етмәккә ону мөһв едә билмәзсиниз. «Сиз чамаатдан араланыб дил даһасы етәмәјиниздән бир шеј олмас. Чамаат ки, олмады, сиз дә јох һесабылдасыныз, халгымыз өз дилини јашадаҗагдыр⁵».

С. Ә. Ширвани «Үч дил» ше'риндә азербайжанлыларын јалғыз әрәб вә фарс дилириндә данышмаға мәчбур едилмәсиндән вә көһнә әлифбанын чәтинлијинин зәрәрләриндән шикәјәтләнерәк, јазырды:

Дејиләр ки, үфунәт ејајиблар бејәји-нелам
Кәрәк раф-и-үфунәтчи едәк бу дәрәдә дәрман.
Вина тө'лим-әт-фәлә әлифбәји чәдид етсин.
Кәтүрәсүн мүшкүләты, зәһир етсин расим-әсан.
Кәрәк тазә үсүл зәрә ачылан чүмлә мәктәбләр
Кәтирмәк тазә үсүлбә кәрәкдир кәһинә дунјаме⁶.

¹ «Һәјәт» гәзети, 1905-чи ил, № 116.

² «Һәјәт» гәзети, 1906-чы ил, № 12.

³ С. Ә. Ширвани, «Әсәрләри, II чилд, Баки, Азәршоһр, 1950, сәһ. 29.

⁴ М. Ф. Ахундов, «Әсәрләри, III чилд, Баки, Азәршоһр, 1955, сәһ. 21.

⁵ «Һәјәт» гәзети, 1906-чы ил, № 5.

Лакин Азербайжан маарифчилери хеч заман милли-моден дуйрулук, тэнхалыг мевгејинде дурмамышлар. Онлар милли Азербайжан моденијетине гызгын мәнәббәт бәсләмәклә бәрә-бәр, бабагчыла рус, шәрәт вә Европа моденијети иренинә дө бө-јүк бир һәссасыла јанашмышлар.

Һабелә гејд етмәк лазымдыр ки, милли ифтихар вә јадел-ди шагалчыларла ифрәт һиссә Азербайжан маарифчилеринә өз вәтәнлериндәки керилинә, милли Азербайжан һәјатинин бәзи мүртәчә чәһәтлеринә гаршы кәскин мүбаризә апармаға мане ола биләмәмишдир. Онлар әсрләрдән бәри халгын үзәринә дү-шән зүлмүн вәтичәси олараг јаранмыш мәнфи әһәли вә адәт-ләри идеализә етмәкдән чох узат олмушлар. Онлар гејд ет-мишләр ки, вәтәнә һәгиги мәнәббәт јалинз вәтәндәки һәр шејә севки бәсләмәклә олмайыб, һәм дө вәтәндәки мүртәчә һаллара гаршы ифрәт етмәк дәмәкдир. О вахтлар бүтүн мүсәлман өл-кәлориндә олдуғу кимнә, Азербайжанда да дини е'тигаддан вә авамлыгдан јараныб, өзүнә дәрин көк салмыш бир сыра мүрт-чә адәтләрә вә әһәлиләрә гаршы онларын апардыглары ачыг вә сон дәрәчә чәсарәтли мүбаризә бунун ән бәриз мисал-ларындан биридир.

Һ. М. Зәрдаби дәфәләрлә гејд етмишдир ки, дәрдини киз-ләндөләр дәрмансыз галарлар, вәтәни, халгы севәнләр онда һисс етдикләри ејибләри өрт-басдыр етмәк дејил, ону даһа әмансыз ифша етмәјә чалышмалыдырлар ки, онлары арадан галдыра билсинләр.

М. Ф. Ахундов вәтәндә баш вәрән јарамаз һалларын ара-дан галдырылмасында тәңгиди башлыча васитә һесаб едәрәк өзүнүн мәшһур әсәри «Кәмалүддәвлә мәктублары» бәрәсиндә јазмышдыр: «Кәмалүддәвлә мәктублары» мөв'изә, нәсиһәт де-јил, тәңгидир. Инсанлар пис әмәлләрә адәт етдикләри бир һалда тәңгиди васитәсилә дејил, мөв'изә, нәсиһәт вә ата мәнәб-бәти шәклиндә јазылан бир әсәрин бәшәр тәбиәтинә тә'сир едәчәјини көзләмәк олмаз... халгы тәрбијәләндирмәк, һәм мәз-һәбләримизин әхлагыны сафлашдырыб ислаһ етмәк... үчүн тәңгидән фәјдалы һеч бир васитә ола билмәз»¹.

Азербайжан маарифчилеринин вәтәнпәрвәрлији сәмими вә сон дәрәчә тә'сирли, фәал бир вәтәнпәрвәрлик иди. Онлар әмүрларинин сонунә гәдәр вәтәни вә халгы гызгын бир мәнәб-бәтлә севмишләр. Һ. М. Зәрдаби өләркән демишдир: «Сиздән халиһи едирәм: тәнтәнәли дәфи мәрәсими дүзәлтмәјини, мәни чох сәдә дәфи един. Дәфи үчүн хәрч гојумасы лазым кәлән вәсәити мүсәлманлар арасында савад јажан чәмијјәтә верин.

Бу мәним башы балалар чәкмин халгым үчүн даһа фәјдалы олар»².

М. Ф. Ахундов өмүрүнүн ахырына јакын дөврдә јаздығы мәктубларын бириндә кәстәрирдә: «Мән халгын слә бир үзү-јәм ки, фикрим, дағат вә гәләммдән башға һеч шејә күмә-ным кәлмир вә әлимдән кәлән һәр ишнә көрүшүмәз»³.

Ејин заманда гејд етмәк лазымдыр ки, Азербайжан маарифчилеринин етик көрүшләриндәки вәтәнпәрвәрлик идеялары һәр чур милләтчилик вә иргичлик мөһдудийәтләриндән азаддыр. М. Ф. Ахундов, Һ. М. Зәрдаби вә С. Ә. Ширванш өз бәдин, фәлсәфи әсәрләриндә, тәңгиди вә публицист мәғәллә-риндә вәтәнпәрвәрлик идеялары илә јанашы олараг, һәм дө мүнтәзәм сурәтдә халглар достлуғу идеяларыны тәрәннүм етмишләр. Онлар һәмшинә милләтчилик вә иргичлик идеяла-рынын амансыз дүшмәнләри кими чыхыш едик кәстәришләр ки, ајры-ајры халгларын әхлагында, адәт вә әһәлиләриндәки, әгли инкшаф сөвијјәсиндәки фәргләр вә халгларын андан-кәлмә әбади биоложи хусусијјәтләри илә дејил, о халгларын јашадыглары ичтиммаи шәрәитлә мөјјәз олунур. Ејни мадан вә модәни шәрәитдә јашајан халглар интелектуал фәалийјәтә ејни дәрәчәдә гәбәлдирләр.

Азербайжан маарифчилери бир тәрәфдән Азербайжан хал-гыны дүйнанын башға халгларына гаршы гојан, онун дүйнә халглары моденијетинә јијәләнмәсинә һәр васитә илә мане олан јерли милләтчиләрә—имтијазлы феодал-силкләри нума-јәндәләринә, хусусән мүсәлман руһаниләринә гаршы, диқәр тәрәфдән исе Азербайжан халгынын әгли габилыйјетинә шиа-мајанлара, ону там гизәтли бир халг һесаб етмәјәрәк, онун дәрәјәтинә һөрмәт етмәјәнләрә, она јухарыдан, мүстәмләкәчи-лик көзү илә бахан һаким милләтчиләрә гаршы чох гәти вә барышмаз мүбаризә апармышлар.

Азербайжан маарифчилери бунда ирсар едирдиләр ки, өз халгыны башға халға гаршы гојмаға, халглар арасында чопәр чәкмәјә чәһд едәнләр әслиндә һәр шејдән өзвәл өз халгына зи-јан вурурлар. Мәһз бунә көрә дө јухарыда көрдүјүмүз кимнә онлар ислам дининин мүртәчә еһкамларындан бири олан вә мүсәлман халглары илә дүйнанын башға халглары арасында сијаси вә модәни әләгәјә олдуғча чидди зијан вурмуш олан «чәһад-гәзавәтә» гаршы, ону тоблн едән молдалара, мүчтә-һидләрә, шејхләрә вә мүридләрә гаршы кәскин мүбаризә апар-мышлар.

М. Ф. Ахундов гејд етмишдир ки, башға халгларә јад нә-зәрлә, дүшмәнчилик мөвгејиндән бахан јерли милләтчиләр

¹ М. Ф. Ахундов, Әсәрләри, III чилд, Баки, Азәрнәшр, 1955, сәһ. 145—146.

² «Кәсти» гәзети, 1907-чи ил, № 261.

³ М. Ф. Ахундов, Әсәрләри, III чилд, Баки, Азәрнәшр, 1955, сәһ. 64

өслиндө өз халгынын лəгəтини ашагы салыр. О. Иранда чыккан «Миллэт» гəзетинин редакторуна кəндəрдийи бир мəгалəдə, муртəчə шаир Сурушун шəхсиндə јерли хаким синифлəри миллэтчилик вə халглар арасында нифаг салмага чалышан нумəјондəлəрини амансыз сурəтдə ифша етмишдир. Өзүнə «Шаирлэр кунəши» лəгəбини кəтүрмүш лəвга шаир Суруш «Миллэт» гəзетиндə дəрч етдирдийи бир ше'рдə бүтүн мусалман олмајан халглары «нəшəрат» адландырмышды. М. Ф. Ахундов бунула əлагəдар олараг, бөјүк бир мəгалəдыз «Миллэт» гəзетинин редакторуна кəндəрмишдир. Һəмин мəгалəдə о, алман кенералы, Алманијадə биринчи Шөрг дилчлери мусуллими, сəјјаһ Фишерин дили илə ачы истеһизə илə сорушур: «Бизə «нəшəрат» лəфсини иснад вериб бизим хатиринизин нечитмэкдөн Иран миллəтинə нə фəјдə һасил олур?.. Ахи, биз һочингəтдə сичан вə кəртəнкəлə дејилик. Биз сизин нəзəриниздə агылысыз, вəһши сифəт, бəрбэри хасијјəт, шуурсуз, мəрифəтсиз вə кəвдэн адамларыз. Сən өзүн инсаф елə, һеч рəвадыр ки, Волтер Монтескјө, Руссо, Дүмэ, Суверенə, Һумболт, Лувинјер, Ват, Фенелон, Бокл, Шекспир, Воленеј, Бајрон вə Европанын башга бə кими танынмыш философлары, һəкимлəри, јазычылары, шаирлери, тарихчилəri вə ихтирачылары нəшəрат гисминдэн сəјјысын, амма Суруш адлы фəјдəсыз, мөзүрр бир шəхс вə онун кимилер инсанлар сырасына салынсынлар? Сизин миллəтин шаиринин биз вердийи бу иснад, бизим шə'ниниздөн һеч бир шеј əксилтмир, онун зəрри јенə сизин өзүңүзə дəјир ки, биз һэр јердə сизə алчаг көз илə бахачајыг, сизин аглынызы ушаг аглы сəвијјəсиндə билчəјик»¹.

Ахундов Һəмин мəгалəдə Суруш вə онун ше'рини дəрч едөн «Миллэт» гəзетинин редакторуу диванə вə сəрсəm адландырмышдыр. О, нифрəт һисси илə јазмышдыр: Бүтүн дунја халгларыны мөзүрр нəшəрат һесаб едэрək онларла əлагə сахламагын шəриəт тərəфиндэн гадаган олундугуну, онларла бир сүфрəдə отурмагы, онлар биширдийи хөрəkдөн јемəјин һарам буурлудугуну гəјд етмэккə кифəјəтлэмəјиб, һалə онларла нифрəт бəслэмəји, онларла алчаг нəзэрлə бахмагы да тəблиг едирсиниз: «Елə бил бүтүн дунја тиканлыгыдыр, тəkчə сиз, бьр дəстə гызыл күлүсүнүз ки, бу тиканлыгын ортасында битмишиниз»².

XIX əсрин икинчи јарысында јашамыз Азэрбайжан маарифчилəri ејин бир гəтијјəтлə хаким миллэтчилик мејиллəринə гаршы да мубаризə апармышлар. Онлар Европада Шөрг

халгларына мустəмлəkəчи нəзəri илə баханлар, ону фитрəј габилијјəтсиз халг һесаб едэллэр гаршы етираз етмишлэр.

Һ. М. Зардаби мухтəлиф јолларда Азэрбайжанын итгисдијјатина сохулараг бир сыра сənəјє сəһələрини өз əллəрин кечирмиш олан харичи империалистлəрин Азэрбайжанда јеритдиклəri милли мустəмлəkə сийасəтини амансыз сурəтдə ифша етмишдир. Зэрлэби нифрəт вə гəзəб һисси илə јазырды ки, бу харичи басгынчылар тəби сэрвəтлəримизи демək олар ки, мурфəт дартыб апармакта кифəјəтлэмəјиб, халгымыза да һəгəрəтлə бахырлар, бизи там дəјирли адам һесаб етмирлэр. «Бизимлə зиндəканыг давасы едэллэр итун гылычы кəтүрүб бизим үстүмүзə дүшүб һэр бир ничат јолуну баглајырлар. Карханалар һамысы харичилəрин əлиндə, сənəт дə онларда, алыш-вериш дə онлардадыр... Һатта бəдбəхт мусалман фəһлələринə дə харичилэрə верилэн мəблəгин јарысыны верирлэр ки, сən охумамысан, фəһлолијјə габилијјəтин јохдур, пəс һачан биз көзлəримизни ачыб бунарлы керəчөјик вə бунарла бир чəрə едчөјик»¹.

М. Ф. Ахундов өз фəлсəфи трактаты «Кəмалүддөлə мəkтубулары»нда инкилис мустəмлəkəчилəринин Иранда, Түркиядə, Һиндистанда вə башга Шөрг өлкөлəрдə јеритдиклəri хаким миллэтчилик сийасəтини ифша етмишдир. О, инкилис мустəмлəkəчилəрини деспотлардан да гəддэр зүлмкарлар һесаб едэрək јазырды: «Күлл-чаһанијана мəлумдур ки, инкилис Һиндистан əһалиси илə нə гисми рəфтар едир. Мəкэр сивилизасион талан инкилис вə гавагини сəһиблə олан инкилис, Һиндистан əһли илə деспотдан јахшы мүамилə елəјур? Онларла нисбət мин мəртəбə јенə деспота рəһмət!»².

Азэрбайжан маарифчилəринин етик көрүшлəриндə халглар достлуғуна, башга халгларла мəһəббət вə һөрмət дə вəзопар-вэрликлə ејин дэрəчədə мунум əхлаги вəзифə кими бахылыр. Онлар дүзкүн олараг иғрар-етмишлэр ки, өз вəтəнин вə халгына мəһəббət, ејин заманда башга миллэтлəрдөн олан халгларын мэдəнијјəтинə, эмəјинə, оларын мувəфғијјəт вə пəрилијјəтлəринə һөрмət бəслэмəјин тəлəб едир. Онлар һэмншə белə бир фикри мудəфиə етмишлэр ки, һэр бир халгын талəји башга халгларла сых сурəтдə бағлыдыр. Буна көрə дə јалныз о адамлары јүксək əхлагы һесаб етмək олар ки, онлар нэнки өз халгынын сəадəти уғрунда мубаризə апарыр, һам дə бүтүн халглар арасында сүлھ вə эмин-аманлыга чалышыр. Экиншə, халглар арасында нифаг вə эдвəт салмага, халглар арасында достлуғ əлэгəлəринə мане олмага чалышанлар əхлагча пəзгүн һесаб едилмөлидирлэр.

¹ М. Ф. Ахундов. Эсэрлери, II чилд, Баки, Азэрнəшр, 1951, сəһ. 176—177.

² Јенə орада, сəһ. 177.

¹ «Һајат» гəзети, 1906-чы ил, № 5.

² М. Ф. Ахундов. Эсэрлери, III чилд, Баки, Азэрнəшр, 1955, сəһ. 17.

Һ. М. Зәрдаби һалә 1876-чы илдә «Әкинчи» гәзитиндә мусалманларла мурачнәт едәрәк, халглар достлуғунун эһәмийәтинин әтрафлы шәрһ етмишидр. О жазырды ки: «Дер зириндә јашајан милләтләр бир күләфәт кимидир», одур ки, милләтләр арасында достлуға вә мейрибанчылыға чалышмағ һәр бир хедирхәһ адамын мүғәддәс вәзифәсидир. Милләтләр арасында достлуғ әләгәләринин мейкәмләтмәк үчүн һәр бир адам вар гуввәси илә сәј көстәрмәлидр.

Һ. М. Зәрдаби азербәјчәнлиларла ермәниләр арасында тарихи достлуғ вә мейрибан гоншулуғ мунәсибәтләриндән бәјүк бир мәнунийәтлә бәһс едәрәк, бу достлуға мане олмаға чәһд едәнләрә гаршы барышмаз мүбаризә апармышдыр. О, «Мышак» гәзитинин нашири, редактору Артеуриинин өз гәзитиндә халглар достлуғуна хәләл кәтирән мәғаләләр дәрч етдиңиз кәрә кәскин тәңгид едәрәк жазырды: «Бәни адам һамысы гардашдыр, гардашлар арасында сүлһ верәсән, һонки бу гисим мәтләби гәзетдә јазасан ки, гардашлар арасында әдават дүшсүн... нечә јүз илдир ки, биз ермәниләр илә гоншулуғ едирик. Инди чәнабыңызә ејиб дејилми ки, бизим арамызә әдават салырсыңыз?»¹.

Һ. М. Зәрдабинин етик көрүшләриндә халглар достлуғу идејалары өз чанлы төчәсүмүнә, ејни заманда Русиянын мәркәзи губернияларындан көчүб кәлән рус кәндлилеринин Азербәјчәндә јерләшдирилмәсиндә дә өз әксини тапмышдыр. Мәлүмдур ки, Зәрдаби бир парча чәрәк ардынча көчүб кәлмиш рус кәндлилеринин Азербәјчәндә мәскунлашдырылмасы, һәмчинин онларла лазыми шәрәнт јарадылмасы үчүн вар гуввәси илә чалышмыш вә онларла бәјүк гајғы көстәрмишидр².

Тасадүфи дејилдр ки, Һ. М. Зәрдабинин мүасирләри онун халглар арасында, хусусән Бақыда јашајан мусалманлар, руслар, ермәниләр, күрчүләр, јәһудиләр вә башга милләтләрдән олан халглар арасында достлуғ әләгәләринин мейкәмләндирмәк үғрунда мүбаризәсинә јүксәк гижмәт вермишләр. Доктор Гарабәј Гарабәјов Зәрдабинин кәндјин һојат јолундан данышаркән онун күрчү маарифчиси И. Г. Чавчавадә илә бирликдә Азербәјчән вә күрчү халглары арасында достлуғ вә мейрибан гоншулуғ әләгәләринин мейкәмләндирмәк үғрунда вар гуввәләрилә чалышдығларыны, бүтүн билик вә бачарығларыны бу ишә сәрф етдикләринин гејд етмишидр³.

Мәшһур журналист Гр. Чиноридзе Зәрдабијә һәср етдији бир мәғаләдә ону «халглар арасында достлуғ идејаларынын чарчысы» кими гижмәтләндирмишидр. Гр. Чиноридзе

жазырды ки, «Һәсән бәјни көрүшләринин ана хәттини белә бир принцип тәшкил едир ки, бүтүн халглар тәрәғги јолунда гардашдырлар, милли фәргләр, дин вә әһвә әјрмәлиги милләтләр арасында достлуға мане ола билмәз. Бүтүн инсанлар милләтиндән вә иртиндән асылы олмайарағ тәбиәт еһтибарилә бәрәбирдирләр. Лакин һәсән бәј мусалманларын елм вә мәдәниј-јәтчә башга халглардан даһа чох кери галдығны көрәрәк, буна дөзмүрдү вә кечә-күндүз јорулмағ билмәдән өз халгыны чәһаләт јүхусундан ојадыб тәрәғги јолуна чәкмәк үғрунда чалышырды»⁴.

С. Ә. Ширвани дөфәләрлә гејд етмишидр ки, инсанлар арасында мейрибанчылығ вә достлуға дини вә милли мәнәсиб-јәтләр мане олмамалыдыр. О, өз оғлуна ашыламағ истајын ән көзәл әхлағи сифәтләрдән бири мәнәз башга милләтләрдән олан инсанларын ләјағәтиңә кәрә һөрмәт вә еһтирам көстәрмәкдән ибарәтдир. Ширвани оғлуна вердјиј өјүдләрин бириндә јазмышдыр:

Уләма һаггыны риәјәт гыл,
Әһли-еләм һәмшә һөрмәт гыл.
Дема бу кағар, ол мусалмандыр,
Һәр кимин елми вар, о инсандыр⁵.

Үмүнијәтлә гејд етмәлијик ки, Азербәјчән халгы илә бәјүк рус халгы арасында, һабелә Азербәјчән халгы илә Зағағ-газијанын башга халглары арасында достлуғ әләгәләринин мейкәмләндирилмәсиндә мәдәнијјәтимизин габагчыл нүмәјәндәләр олан Ахундов, Зәрдаби вә Ширвани бәјүк вә шәрәфли рол ојнамышлар. Тасадүфи дејилдр ки, онларын һамысы чаризминин Азербәјчәндә мүстәмләкәчилик сийәсәти јеритмәсинә бахмайарағ, Азербәјчәнин Русияја бирләшдирилмәсинин Туркијә вә Иран истибдадынын зүлмүнә нисбәтән мүтәрәғги бир һал кими алғышламышлар. Онлар Азербәјчән халгынын рус халгы илә гајнајуб гарышмасы вә дини еһтигадан доған фанатизм вә муридизмин әбәди оларағ онларын арасындан мәһв олуб кетмәси үчүн әлләриндән кәләни әсиркәмәмишләр.

¹ «Кәсин» гәзети, 1907-чи ил, № 264.

² Әлдә олан бүтүн фәктик материаллар вә һабелә Зәрдабинин әсәрләринин дәриндән тәһлил итәзә белә бир әғидәдә кәлмәјә имкән верир ки, академик М. А. Павлов өзүңи «Металлурғун хәтирәләри» («Воспоминания металлурга») ады әсәриндә сағиб мүәллими Һ. М. Зәрдабинин јени идејалар јармағдакы чәсарәтчилигини вә Азербәјчәндә дәрвинизмин илк тәблицисин олдуғуну гејд етмәклә бәрәбәр, сөһв едәрәк јазмышдыр: «Нәтичәдә онун (Зәрдабинин—З. К.) миллијәт олдуғу вә һәтгә Азербәјчән милләтләр партијәсинә башчылығ етдији мәлүм олду».

³ Һ. М. Зәрдаби һаггында яварылан бүтүн јени тәдқиғатлар бу фикрин јәндәшчилиғны сүбүт едир. Әлиндә Зәрдаби һәмшә халглар достлуғуну тәрәнүнчүсү кими чыхыш етмишидр. Буну да гејд етмәзи ләзым билirik ки, шәхс сөһбәт заманы акад. М. А. Павлов бу фикриндән имтина етдијини билдирмишидр.

⁴ С. Ә. Ширвани в. Әсәрләри, II чилд, Баки, Азәрнәшр, 1950, сәһ. 49.

¹ «Әкинчи» гәзети, 1876-чы ил, № 22.

² Б. а. х.: «Азербәјчән ССР ЕА Мәғрузләри», 1958, № 12.

³ Б. а. х.: «Кәсин» гәзети, 1907-чи ил, № 266.

3. Азәрбајҹан маарифчиләринин етик көрүшләриндә мѳсәт әхлаги кејфијәт вә сифәтләр

М. Ф. Ахундов өз мәктәбләриндә Азәрбајҹаның Русияја бирләшдирилдикдән сонра көрдүн мѳтәрәти тәдбирләрә чидди фикир верәрәк, бѳүк бир мәмуннијәтлә йазырды ки, азәрбајҹанлыларын, «русларын һимәјән әлтиндә чанлары, маллары вә һәмүсләринин тохунулмазлыгы тамамилә тәмин едилмиш «вә оларын» миллијәти горуһуб сахланамышдыр»¹.

С. Ә. Ширвани өз јакын досту Зәрдабијә көндәрдији мәндүк мәктәбундә Ахундовун бу фикирләрини тоқрақ едәрәк, Азәрбајҹаның Русия илә бирләшдирилмәсиндән разы галдығыны, халгымызын рус халгына садиг олдуғуну билдирмишдир.

Азәрбајҹанда халглар достлуғу исејяләринин јайылмасында М. Ф. Ахундовун, С. Ә. Ширванини бәди әсәрләри, Ы. М. Зәрдабинин публицист мәгаләләри мѳсәснә дәрәчәдә әһәмијјәтли рол ојнамышдыр. Ахундовун «Иачы Гара» комедијасында бѳүк бир әһәмијјәтлә јаратдығы әһмәткеш ермәни көндәшләри Мкртыч вә Аракелин образлары, А. С. Пушкинин өлүмү мүнәсибәтлә јаздығы өлмәз «Шорг поемасы», С. Ә. Ширванинин Пушкина һејкәл гојулмасы мүнәсибәтлә јаздығы ше’рдә оһу «рус-пурһүнәр», «ширин сүхән», «арифи камил» әдләнди¬рмасы вә халглар достлуғу һагғындакы башга ше’рләри өз дөврүндә чох мѳтәрәти рол ојнамышдыр.

Әлбәттә, бу дедикләримиздән һеч дә белә бир нәтичә чыхармақ олмаз ки, Азәрбајҹан маарифчиләри әһмәткешләрини бејнәлмиләл вәзифәләринин дүзкүн һәлә едилмәсинә кәлиб чатмышлар. Милләтчилијин сифи әсасларынны дүзкүн билмәдикләринә көрә оларын етик көрүшләриндәки халглар достлуғу исејясы мөһдүд характер дашымышдыр. Олар нәзәрә алмамышлар ки, хусуси мүлқијјәтин вә истисмарчы сифиләрин мөвчуд олдуғу шәрәнтдә милли мәсәләнин дүзкүн һәләли мүмкүн дејилдир.

Беләликлә јухарыда дедикләримизә гыса јекүн вуруб дејә бисләрә ки, тарихи шәрәнтдән асылы олан бә’зи мөһдүд чәһәтләринә бахмајарақ, Азәрбајҹан маарифчиләри халгын сәәдәтини әһ јүксәк сәәдәт һесаб етмәклә, халга, вәтәнә хидмәти әһ јүксәк әхлаги вәзифә, һәм дә әхлаги һәрәкәт вә давраһаныларын ме’јары е’лан етмәклә, ејни заманда вәтәнә, халга мәһәббәти, халглар—милләтләр арасында достлуғ вә мейрибанлығ јаратмаға доғру јөнәлдилмиш һәрәкәтләри јүксәк әхлаги һәрәкәтләр сәвијјәсинә галдырмагла, үмуми мәнәфә илә хусуси мәнәфәнин аһанкар сурәтдә әлағәләндирмәси һагғында фикирләр ирәли сүрмәклә мѳһүм етик мәсәләләрин дүзкүн һәләлине доғру чидди аддым атмышлар.

¹ Бах: М. Ф. Ахундов, Әсәрләри, III чилд, Баки, Азәрнәшр, 1955, сәһ. 13, 17.

Әхлагын мәнбәји вә ичтимаи мѳһитини, мөвчуд тәрбијә үсулунын иһсанларын әхлаги сифәтләринин формалашмасына һәлләдичи тә’сир һагғында Азәрбајҹан маарифчиләринин көрүшләринин тәһлили бир дәнә кестарир ки, олар иһсан әхлаг нормалары һагғында мәсәләнин һәләлине һәм фәтәлист-дәтерминизмдән, һәм дә етик-рејативизмдән узақ олмушлар.

Азәрбајҹан маарифчиләри харичи мѳһитини иһсан әхлагына һәлләдичи тә’сир кестәрәсини тә’кидә гејд едәрәк, буну һеч дә фәтәлист-дәтерминизмин шәрә етдији тәрәдә аһламамышлар. Оларын фәләфи вә бәди әсәрләринин, мәктәб вә мөгаләләринин дориндән тәһлили там ајдылыгы илә сүбүт едир ки, олар харичи ичтимаи мѳһитин, чәмијјәтдә мөвчуд олан дөвләт гурулушунун вә тәрбијә үсулунын иһсанларын әхлагына һәлләдичи тә’сир кестәрәдијини гејд етмәклә бәрәбор, һәмшә иһсанларын бу вә ја башга һәрәкәт вә әмәлләр сәмкәдә иһсби сәрбәст олдуғуларыны, иһсби ирәдә аздадығынын мөвчудлуғуну шүбһәсиз һесаб етмишләр. Оларын фикринчә иһсанын бүтүн һәрәкәт вә әмәлләринин иләһи гүвә тәрәфиндән бағагчәдән мѳәјјән едилдијини, јахүд иһсанын шәрәнт гаршысында там ачиз олдуғуну идила етмәк иһсан иләһи гүвәнин вә ја шәрәнтин гулу һесаб етмәк олдуғу кимн, мѳтәлг мә’надә «ирәдә аздадығынын» идила етмәк дә өзбашыналыгы тәблиг етмәк, објектив шәрәнтин тә’сирини иһкар етмәк вә һәр шејдә иһсанын «өз табиитини» тәсирләндирмәк дәмәк оларды.

Азәрбајҹан маарифчиләринин нәзәринчә иһсанларын јашадығы чәмијјәт, бу чәмијјәтдә мөвчуд олан гәјдә-ғанунлар вә һәбәл тәрбијә үсулу оларын әхлагынын әсәс иһстиғәмәтини мѳәјјән едир; ләкин ајры-ајры фәрдләр өз әхлаги давраһаныларында иһсби сәрбәстлијә маликдилрләр. Бунун әкинни идила етмәк иһсанларын һәрәкәтләринә әхлаги чәһәтчә гүјмәт вермәк иһканыны арадан галдырмыш оларды. Чүнки онда үмумијјәтлә чәмијјәт өз үзәләринин әхлагына нәзәрәт едә билмәзди, фәрдләр исе өзләринин бу вә ја дикәр һәрәкәтләринә чәғабәһә ола билмәздилрләр. Башга сәвлә десеәк, онда һеч бир әхлаг нормасы һагғында, хәјир, шөр вә башга әхлаг иһсанларын һагғында даныкмят мүмкүн олмазды.

Мәһә өзләринин бу фикирләрини рәһбәр тутарақ, М. Ф. Ахундов, Ы. М. Зәрдаби вә С. Ә. Ширвани јекдилликлә иһсанларын әхлаг нормаларын иһсби олдуғуну, заман вә шәрәнтдән асылы оларәк әхлаг иһсанларын вә тәсәвүрләрини мәзһунун дәјишдијини гејд етмәклә әхлаг нормаларын бу чүр дәјишилмәсини һеч дә етик рејативизм руһунда шәрә етмә-

мишләр. Оңлар әхлаг нормаларынын мүэјјән заман әрзиндә мүэјјән чәмијјәт үчүн исеби мүстәғаллијини вә сабитлијини дәрләләә иррар етмишләр. Оңлар мәһз әхлагын ме'јари вә ән јуксәк әхлаги вәзифә һаггында мәсәләни әхлаг привилләри вә нормаларынын исеби сәрбәстләји әсасында һәлә етмишләр.

Тәдгиг етдијимиз маарифчиләр мәһз белә бир әғидәдә олушлар ки, ән јуксәк әхлаги вәзифәнин дәрк етмәк вә бу вәзифәни ләјигинчә һәлә етмәк үчүн, јә'ни халгын сәәдәти үғрунда, вәтәнин тәрәғитин, халгын маәди вә мә'нәви рифаһынын јахшылашыдырмасы үғрунда әмлә мубаризә апармаг үчүн инсан өзүндә мүсбәт әхлаги кејфијјәт вә мә'нәви сифәтләр тәрбијә етмәлидир. Јухарыда көрдүјүмүз ки,и, оңларын фикринчә бу чүр мүсбәт әхлаги кејфијјәт вә мә'нәви сифәтләр аядаңкәлә олмайб, әввәләчә вәрдишләр һалында јараныр вә сонра кетдикчә мөһкәмләнәрәк әхлаги кејфијјәтләре чевриләр. Јә'ни инсан әввәләчә бу вә ја дикәр ишин кејрилә олдуғуну нәзәр чәһәтәдән јәгин етдикдән сонра, өзүндә әдәләт сәјдығы ишин һәјәтә кеирилмәси үғрунда мубаризә апармаг вә һәмшиә она мүсбәт мүнәсибәт бәсләмәк вәрдишләрн ашылајыр ки, бунлар да кетдикчә онун ајрылмаз мә'нәви сифәтнә, әхлаги кејфијјәтинә чевриләр.

Ејни заманда биз көрдүк ки, Азәрбајчан маарифчиләринин етик көрүшләриндә мүсбәт вә ја мәңфи әхлаги кејфијјәтләр шәрәитни вә тарбијонин мәһсулудув. Мүэјјән шәрәит вә тарбијонин тә'сири алтында мүсбәт вә мәңфи әхлаги кејфијјәт вә сифәтләр јерләрини дәјишә биләр.

М. Ф. Ахундов инсанын мүсбәт әхлаги кејфијјәт вә сифәтләринә тарихи инкишафын нәтичәси ки,и бахмышдыр. О, Рухул-Гүдәси «Адәмјјәт» китабыны тәһлил едәркән инсане һейванла фәргләндирән әләмәтләрдән бәһс етмиш вә көстәрмишдир ки, һейван чинси ики нөвдән ибарәтдир. Оңлардан бири инкишаф гәбул едәндир. Бура инсан дәхилдир. Инсан вәһшилик әләминдән тәрбијә әләминә гәләм гојараг, сонра јаваш-јаваш инкишаф әләминдә ирәлиләјир. Икинчиси, инкишаф етмәјләрдир. Мәсәләң, дәвә, ат вә бунлар кимиси, дунја јарандыгдан бу күнә гәдәр нечә вардыр сәлә дә галмышлар. Ахундова көрә шууру вә инкишаф едән мөхлүг олан инсанын әхлагча камилләшмәси үчүн онун једди мүнһүм вәзифәни јеринә јетирмәси вәчидир.

«Биринчи вәзифә ондан ибарәтдир ки, инсан исе әмәлдән гачмалдыр. Икинчи вәзифә будур ки, инсан јахшылык етмәјә чалышмалдыр. Үчүнчү вәзифә бундан ибарәтдир ки, инсан зүлмү дәф етмәјә чалышмалдыр. Дөрдүнчү вәзифә бундан ибарәтдир ки, инсан өз һәмнөвләри илә чәмијјәтдә, мүғтәғиң јашамалдыр. Бешинчи вәзифә бундан ибарәтдир ки,

инсан елм ардыңча кетмәлидир. Алтынчы вәзифә бундан ибарәтдир ки, инсан һәр јердә елми јаймаға чалышмалдыр. Једдинчи вәзифә бундан ибарәтдир ки, инсан өз гүвәси вә өз имканлары дахилдә өзүнә мүғтәғи олан чәмијјәт, өз һәмвәтәлләри вә өз һәмәғидләри ичәрининдә гәјдә вә гаһулары муһафизә етмәк үғрунда мубаризә апармалыдыр»¹.

Ахундовун нәзәринчә әкәр инсан бу вәзифәләрин һәмәсины јеринә јетирсәр, камил адам сайылыр, бә'зиләрини јеринә јетириб, бә'зиләрини јетирмәсә һагис инсан сайлаяр вә әкәр бу једди вәзифәдән һеч бирини јеринә јетирмәсә, бошәријјәт дәирәсиндән чыхараг, һейванлык дәирәсинә дахил олар².

Бурадан көрүндүјү ки,и М. Ф. Ахундов инсанын әхлаги кејфијјәт вә сифәтләринә бир-бирилә гаршылыгы әләгә вә гаршылыгы асылыгы һалында бахмышдыр. О, көстәрмишдир ки, шәхсијјәтин әхлаги сифәтләри бир-бириндән тәчриб едилмиш һалда дејил, бир-бирилә әләгәли сурәтдә јараныр вә мөһкәмләнәр.

Доғрудув, Ахундов бу тезисләри инкишаф етдирмәмиш вә онун өзүнүн гәјд етдији ки,и «бу једди вәзифәдән һәр биринин кениш шәрһи вә изаһә еһтијажы вардыр», она көрә дә бунларын мөзуну вә орижиналлыгы һаггында муһакимә јүрүтмәк чәтиндир. Чүнки бу фикрләрин чоху Ахундова гәдәр етика тарихиндә сөјләнмишдир. Ләкин бу вәзифәләрин сәдәчә олараг сәдаләнмәси белә көстәрир ки, Ахундов мәһз о вәзифәләри ирәли сурмүшдүр ки, бунларын ашыланмасы инсанын сәјјәси вә мә'нәви азадлыгына, онун әғли вә әхлаги инкишафна көмәк едәрди.

Чох марағалыдыр ки, Ахундовун мүсбәт әхлаги кејфијјәт вә сифәтләри кими ирәли сурдүјү бу вәзифәләр демәк олар ки, ејнилә С. Ә. Ширванинин 1894-чү илдә Тәбриздә чыхан «По-ришан» ады әсәриндә дә тәкрар едилмишдир. Ширванинин мәнзүм һекајәләринә епиграф кими верилмиш ејүдләрин башлыча мөзунуну кејирхалыг, елм вә сәнәт өйрөнмәк, јахшылык, сәдәгәтлик, зүлмү дәф етмәк, ишкүзарлык, тәвәзәкарлык, доғрулук, мөһрибанлык тәшкил едир.

М. Ф. Ахундовун, һ. М. Зәрдабинин, С. Ә. Ширванинин бәди вә фәлсәфи әсәрләриндә, мөктүб вә мәғаләләриндә ирәли сурдүлән мүсбәт әхлаги кејфијјәт вә сифәтләр һаггында зәңкин фикрләрин һәмәсинын дејил, бурада биз оңлардан аңаг бир нечәси үзәриндә дәјанаңагыз.

Азәрбајчан маарифчиләринин етик көрүшләриндә ән мүсбәт әхлаги кејфијјәт вә сифәтләрдән бири әмәји севмәк вә она јекәнә һәјәт мәибәји кими бахмагдан ибарәтдир. Оңларын нәзәринчә һәр бир инсан нәзәри чәһәтдән өзү үчүн јәгин етмәлидир ки, чәмијјәт әмәксиз јашаја билмәз, јер үзәриндә мөв-

¹ М. Ф. А х у н д о в, Әсәрләри, III чилд. Баки, Азәршәр, 1955, сәһ. 209.

² Б а х : Јенә орада.

чүд олан бүтүн мадди ва м'я'нэви не'мәтләр әсәсән иһсан әмә-
һиниһ мәһсуһудур. Башаријјәти ирәһиләдән, тәрәғиһ едәһәр
әмәкдир. Буна көрә дә әмәји севмәјинләри, түфејли һајат түр-
ли кечирәһләри әхлаглы адамлар һесаһ етмәк олмас. Бу чүр
адамлар чәмијјәт үзәриндә көрәксиз бир јукдур. Әхлагча кам-
милләшмәјин илһин шәрғи әмәји севмәк вә она шәрәфиһ бир
иһ кими баһмағ, әмәји өзү үчүн зәрури бир тәләбәтә чевир-
мәкдән ибарәтдир.

М. Ф. Ахундов һәлә өзүнүн илк комедијаларындан бири
«Һекајәти-молла Ибраһим Хәлил кимјакәр»дә тәрәғтиһәрәр
шаһр һачы Нурувун дили илә зәһмәт севмәјин, асан јол илә
вар-дәвләт газанмаға чан атаһ һачы көримләри, мәшәди чаб-
барлары, аға заманлары, шејх сәләһләри вә буһлар кими муф-
тәхорлары кәскин тәғнид әтәһинә тутарағ ифтихарла демши-
дир: «Һәр кәсин өз сәғәти өзүнә икисидир вә хош күзәрәһил-
ғына баһсидир. Ахундов һәмин комедијада тә'кидлә тәләб ет-
мишдир ки, һәр кәс өз севдији әмәк сәһәсин дәриндән сев-
мәјә, севдији пешәһни мүкәммәл устасы олмаға чалышмалы-
дыр. О, хәстәликләр «гарпыз сују илә мүәличә едән» вә бу-
һунда да «бир гәбристанлығ адам өлдүрән» јаланчы һәким-
ләри вә онлара бөһәр «сәнәткарлары» усталыгла гамчыла-
мышдыр. М. Ф. Ахундов ејни заманда тәләб едирди ки, һеч
кәс өз атасыһни сәғәтинә, варына архајын олмамалы, өзүнә
һајат гурмағ үчүн әмәк сәрф етмәли, зәһмәт чәкмәли, бир сә-
һәт вә ја пешәјә саһиб олмалыдыр. О, ата сәрвәти илә гүрүр-
ланан чаһиләрә үз тутуб дејирди: «Камал ата күркү дејил
ки, ире илә өвләдә јетишә»¹.

Умумијјәтлә гејд етмәк лазымдыр ки, М. Ф. Ахундовун кеч-
һин әсрин орталарында јаздығы комедијаларыһнын һамысында
бәјләрин, ханларын, руһаниләринн вә иғтијазлы феодал силк-
ләриһнин башға нумәјәндәләриһнин түфејлији, тәнбәлији,
әғли дүргүһлүгү кәскин тәғнид олунур вә әмәкдән јадырмағ,
әмәјә хор баһмағ онларын дүшкүнлүјүнүн вә м'я'нэви позеуһ-
лугунун илһин вә әсәс сәбәби кими кәстәриһләр. Бу нөгтеји-
ләрдән онун «Сәркүзәшти-мәрди-хәсис» (Һачы Гара) ко-
медијасында јаратдығы бәј образларыһнын әхлагы сифәтләри
чөх характерикдир. Комедија вар-јохдан чыхмыш, һеч бир
пешәһ олмајан, әмәји севмәјин, она тәғһиредичи, ејибли бир
иһ кими бахан һејдәр бәјлә Сәфәр бәјин диалого илә башла-
һыр.

Һәр чүр әмәјә иһфрәт едән һејдәр бәј өз әхлагы сифәтиһни
ашағыдакы сөзләрлә бәјан едир:

«Пәрвәрдикара, бу нечә әсрдир, бу нечә зәманәдир? Нә
ат чаһмағын гиймәти вар, нә түфәһк атмағын һөрмәти вар.

¹ Бах: М. Ф. Ахундов, Әсәрләри, I чилд, Баки, Азәрнәшр, 1938, сәһ.
136, 137, 138.

Сабаһдан ахшамадәк, ахшамдан сабаһадәк арвад кими көрәк
дустағ алачығын иһрисиһдә отурасан, дөвләт дәһи һарадан
олсун, шу һарадан олсун! Ах, кечән күһләр! Кечән күһләр!
Һәр һафтада, һәр әјдә бир карван чаһмағ олурду. Иһди нә
кариән чаһмағ олур, нә орду дағытмағ олур, нә ғызылаһан дө-
јүшү вар, нә османлы дөјүшү вар!.. Һејдәр бәјин ачығы тү-
тур, иһрәләһир ки, она дејирләр: «Һејдәр бәј, раһат дур-отур,
гулдурлуг етмә, јол кәсмә, оғурлуга кетмә?.. Чүт әк, бағ беч-
чәр, алыһ-вериһ сал!..» О бу чүр һасиләтәри тәғһир кими
гијмәтләндирерәк дејир: «Күја ки, мән Баназор сәрмәһисәј
ки, көрәк күндәз ахшамадәк котан сүрмә, ја ләһбарлаһыям
ки, гурд бәсләјәм вә ја ләкәч ки, кәндләрдә чәрчиләк едәл!..
Һеч вахт Чаванширдән котанкы вә күмчү көрүнмәјиб! Мәһин
әтәм Гурбан бәј ону етмәјиб, мән ки, онун оғлу Һејдәр бәјәм,
мән дә етмәјәчәјәм!..»

Сәфәр бәј онун фикирләри илә тамамилә шәрһкләшәрәк
дејир: «Бу сөзләрдән фајда јохдур, һәр кәс һәр нә дејир, де-
һин, оғурлуг әт јемәјиб әт минмәјәндән сонра, дунјада кәзмә-
јин нә ләззәти вар!»

Ахундовун тәсвир етәјин бу бәјләр иһләмәкдәнсә, әмәк
сәрф етмәкдәнсә оғурлуг вә гулдурлуг етмәји вә јахуд ачыһ-
дан өлмәји үстүн тутурлар.

М. Ф. Ахундов һәмин комедијада зәһмәткеш Туғ кәндли-
ләри Мкртыч вә Аракели һәмин бәјләрә гаршы гөјур. Бәјлә-
рин әксинә оларағ кәндиләр өз әмәјини севир, она һајат вә
күзәрәһни мәнбәји кими баһырлар. Бәјләр әмәји ејибли бир
иһ һесаһ етдикләри һалда, јохсул кәндли Аракек бөјүк бир
ифтихарла өз кәндли әмәјини тәрифајерәк: «Әһинчилијә ала-
һи бәрәкәт версин. Дунјада ондан јахшы пешә јохдур...»—
дејир. Мкртыч исе «дунјада бизим сәғәтиһиздән јахшы сәһәт
вармы? Бизим пешәһиз олмаса, аләм чәрәк таһмаз»—дејә
онун сөзүнә гүввәт верир².

М. Ф. Ахундова һәмин түфејли һајат кечирәнләрлә диләһи-
ләр арасында һеч бир фәрг јохдур. Һәр ики һалда өзә әмәји
мәһисәһилдир. Диләһчилик иһкәстләр вә әмәк габилјјәтиһни
иһрәһләр үчүн гәбаһәт һесаһ едилмәсә дә, иһләмәјә гәлир
олан адамлар үчүн иһ бөјүк гәбаһәт вә руһи дүшкүнлүк һесаһ
едилмәһилдир. О, бу мүнәсибәтлә сәдәгәј көз тикән, алағта
нә горхутма јоһу илә әһалини сојан руһаниләри, рүшвәт алаһ
дөвләт мәмуриларыһны м'я'нэви иһкәстләр вә диләһчиләр ала-
һландырымышдыр. Ахундов Ирандакы вәзјјәти һисәл кәтир-
рәк јазырды ки, һәр күчәдә башы вә кәмәри јашыл вә абы
сарылы сәјидләр халғын гәбағыны кәсб сәдәгә иһтәјирләр.

¹ Бах: М. Ф. Ахундов, Әсәрләри, I чилд, Баки, Азәрнәшр, 1949, сәһ.
160—161.

² М. Ф. Ахундов, Әсәрләри, I чилд, Баки, Азәрнәшр, 1949, сәһ.
198—201.

Руһаниларин чоху көзүнү нәзир-нијаза, сәдәгәҗә тикир, «үмиддин диләңчилиҗә бағлајар, өз күзоранын доландирмағ ишинде, тәрәгги јолунда ирәлиҗә кетмәк сәһәсинде ирадәсини әдәдән верир вә бигејрәтлиҗә әдәт едир... Дунјада һеч бир әмәл халғин диләңчилиҗә вә өз күзоранын тәмин ишинде ирадә-сизлиҗә әдәт етмәс гәләр бигејрәтлик кәтирә билмәз... Әкәр биз, доғрудан да сәдәгәҗә мөһтәч олан сәһибәсә јетимләри, әлиндән иш кәлмәјән қорлары, шилләри, дул арвадлары вә гочаллары нәзәрә алмасағ, сәдәгә һеч бир кәсә лајиг дејил-дир...»¹.

М. Ф. Ахундов өзү билаваситә ишләмәјиб, көзүнү нәзир-нијаза, сәдәгәҗә тикән адамлары бигејрәт вә шәрәфсиз, әхләҗә һәгис адамлар әдландырағ оллардан сорушурду: бир һалда ки, сиз өзкә әмәјинә мөһтәчсыныз, бәс сизин беш һиссә органыныз ниҗә ләзимдир? Әкәр бир инсан 60 вә ја 70 ил һейван кими јашајыб, бу дунјада бир из гојуб кетмирсә, белә бир һөјәтин вә мәнәсы вардыр².

М. Ф. Ахундов кәстәриди ки, имтијазлы феодал силкларин арасында елмә, маарифә даһилә тәләбин олмамасы да тәнбәллик әләмәтидир. Онларын чоху елмә, савада ағыр јүк, чә-фәли бир иш кими бахыр вә өмрү бекарчылыҗа кечирмәјән елмәдән, маарифдән үстүн тутур. «Бахырсын ки, бир тәрәфдә әј-ниндә маһуд чүббә, белнидә тирмә шал, башында бухара па-пағ, һәналы, рәңкли узун сағга бирисн отурубдур. Заһирдә көрүрсән ки, адамдыр; сорушурсан ки, бу кимдир? Дејирләр филан һачыдыр. Бу һачы гаш-габағыны сәллајыб, гәмжин оту-румшудур вә көзләјир ки, филан ахмағ вә филан шарлатан мән-бордә нә чүр мұзәхрәфәт данышачағдыр.

Көрүрсән ки, бир тәрәфдә тошәххәслү бирисн әјләшиб, бармағында јағут үзүк; сорушурсан ки, бу кимдир? Дејирләр: бу да филан ағадыр. Јахын дурусан, сөһбәтә башлајырсан вә сорушурсан ки, фарсча вә әрәбчә олан китаблардан нә оху-јубсан? Чаваб верир ки, һеч нә охумамышан вә аллаһына шү-күр едирәм ки, охумағы мәнә гисмәт етмәмишдир, чүнки оху-јанларын чоху пис еттигада малик олуб, јолларындан азыр-лар...»

Башга тәрәфә үз дөндәриб көрүрсән ки, бирисн тәсбей че-вирик, бирисн да онун тәрәфинә узаныб сорушур ки, ај фи-лакәс, бу кечәнин етмәли нәдир?»³.

Ахундов бу чүр вәзијәтти ачынаҗағлы вә дөзүлмәз бир һал һесаб едирди. О, халғы тәрәггиҗә чағырағ јазырды: «Арты беш органынызы дунја һөјәтинде кәмјәб олмага вә дун-ја ишләриндә мұвәффеҗијәтләр әлдә етмәјә сарф етмәк вахты

чатмышдыр. Дунја һөјәтинде сизә елм ләзимдыр, елм әлдә етдикдән сонра исе аздағлы ләзимдыр ки, беш күндүк һөјә-тинызда асудә јашајасыныз вә... даим рәзаләтдә галмајасы-ныз, мәдәни милләтләрин нәзәриндә алчағ вә зәлил, ахмағ вә һадан көрүнмәјәстиниз»⁴.

Һ. М. Зәрәдәби әмәјин инсан һөјәтиндағы ролюна даир јаз-дығы бир сыра мөғаләзәрдә әмәјин инсанын тәбин тәләбаты сәвијәсинә галдырмағла бәрәбәр ону хошбәхтлиҗин әсәсы кими гиймәтләндирмишдир. Зәрәдәбинин зәнинчә әмәјин сәвмә-јән тәнбәләр мейвәси вә көлкәси олмајан ағаҗа вә јахуд тар-лада битән алағ отларына бәнзәјирләр. Бу чүр адамлар чә-мијјәттин тәрәггисинә мәвчелик тәрәди вә чәмијјәтин һеса-бына јашајырлар. Тәнбәллик он мәңфи әхләҗи кәффијәтдир, тәнбәл адамы әхләҗа позун адам һесаб етмәк ләзимдир. Инсан әкәр инсанлығ сәвијәсиндә галмағ етәјирсә, әкәр о, чәмијјәтин чыхдашына чеврилмәк үстәмирсә, әмәјин сәвмәли-дир, өзү үчүн вә бүтүн чәмијјәт үчүн фәјдалы олан әмәккә мәшғул олмалыдыр. Зәрәдәби тәнбәлликни он бөјүк бәлә һеса-б едәрәк јазырды ки, тәнбәллик, бекарчылығ инсанын варлығыны зәһәрләјән, ону әхләҗа шикәст һала сәлан зәһәрдир. Бу-нун әксинә оларағ әмәјин сәвмәк нәники инсаны шәрәфләнди-рир, она күзәрәнлүк верир, һабелә ону даһа да камилләшди-рир. Зәрәдәби феодал Азәрбәјҗананда тәнбәллиҗә мәнјин ар-тасындан шикәјәтләнәрәк јазырды ки, «...дүкән, базарларда отуранларын чоху бир чүвин шеј јанына гојуб күндә 4—5 мүштәри көзләмәкдән өтрү ахшамачан ағзыны ајырыб кәлиб-кәдонә тамаша едир ки, куја бу заман бир гејри иш көрмәк кунаһ имиш! Күчәләрдә чаванларымыз ја папағыны әјри го-јуб «Ај балам», «Ај балам» чағырыр, ја бир-биринә јаман дејир, мейдәнларда кими дәрвиш нағьлына гулағ асыр, кими хоруз, кими гоч дөјүшдүрүр, хүләсә һеч бир һовәсә зәһмәт чәкән јохдур. һаһымыз тәнбәллик едиб ишдән гаҗырыр, ја бе-кар отуруб аллаһдан бујруг, ағзыма гујруг дејирик. Белә дә тәҗчүбүдүр ки, бизим тәјҗиғ индијәңән тәләф олмајыб вә буна сәбәб будур ки, кечмишдә биз синәә јејиб узунуна кәз-мишик, амма инди јеримиз гүвәтәдән дүшүб, хејир-бәрәкәт гаҗыб, елмдән хәбәрдар олан кәсләрин јери дарлығ ејләдјин-нә кәлиб бизим јерләрдә зиндәканлығ едирләр. Белә дә биз-ләр бу тәнбәллик вә бекарчыла онларын мұғабалиндә дура билмәјиб, зиндәканлығ чәнкиндә мөғлүб олаҗајы вә ичәк ки, дашымыш чајын сујуу мүрүр илә әтрафы гәрг едир, һабелә биз дә о тајфаларын арасында мүрүр илә тәләф олаҗағы. Били-рәм буналары охујан дејчәк ки, бу сөзләр бош сөздүр, аллаһ рузи-рәсәндир, һеч кәс ачындан өлмәз... амма рузи илә рузи-

¹ «Чәһаләт вә зүләмәтә гаршы», Баки, Азәрнәшр, 1955, сәһ. 26.

² Бах: М. Ф. Ахундов, Әсәрләри, III чилд, Баки, Азәрнәшр, 1955 сәһ. 136.

³ «Чәһаләт вә зүләмәтә гаршы», Баки, Азәрнәшр, 1955, сәһ. 30.

⁴ «Чәһаләт вә зүләмәтә гаршы», Баки, Азәрнәшр, 1955, сәһ. 26.

нин тәфавүтү чохдур... Пәс гардашлар, зәһмәтинизни артырын ки, бекарлыг вә тәһбәләлик инсан үчүн зәһәрди¹».

Зәрдаби эмәји әхлаг тәрбијәсиндә башлыча васитә һәсаб едәрәк, ону һәр чүр хәстәзиләкләрә шәфа верән, шәра вә пис эмәлләрә галиб кәлән гүдрәтлән васитә адландырмышдыр. О, бунда исрар едирди ки, дүзкүн тәшкил едилмиш физики эмәк васитәсилә һәр чүр «ислаһ едилмәзләр» ислаһ етмәк вә чәмијјәт үчүн жарарлы эмәк тамамилә мүмкүндүр. «Дүзкүн тәшкил едилән вә шүүрлу сурәтдә мүјјән мәгсәдә доғру јөнәлдилән эмәклә әхлагчә позулмасыз адамлар, һәтта чинајәткарлары да тәрбијә етмәк мүмкүндүр. Белә ки, физики эмәк инсанларын әхлагыны сафлашдырғыр вә тәкмилләшдирәр, онларда тәвазә'карлыг, сәдәлик, коллективизм, өзүнә вә башгаларына гаршы тәләбкарлыг, ишкүзарлыг, вәтәнпәрвәрлик вә бир сыра башга инсани сифәтләри тәрбијә едир²».

Јутарыда гејд етдиймиз кими, Һ. М. Зәрдаби бәлләрин, мүлкәдарларын, руһаниләрин, капиталистләрин вә онларын ушагларынын әхлагчә позулмасынын әсасынын бунда көрүлдү ки, онлар эмәкдән јадырғамышлар, һәр чүр эмәјә хор бахарар, өзләринин бүтүн тәләбатыны өзкә эмәји илә едәмәјә вәрдиш етмишләр, түфејли һәјәт тәрзи, даимә әјјәшлыг онлардакы инсана мәхсус мүсбәт әхлагы сифәтләри силбә атмышдыр.

Өзкә эмәјинин истисмары һесабына јашајан бу адамлары Зәрдаби «инсан бәдәниндә зиндәкәнлыг едән» түфејли гурдларә бәһэтмишдир.

Азәрбајчанын көркәмли маарифләрвәр шаири С. Ә. Ширвани өз ше'рләриндә эмәји севмәји, ишкүзарлыгы, елмә, сонәтә һөрмәти ән кәзәл әхлагы сифәтләр кими тәрәннүм етмишдир. Ширвани оглуна ашыламаг истәјин ән кәзәл әхлагы кејфијјәтләрдән бири мәһз эмәјә һөрмәт, ишкүзарлыгыдыр. Онун иһәзринчә бекарчылыг гәм, гүссә, фитнә, фәсәд тәрәтдији һалда, эмәк исә гәм-гүссәни дағыдыр, адамы фәрәһләндирир, ону һәјәтә даһа мөһкәм бағлајыр. Бекарчылыглә кечән әмүр ән мә'насыз әмүрдүр. Бекар вә тәһбәл адам, һеч шејә јарамајан чансыз бир шеј кимидир.

С. Ә. Ширвани оглуна өјүд вериб јазырды:

Еј оғул, бил ки, адәм-бекар
Хүшк олан бир одунду лајин-нар.
Вуну бизди дејибиләр өгдәм,
Сәнәти олмајан дејил адәм³.

Лакин Азәрбајчан маарифчләри эмәји севмәји, ишкүзарлыгы инсанын ән кәзәл әхлаг кејфијјәти һесаб едәркән, буну һеч дә өзләри эмәји севмәјән, она шәрәфсиз бир иш

¹ «Әкинчи» гәзәти, 1877-чи ил, № 11.

² «Каспи» гәзәти, 1900-чү ил, № 36.

³ С. Ә. Ш и р в а н и, Әсәрләри, II чилд, Баки, Әзәрпәшр, 1950, сәһ. 63.

кими бахар, лакин зәһмәткешләри даим эмәји севмәјә, ишләмәјә чағыран истисмарчы синифләр вә онларын мәфкурәчиләринин етдији кими тәһбәл етмирдиләр. Онлар истисмарчы синифләр вә онларын мәфкурәчиләриндән диаметрал сүрәтдә фәргли оларар белә һесаб едирдиләр ки, зәһмәткешләрин эмәји зәһмәткешләрин өзләринә бәһрә вермәлидир, фәрәһ кәтирмәлидир. Һәр бир инсанын эмәји түфејлиләр үчүн дејил, онун өзү вә чәмијјәт үчүн фәјдалы эмәк олмалыдыр. Зәрдаби сәбәбини дүзкүн шәрһ етмәсә дә тәссүфлә јазырды ки, «Инсан ган-тәр төкүб гәзандыгынын авамлыгы чәһәтшдән өз әлилә өзүндән күчүлүләрә вериб онун дәхи артыг-тавана алмагына баис олур...»¹.

М. Ф. Ахундов исә јалныз өзү үчүн, өз аиләси вә чәмијјәт үчүн фәјдалы олан, залыма кәмәк етмәјән эмәјин шәрәф вә шәрәт мәнбәји олачагындан бәһс едирди.

Азәрбајчан маарифчләринин әсәрләриндә һаггында ке-ниш бәһс едилән мүсбәт әхлагы сифәтләрдән бири дә тәвазә'карлыгыдыр. Кечән әррин орталарында вә икинчи јарысында Азәрбајчанын бәј вә мүлкәдарларынын, һабелә мүстабид шәрг һөкмдарлары вә онларын әләтыларынын чаһиллијинә, тәкәб-бу вә ловғалыларына гаршы мүбаризәдә М. Ф. Ахундов, Һ. М. Зәрдаби вә С. Ә. Ширвани һәмишә вә һәр јердә сәдәлији, тәвазә'карлыгы ән кәзәл әхлагы сифәт кими тәрәннүм етмишләр.

Һ. М. Зәрдаби тәвазә'карлыгы милләтиндән, чинсиндән, пешәсиндән, јашындан, чәмијјәтдәки мөвгеји вә вәзијјәтиндән асылы олмајарар бутун инсанларын бәзәји һесаб едирди. Онун нәзириндә јалныз тәвазә'кар адам өзүнә вә башгасына гаршы тәләбкар ола биләр, өзүнүн вә башгасынын нөгсаныны дүзкүн әјјәрд едә биләр ки, бу да јүксәк әхлагылыгынын әсас әләмәтләриндәнди. Әксинә, ловға вә тәкәбүрлү адам бир гәјдә оларар өзүнә гаршы аз тәләбкар олур, онун нөгсанларынын ашкар едилмәсинә дөзмүр, башгаларындан өјрәнмәји гәһәһәт һесаб едир. Буна көрә дә керн галыр, инкишаф етмир. Бундан әләвә Зәрдабијә көрә тәкәбүрлүлүк, ловғалыг адамлар арасында нормал мүнәсибәтләрә дә мане олур, чүнки ловға вә тәкәбүрлү адамлар бир гәјдә оларар һечәт олур, өз дедикләрин сөзүн һаггы олуб-олмамасындан асылы олмајарар онун һөкмән гәбул едилмәсинин тәләб едирләр. Буна көрә дә белә адамлар чох вахт әдәләтлик кејфијјәтиндән мәһрум олуб, еғанәт олур, өз мәнәфеләрини халгын мәнәфејиндән үстүн гутурлар. Бурадан Зәрдаби белә бир үмүми нәтичә чыхармышдыр ки, ловға вә тәкәбүрлү адамы һеч вахт әхлаглы адам һесаб етмәк олмәз.

«Әкинчи» вә «Каспи» гәзәтләриндә јаздыгы бир сыра мәгә:

¹ «Әкинчи» гәзәти, 1877-чи ил, № 15.

дәләрində Зардаби тәкдилә тәләб едирди ки, халг ичәрисиндә, хусусән кәңчләримиз арасында тәвәзә'карлыгың кеңиш миңгәсдә ашыланмасына нәил олаг. Биз бош-бонунә әјуәнә, өзүңү дүңяның бүтүн мәдәни халгларындан «мәдәни» һесаб едән киң хәдимләримизни сөзүнә гулаг асмајаб өз чилдә керилјимизи е'тираф етмәлијик вә бу кериләи арадан галдырмаг үчүн елмә вә мәдәнијјәтә ијәләнмәлијик. Зардаби тәкдилә әлән кәңчләрә етдији мәшһур мурачәтәндә кәстәриди ки, әдәб етдикләримиз һәлә чох азыр, биз буналарә һәлә кифә-рәдәиә билмәрик.

С. Ә. Ширвани өз мәлүм һекајәләриндә сәдәлик вә тәвәзә'карлыгы ән кәзәл әхлаги кәјфијјәт кими мәдәб едәрәк довғәли вә тәкәббурлүлүгү исләјир. Бу чәһәтдән оңун «Гәдә вә дурна», «Марал һаггында һекајәт», «Бир көзсүз», «Чиркин сәсли эәнчы» вә и. а. мәләүм һекајә вә төмәнләри чох хәрактерикдир.

«Марал һаггында һекајәт»ндә Ширвани буна ишәрә едир ки, тәвәзә'сүзлүк, довғәли вә тәкәббурлүлүк чох вахт инесән башына бала кәтирер, кәми вә кәзәл әхлаглы адамлар һомишә белә довғәләрә иңфрәт едирләр. Довғәләрин мүнәфәғијјәт дөврү адәтән чох гыса олур. Башына фәләкәт кәлән довғә вә тәкәббурлү адамларын һәлына ачыянлар аз олур. һекајәдә ивгәл едилер ки, судә өз әксини көрән марал ајагларынын узунлугундан өз чиркинлијиндән мә'јус олур, бујунзларыны баханда исе һәддиндән артыг довғәләныр, гүрурлә бујунзларыны исләјир. Лакин бу анда овчулар оңу әһәт едир, һекајә буһуиәлә гуртурар ки, маралә чиркин көрүән ајаглары оңу тәһләүкәдән хиләс етдији һалда, гуррула, довғәлигә исләдји бујунзлар гачаркән мөшәдә ағачләрә илшир вә оңу овчуларын әлиә вәрир. Ширвани маралын дилиндән есләјир:

Еј һагәрәтлә бахдыгым әл-ајаг,
Сән мәни хош нәчәтә чатдырым,
Әмүниң адим, һәјәтә чатдырым,
Еј фәхәрәтлә бахдыгым бујунз,
Өвчн-чәрхә бурахдыгым бујунз,
Сәлдин ахыр мәни һәләкәтә сән,
Вәртәји-мәһнәтү мәләзәтә сән!

«Чиркин сәсли эәнчы» шә'риндә С. Ә. Ширвани өз-өзүңә мәфтүн олан, гүрурү илә мөст олмуш, хәјәлдә куја бөтүн әләмиң оңун һаггында дүшүндүјүнү зонн едән фәрасәтсиз бир адам тәсвир етмишдир. Өз сәси өзүңә хош кәлән вә надан кәч-күндүз нәлә чәкиб охујур. Собабини ондан сорушаркән гүрурла чәвәб вәрир:

¹ Бах: С. Ә. Ширвани, Әсәрләри, II чилд, Баки, Азәрбәјр, 1950, сәһ. 177.

..Халг едир мәнә е'зәд,
Мәндә дәрәр ки, ир кәчәд аһәк,
Гәчәрәм бәрк әзән һәриб һәр јән,
Тә узәгән көрүм сәләми әјән,
Тә бизим мәндә вәрнә хош нәил
Ләһни-Дәуәдә ејәјим мән нәил

Шә'рин соңунда Ширвани белә нәтичәјә кәлир:

Сейјидә, бәјләдир һәгигәт-кәр,
Өзүңә хош кәлир сәдәји-һимәр,
Өзүңү хош-тәрәнә етмә һесаб,
Етмәсиң хәндә тә үтүл-әзәб...

«Бир көзсүз» шә'риндә Ширвани сәдәлик вә тәвәзә'карлыгың рәһмдиллик вә мәрһәмәтлә, довғәли вә тәкәббурлүлүгү исе әксинә дикбашлыгә, худдәсонәдликә, халгә јухарыдан бахмәгә әләгәдәр олмасындән вә һәбелә довғә адамларә һәмишә халг тәрәфиндән иңфрәт едилдијиндән дәншыр. Бир көзү иңкәст олан гәчәјә довғә, көзү ајагының алтыны көрмәјән бир нәфәр ринхәнд едир, вә јачыг гәчәни әлә сәлир вә сорушур ки, бу корлуғун мүтабилиндә әләһ сәнә нә еһсан етмишдир? Гәчә чәвәб вәрир:

..Еј әһсә әһли-нәкәр!
Буһу еһсан едиб мәнә тарн,
Көрмәјим сән кими диләләриң.

С. Ә. Ширвани «Искәндәр вә дәли», «Искәндәр илә гәчә», «Улагыны итирмиш бир киши» шә'рләриндә белә бир фикри гызгын мүдәфиә едир ки, әхлаглә кәмилләшмәк истәјән бир адам һеч вахт вәр-дөвләт, јүксәк вәзифә вә сәли илә әјуң-мәмәли, буналарын һеч бири оңун кәлләрини довғәли вә гүрур пәрдәси илә өртмәклидир, чүнки вәр-дөвләт өтүб-кәдәндир, бә'зән елә һәләрә олур ки, вахты илә миңлән сәһибә олан адамлар өләркән евләрндә кәфәлик ағ да тәпылмыр. Јүксәк вәзифәниң сәһибә исе ине әмәлләрә мәшһуг оларса һомишә вәзифә она нәһки шәрәф кәтирмәз, әксинә, оңу әбди иңфрәт вә тәһнә объектинә чәвирәр. Елмән олмәгә кәлиңчә, кәмәл сәһибә олан адамларын һәмәсы өзләрини аз билкән һесаб едир, чүнки инесән әлиһ һәгигәтләрә нә гәдәр чох ијәләндрән, өзүңүн һәлә чох аз шәј билдијини јәгин едир, гәришәдә әһрәмәли чох шәј олдуғуну дәрк едиб, өз идрәкыши јени мәһәләрәхз етмәк үчүн сәфәрбәрләй ашыр. Ширвани елмәдә өзүңә гәришы тәләбкарлыгы ашағыдакы сөвләрлә бәјән едир:

Сейјидә, ир чәһәндә чох нәдән,
Өзүңү ағил ејәјибди күмән,
Бирнә дә оңларын јәгин еһсан,
Кәһә сән һәмишә, сәһ әһлиң!

¹ Бах: С. Ә. Ширвани, Әсәрләри, II чилд, Баки, Азәрбәјр, 1950, сәһ. 231.

² Јәнә орада, сәһ. 229.

³ Јәнә орада, сәһ. 207.

Лакин гејд етмэк лазымдыр ки, Азербайжан маарифчилери садалик ва тавазе карчыгы инсанан эн кезел эхлагн сифети һесаб етмекле бел бир эн идале идилер ки, садалик ва тавазе карлыг мутбилије, алчалдылмага кетириб чыхармамалыдыр. Инсан өзүнү жазыг, фарасетиз, зейф ва эфал көстөрмәмәли, јери кәләнде өз һаггына тәләб етмәји, өз һүгүгуну мүдафиә етмәји бачармалыдыр.

М. Ф. Ахундов, Һ. М. Зәрдаби ва С. Ә. Ширванинин эсәрләринде тәрәннум олуған мүсәбәт эхлагн сифәтләрдән бири доғручулуғ ва һәгигәти севмәкдир. Онларын нәзәринчә бу сифәтдән мәһрум олан адамы ким олурса олсун эхлаглы адам һесаб етмәк олмас.

М. Ф. Ахундов өзүнүн фәлсәфи трактатында, мәктуб ва мәгаләләринде иһсар едирди ки, инсан илк јашларындан башлајарак өмрүнүн ахырына кими һәр јердә доғру данишмағы, јалана ва ријакарлыға нифрәт етмәји өзүндә тәрбијә етмәлидир. «Һәгигәт дәрман кими һа гәдәр ачы олса да, јенә дә монфәәг-лидир», инсан онун бәһрәсини дәрһал олмаса да сонра һекмән һисс едир. Јалан иһә бунун әксинә оларак, адамы мә һәви чәһәтә алчалдыр, ејбәчәр һәлә салыр, ону руһән нараһат едир, чүнки јалан данышан адам һәмишә ифша едилмәкдән, биабыр олмасындан горхур. Һәгигәт данышан адам иһә, әкәр бунун мүгабилиндә һәтта чәзәја мәһкум едиләс дә, јенә вичдән эәзәби чәкмир, өзүнүн һаггы олдуғуну јадына салдыгча бундан тәссәли алыр.

Бу сәбәбә көрә дә М. Ф. Ахундов өз јарадычылығында һәмишә сахтакарлығы, шәрәратчиллјә гарчы, јаланчылығы, мәкрә, һилләјә, рәзаләт, күчлү ва шүчәәтли адамлар мүгабилиндә түлкү, зәифләр мүгабилиндә иһә чанавар кими јыртычы» адамларә гарчы мүбаризә апармыш ва тәләб етмишдир ки, һәгигәт ләрдәләмәсини, һагг бәтилдән вә доғру јаландан ајыр д едилсин, әјри дүздән сечилсин¹.

«Ријакар абида», «Сәлимин һекәјәсин», «Ән сәмими дост», «Салјанлы ахунд молла Мәһәмәд һәсәнин һаггында», «Руһанилик тәһсил», «Мунәччимләр јаланчыдыр» вә с. шәр вә сәтирәларында, оғлу Чәфәрјә јаздығы бир чох өјүдләриндә С. Ә. Ширвани достлуғу, һәгигәти севмәји мүсәбәт эхлагн кејфијәт сәвијәсинә галдырмагла бәрәбәр, јаланчы руһаниләри, ријакар абидләри, һор доғро симасына дәјишдириб мүхтәлиф доғларә кирән икнүзлү дөвләт мә мурларыны, дини-имани пула сәтирәүшәтхор газиләри тәғид атошинә тутмушдур.

Ширвани дәп көрпә вахтлардан башлајарак доғручулуғу, һәгигәти севмәји ушагларә ашыламағы әзәријәлијиндән һәс едир вә валидәјәлирини бу сәһәдәки мәсулијәтини хүсуси ола-

раг гејд едир. Онун зәрәтинчә кәчлик јашларында инсанә истәһилә әхлагн кејфијәт вә сифәтләри ашыламағ олар. Чүнки доғрулуғ, һәмуслуғ, һәбелә јаланчылығ, ријакарлығ, сахтакарлығ анданәкәлә олмайиб, сонрадан һәјәтдә газанылар. «Тоға ана вә оғлу» ады мәзһум һекәјәдә тәсвир олунан ана ушаға илк јашларындан јаланчылығ, оғрулуғ өрәдир, оғлу-нун бу сәһәдәки «мәһәрәт»ни тәриффәјир. Сонрала онун оғлу ән мәшһур јаланчы, фирыллагыч вә чинајәткар олар. Чинајәт башында тутулан оғула дар ағачындан асылмағ чәзәси кәсиллир вә чәзә ичрә еднәмәһиндән әвәл оғун анысы илә көрүшүр, ону өпмәк бәһәнәси илә анын дигли јериндән һопарыр. Шаһ бунун сәбәбини соршаркән, о, бу чинајәтә анынш да шәрик олмасыны бидириб дејир:

Бәс анамдыр бу мейһәнә банс,
Бу гәми дәрду зиләтә банс...
Бир лисә дәррә олмаса куја,
Она ләзим кәбир бу күнә чәзә...!

Ширвани оғлу Чәфәр үчүн јаздығы өјүд шәрләринин һамысында ону доғручу, һәмуслу, сәдәгәтли, достә вәфалы олмаға, ријакарлығы, икнүзлүлүјә гарчы амансыз мүбаризә апармаға чагырыр.

Ширвани:

Сейјилә, доғрулуғ елә йиһә
Доғруја јохлу бимү әндишә?

—Бейти илә гуртран бир шәриндә јазанчылығ вә икнүзлүлүјүн инсанлар арасындағы бәшгә мунәсибәтләрә дә чидди монфи тәсир көстәрдијини гејд едир вә кестәрир ки, достлуғун, сәмиһијәтин әсәсини һеч шәј јаланчылығ вә ријакарлығ гәдәр сарсыда билмәз.

Азербайжан маарифчиләринин етикасынн доғручулуғ вә һәмуслулуғ һаггындағы тәләби мәрдәли, чосәрәтлилик вә шүчәәтлилик кими эхлагн сифәтләрлә биләваситә әләгәдәрдыр.

Һ. М. Зәрдаби бир нечә доғро кестәринишдир ки, һәмуслу, доғручу, һәгигәти севән адам, һәбелә тәһгигәт уғрунда, һагг вә доғру сәјдығы иш уғрунда мәрдәнәзлик мүбаризә апармағы да бачармалыдыр. Әкәр белә олмаса сөзлә иш арасында, һәгигәтә инамла онун һәјәтә кеңирилмәси, доғрунун тәләбәси арасында учурун әмәлә кәләр. «Хәлг ишин һагг ишдир»—демәк һәлә кифәјәт дејилдир, бу һагг ишин тәһгигәтәс уғрунда чосәрәтлә, һәйрәмәзәлигә мүбаризә апармағ ләзимдыр. Һәтта ләзим кәләрсә, халғын мәнафеји тәләб едәрсә, өз чаныны да бунун уғрунда гурбан вермәк ләзимдыр. Һәгигәт гурбан тәләб едир, о, јәгин едилдикдә, инсан бу вә ја дикәр ишин һагг олдуғуна өзүндә инам һәсил етдикдә әдәләт уғрунда мүбаризә-

¹ Бак: М. Ф. Ахундов, Эсәрләри, II чилд, Баки, Азәрнәшр, 1955, сәһ. 143.

¹ С. Ә. Ширвани, Эсәрләри, II чилд, Баки, Азәрнәшр, 1950, сәһ. 187.
² Јенә орада, сәһ. 181.

Əlbəttə, Azərbaycan maarifçiləri gənəətçiliyi ən көзал əхлаги сифət kimi тәрəннүм едərкөн, буну һеч дə хосислєк дәрəcəсинə гэдэр чатдырмағы тələб етмидилэр. Әкинə, онлар тələфхәрчлијин, исафчыллығын әлејинə олдуғлары ки ми, хосислијин дə әлејинə олмушлар. М. Ф. Ахундовун јаратдығы өлмәз хосис образы—Һачы Гараны, С. Ә. Ширванини «Ди-лончи вə симич», «Сәди вə симич», «Симич вə онун гулу», «Гарыгулу абид», «Талх газин вə харрат», «Һатəмин маҷарасы», «Гонаг һаггында» вə башга шерлорини хатырламаг кифәјәтдир. Бу шерлорини һамысында шаир хосислији, ақкөз-лүү ән јарамаз вə мәнфи əхлаги сифət kimi инасләјир. Хосис-лорини, ақкөзлорини, һајатын мәнәсини пул, сөрвәт топламагда көрәлери, исафларини гулу олуб өмүрлорини алчагыг вə розаләтлө кечирәлери амансыз сурәтдә һөчә едир вə мәскә-рәјә гөјүрдү. Бунун әкинə олараг һәмин шерлориндә Ширва-ни гонагпәрвәрлији мүсбәт əхлаги сифət kimi тәрəннүм ет-мишдир. Тасадүфи дејилдир ки, Ширванини бу шерлорини һал-д инди дə халгымызын арасында кениш јайылыб охунур вə зәрб-мәсәл ки ми дилдөн-дилә көзир.

Јери көлмишкөн гејд етмәк лазымдыр ки, Azərbaycan ма-арифчилəri гәнәәтчијлији тәблиғ едәркөн, ејни заманда гонаг-пәрвәрлији, чомәрдлији, алиачылыгы да кениш тәблиғ ет-мишләр.

Азәрбајҗан маарифчиләрини етик көрүшләриндә гәнәәт-чилик фикрләринə кениш јер верилмәсини мәнз бир сөбәби дә будур ки, онларын нәзәринчә гәнәәтчилик адамы һиники əләвә зәһмәтләрдән, һабелә хосислик вə пахыллыг ки ми ән мәнфи əхлаги кејфијәтләрдән азад едир. Белә ки, гәнәәтчил адам өзүнүн вə аиләсини күзәрәныни нисбәтән тез вə ар-тыгласамы илә әлдә етдијиндән, бир гајда олараг көзү тох олур, ақкөз олмур. Белә адам башгаларындан аз асылы олур вə сәрбәст һојат кеңирир. Буна көрә дə онда пахыллыг һисслә-рини инкишаф етмир. Азәрбајҗан маарифчилəri пахыллыгы да ән алчаг вə мурдар əхлаги сифәт һесаб едирдиләр. Пахыл адам онларын нәзәринчә ән фораһәтсиз вə бачарығыз, һөттә ән бодбохт адамдыр. Чүнки пахыл адам ичиндән гурд јејиб чүрү-јөн ағач кимидир.

М. Ф. Ахундов тәңгид етдији чәһаләтпәрәстләрдөн бири һаггында демишдир ки, «пахыллыг вə һосәдин күчүндән һәм-нишә тир-тир әсир... Еј пахыл адам, өл, бәлкә гуртарасан, чүнки сәнин дәрдин елө бир дорддир ки, онун əзабындан ан-чаг өлүмлә гуртармаг олар»¹.

С. Ә. Ширвани дә пахыллыгы ејни бир нифрәтлә дамғала-јыр вə олгуна нәснһәт едәрәк дејирди:

Еј оғул, бүхлән сән ејлә һәзәр
Ки, бәхлин јери чәһәһәндир,
Көр һәлик елә чүмәји-адам,
Кенә сөјләр бәхлә ким кәндир,
Истамоз бир кәси ола хоббохт,
Өләкәк көрә кимсә хуррамдыр².

Умумијјәтлә, Azərbaycan маарифчиләрини етик көрүшләр-индә инсанын бүтүн мәнфи вə мүсбәт əхлаги кејфијәт вə сифәтләринә бир-бири илә сых əлағәдә вə гаршылыгы тә-сир һалында бахылдыр.

Әлбәттә, јухарыда һаггында бәһс етдијимиз мәсәләләр һеч дə Азәрбајҗан маарифчиләрини инсанын əхлаги кејфијәт вə сифәтләрини һаггындағы фикрләрини һамысыннə əһәт етмир. Ләкин биз шәрһ етдикләримизә јекун ыурараг дәрә билерик ки, М. Ф. Ахундов, һ. М. Зәрдаби вə С. Ә. Ширванини етик көрүшләриндә инсанын мүсбәт əхлаги кејфијәт вə сифәт-ләрини һаггында ирәли сүрүлән тәләбләр чәмијјәттин барышмаз синифләрә парчаландығы вə хусуси мүкәјјәттин һөкм сүрдү-јү шәрәнтдә мүчәррәд характер дашыма дə, булар бир сыра ән'ониви феодал вə буржуа əхлаг нәзәрләриндә ирәли сү-рүлән тәләбләрдән асылы сурәтдә фәрғләнәр. Белә бир ха-рактерик чәһәти гејд етмәлијик ки, Azərbaycan маарифчилә-рини һамысы сентенсия—ибарә шәклиндә ирәли сүрүлән əх-лаги сифәтләрини әлејинә олмушлар. Зәрдаби дәфәләрлә кө-стөрмишдир ки, инсанын һајаты чох мүрәккәбдир, она көрә дə ибарә шәклиндә верилән нәснһәт инсан фәаллијјәти үчүн сон дәрәжә мөһдуд олур. Инсан һөрәкәтләрини ирәличәдән ресетт шөклиндә мүјәјјән етмәк гејри-мүмкүндүр вə фәјдәсыздыр. Она көрә инсанын əхлаги сифәтләринә замандан вə шәрәнтдән асылы олараг конкрет јанашмаг вə конкрет мәзмүн вермәк лазымдыр. М. Ф. Ахундов ибарәләр шәклиндә ирәли сүрүлән əхлаги нәснһәтләрини фәјдәсызлыгындан данышараг кестәр-мишдир ки, даһа «Күлүстан»ын вə «Зијнәтул-мәчлисин» вах-ты кемчишдир. Бүкүн белә әсәрләр халға бир фәјда верә бил-мәз³.

Доғрудур, С. Ә. Ширвани дә «Пәришан»да инсанын əхлаг-и вәзифәләрини системләшдирмәзә чалышмышдыр. Она көрә дə Ширванини бу әсәри форма е'тибарилә Волтерин бир вахт-лар Авропада вə Русијада кениш јайылымыш мошүр «67 гај-да»сыны⁴, Шејх Сә'динин «Күлүстан»ыны вə А. Бакыхановун «Нәснһәтнамә»сини хатырладыр. Ләкин Ширванини ирәли сүрдүјү əхлаги вәзифәләр өз мәзмуну е'тибарилә бу әсәрләрдә ирәли сүрүлән əхлаги вәзифәләрдән чидди сурәтдә фәрғлидир. Әкәр Волтер, Сә'ди вə Бакыханов өз əхлаги ибарәләриндә

¹ С. Ә. Ширвани, Әсәрлори, II чилд, Баки, Азәршәһр, 1950, сәһ. 61.

² Бах: М. Ф. Ахундов, Избранные философские произведения, Баки, 1953, сәһ. 249.

³ Ф. М. Волтер, Путь счастья человеческого, М., 1790.

¹ М. Ф. Ахундов, Әсәрлори, III чилд, Баки, Азәршәһр, 1955, сәһ. 123.

инсанлара «зүлдә гатлашмагы, шәрә мугавимәт көстөрмәма-
ни, һәр шеја сәбрлә дәмәжә» мәсләһәт көрүшләрсә, Ширва-
нидә белә тәләб юхдур. Әкинә, ашагыда көрәчәјимиз кими
Ширвани горхаглара, һәр чүр тәһгирә дөзөнләрә нифрәт ет-
мишләр.

Азәрбајҗан маарифчиләринни ирәли сүрдүкләри әхлаги тә-
ләбләр ичәрисиндә феодаля вә буржуа әхлагына мәнәуб мүҗи-
лик, һәр шеја сәбрлә дәмәжә, фагырлыгы, итаәткарлыгы, диндәр-
чан һагында көрүшләрә сәлә зәһмәткеш инсанлара, онларын әҗ-
ләмә вә ләјагәтинә һөрмәтнә өзүндә тәчәссүс етдирир. Ејни
заманда, Азәрбајҗан маарифчиләри әхлаги кејфијәт вә си-
фәтләрә әбәди вә дәјишмәз бир категорија кими бахмајарад
буну шәрәитлә, ичтима мүнһилә әләғәләндирмәклә дә ирәли-
лә доғру аддым атышлар. Онларын нәзәринчә инсанлар өз
әхлаги һәрәкәт вә давраишларыны аңагы халғын мәнәфејини
нөгтеји-нәзәриндән гүјмәтләндирмәли вә өзүндә мәнә елә әх-
лаги кејфијәт вә сифәтләрә тәрбијә етмәлидирләр ки, бунлар
шәхсијәтнин инкишафыны тәјмин етсин, үмүмхалы мәнәфејини
мүдафиә етмәкдә она хәмәк етсин. Башга сөзлә десеәк, инсан-
лар өз әңгидәләрини өз әхлаги давраиш вә һәрәкәтләри ва-
ситәсиз әмәли сурәтдә һәјәтә кеширмәлидирләр. Инсанын ин-
теллектуал вә әхлаги инкишафына, үмүми ичтима тәрәғгәјә
дәрин инам, Азәрбајҗан маарифчиләриннин етик көрүшләр-
нин ән мүнһүм хүсусијәтләриндәндир. Мүсбәт әхлаги кејфијә-
ти вә сифәтләр һагында онларын бахышларынын әсәс мәҗ-
сәди, шәхсијәтнин һәртәрәфли инкишафыны, онун хошбәхтли-
јини тәјмин етмәкдән ибарәтдир.

Азәрбајҗан маарифчиләри, ејни заманда, мүсбәт әхлаги
кејфијәт вә сифәтләрини ашыланмасы вә тәрбијә олунмасы
јоллары вә васитәләрини мүјәјән етмәјә чалышышлар. Бу
мәҗсәд үчүн мүмкүн олан бүтүн васитәләр ичәрисиндә онлар
мәктәбин вә бәдин әдәбијәтнин ролуну хүсуси оларагы гејд
етмиш, Азәрбајҗанын шәһәр вә кәндләриндә мәктәб шәбока-
сини кеширләндирмәк, тәјлим-тәрбијәни јени усулларла апар-
магы үғрунда кәркин мүбаризә апараркын белә бир әңгидә әл-
мушлар ки, мәктәб һөнәки тәҗәә тәһсил вермәлидир, о һәм дә
ушаглара мүсбәт әхлаги кејфијәт вә сифәтләр ашыламалы,
ушагларын әхлагча формалашмасынын мәркәзинә чеврилмә-
лидир. Чүнки инсанларын әхлагы дәјишкәндир, тәрбијә ва-
ситәсиз инсана истәһилә әхлаги сифәтләри ашыламагы мүмкүн-
дүр.

Азәрбајҗан маарифчиләри көһнә мәктәб системинин баш-
лыча нөгсанларындан бирини онда көрдүдүләр ки, һәмнин мәк-
тәбләрә ушаглардан ирәдәлилик, мүстәғиллик, азадлыгы сев-

мәклик, доғручулуг дејил, горхагылы, мүҗтһлик, јаланчылыгы
кими мәнәфи әхлаги сифәтләр ашыланар вә тәрбијә олунур, бу
мәктәбләр ушаглара әхлагча ејбәчәр һала салар.

М. Ф. Ахундов Ирандакы мәктәбләрнин мисалында көһнә
тәрбијә системини кәскип тәңгид атышына тутмушдур. Ахундов
јазырды ки:

«Иран әһли бу күнә гәдәр аңламашы ки, ушагларын тәр-
бијәсиндә чубуг вә силә вурмагы, онларын әхлагыны позуб вә
тәбиәтләрини алачгалашдырыб, фитри чевһәрләрини боғарагы,
горхагы вә јаланчы едир. Иранда һеч бир мәктәб таимазели
ки, онун сәфәһ мәктәбдарынын чубуг вә фәләғәсн олмасын.
Тәчәчбүлә будур ки, һәр бир ушағын аңлағысы атысы, өз уша-
ғыны тәјлим вә тәрбијә үчүн мәктәбдарын јанына апардыгда,
ушағын јанында дејиди биринчи сөз будур: «Молла, бу оғлуму
сәнә тапшырырам. Әти сәнин, сүмүјә номим. Она јакшы тәрби-
јә вер!» Нәдан молла дохи чаваб верир: «Әһли олд, чубуг вә
фәләғә һәмишә онун көзүңүн габагында олачакдыр».

Ахундов һидәтлә сорушурду: «Бу чүр тәрбијәдән сонра,
ушағлардан бөјүкүкләгә нә кими инсанлыгы, мәрифәт, јүксәк
һиммәт вә нәчиб әхлаг үмид етмәк олар?»¹.

Ахундов тәләб едирди ки, ушағларда һалә мәктәб јашла-
рындан өз мәллијинә, инсанлыгы шәрәфинә һөрмәт тәрбијә
олунмалыдыр. Бунсуз һеч бир әхлаг тәрбијәсини мүмкүн дејил-
дир. Дөјүлмәјә, тәһгир олунмага адәт етмишләрдән һеч бир
инсанлыгы ләјагәти көзләмәк олмаз. О, јазмышды ки, башга
өлкәләрдә «ешшәкләри вә атлары вә өкүзләри дохи вурмагы
вә ичнитмәк гадағандыр, әмма Иран мәмләкәтиндә деспотун
фәрманы илә, һатта чәлилушшән үмәраны ајағларыны фә-
ләғгәјә гојуб чубуг вурарлар вә бир нечә вахтдан сонра кенз
бу русвај олунмуш үмәрәдан возирлар вә сардарлар гајырлар
вә онлардан ихлас вә ирадәт тәвәғгү едирләр вә бу ич-
рә үмәранын тәбиәтләриндә деспотун тәһкүмү тәсириндән
бир төвр рәзаләт вә үбүднәјәт вә бигејрәтлик һасил олубдур
ки, чубкарлыгы өзләринә һәркәс ар билмәзләр вә бу һәм
зилләт вә русвајлығдан сонра кенз ар дүңдәја зиндәкәнлыга
талиб олулар»².

Ејни фикирләри С. Ә. Ширвани вә һ. М. Зәрдаби дә ирәли
сүрмүшләр. Онлар мәктәб сәһәсиндә ислаһат кеширләнсини,
мөвчуд мәктәбләрин мәдрәсә вә моллаханалардан, «елми әб-
данын елми әдјандан» ајрылмасынын тәкидлә тәләб етмиш-
ләр³. һ. М. Зәрдаби јазырды ки, «тәғәзәји-зәмәнәјә көрә вә
милләтнин пишрәвиндән «тру лазымдыр ки, бизә гејри милләт-
ләр кими елми әбдан үчүн гејри мәктәбхана бина едиб, гејри

¹ М. Ф. Ахундов, Әсәрләри, III чилд, Баки, Азәрнәшр, 1938, сәһ. 70

² Јена орда.

³ Бах: С. Ә. Ширвани, Әсәрләри, II чилд, Баки, Азәрнәшр, 1950,
сәһ. 10-13.

мүдлнимләр тә'йин едәк... Пәс биз әрә ел'дәйимиз мәктәбхана бизим мәктәбхана дегил ки, орада башимыза гапаз вуруб, әјағымызы фәләггәе салыб әдәб, тәһарәт, гүсәл вә гәйрә өкрәдәләр. Амма әлми әбдан мәктәбханасыдыр ки, онлары тәзәдән бина етмәк кәрәк»¹.

Зәрдаби истәр мәктәбдә, истәрсә дә аилдә ушағларын сәрбәстлик, мүстәғиллик рунунда тәрбиә олунмасынын, онун әхлағча формалашмасында мүстәсна әһәмијәт кәсб етдигини гәјд едәрәк шикајәтләнирди ки, һәм мәктәблардә, һәм дә аилдә ушағлар ағалы вә кәләлик рунунда, итаәткарлыг вә мү'тилик рунунда тәрбиә олунурлар. Белә бир һал онун зәһинчә, чәмијјәтдә әхлағ дүшкүнлүлүнүн артмасына тә'сир кәстәрән мүһүм сәбәбләрдән биридир. Зәрдаби о дөврдә атанын өз оғлуна мунасибәтини мисәл кәтирәрәк јазырды: «Һәгигәт бизләрдә оғул атанын гүлдүр. Мә'лумдыр ки, бизләрдә оғул атанын һузурунда отурмг, хәрәк јемәк, данышма вә гәйрә ејибдир. Ондам мәсәвә оғул атадан изнисә нә ки бир иш кәрә билмәз, һәтта өвләнә дә билмәз. Хүләсә ата оғулд бир шеј кими, мәсәлә, ешшәк кими өзүнә тәәллүр һесаб едиб, һәр нә өз кәһишләр онә әмәл ејләрди вә дохи буну фикир ејләмијр ки, кәләчәкдә бу да адам оғул гәјүмәсүз иш кәрәчәк. Белә дә ушағ һәки, гәйриләрин, һәтта өзүнүн ихтијар вә борчларындан бихәбәр олдуғуна атасы киби өзүндән күчлүләрин габағында икп гәт олубән, өзүндән зәһилләр адам һесаб етмәмәк әдәт едир. Хүләсә, нә гәдәр гәбилјјәтли ушағ олә бизим әдәтләр олә олунан тә'лимдән инсан ола билмәз, биз өвләдиз јағысы билб, онун ахырына чыхыб инсанлыгдан узаг едирик. Буну охујан белә гияс етмәсин ки, биз дејирик ушағ атанын сөзүнә баһмајыб, о буурлауғуна әмәл еләмәсин. Пәс биз дејирик ки, јумруг, силлә орталыгдан чыхсын, ушагла адамјанә рәфтар олсун ки, өзү јакшыны јамандан дәрк едиб бәд әмәлә мүр-тәкиб олмасын. Гардәшләр, һөкүмәт, ја девләт вә гәйрә илә адам инсан олмәз, һәр кәс өз вүчүднини гәдрини билиб инсан-ијјәт ихтијар вә борчларына эдә етмәклә инсан олур»².

Көһнә мәктәб системинин дикәр әсәс нөгсәнаны Зәрдаби бунда көрүрдү ки, бу мәктәбләр һәјәт үчүн јарарлы адамлар тәрбиә едиб һазырламаг әвзинә «кәзкә әмәјиндән истифадә етмәјә вәрдиш едән» вә бунә кәрә дә чәмијјәт үчүн зәрәрли олан, кәрәксиз адамлар һазырлајыр. Зәрдаби «Бизим көнд мәктәбләримиз», «Америкада эгли инкишафла әл әмәјини бир-ләшдирән јени мәктәб системи», «Бақы—Дағыстан халг мәктәбләри дирексијасынын мүәллим вә мүәллимләринни чәмиј-јәти», «Бәдин-сәнајә мәктәб мүсәссәсләри» вә бир сыра баш-гә мөгәләләриндә көнч һәсли биләвәситә һәјәт үчүн, әмәли фәәлијјәт үчүн һазырламағы мәктәбин башлыча вәзифәсә һе-

сәб етмишдир¹. О, һәјәтлә, әмәли фәәлијјәтлә әләгаләндири-ләмәјн билији гүмәсәл, дашлағ торпаға сопилен битки тохумуна бәзәддиб кәстәрдири ки, әкәр бу тохумлардан бири тәсә-дүфән чүчәрәсә дә ләзими шәрәит олмадығындан о бөјүјүб бәј ата билмәз вә һәкмон тәәликлә солуб мөһв олачадыр.

Зәрдаби һәртәрәфли инкишаф етмиш, там јарарлы адам-лар һазырланмасында ушағларын эгли инкишафы илә әл әмә-јини дүзкүн бирләшдирән мәктәб системини ән башлыча вә-ситә һесаб едирик. Онун фикринчә һәјәтлә, төчрүбә илә әлә-гәләндириләмәјн, јалныз китаблардакы һазыр мүддәләри, формулары, чертјождары вә и. а. әзбәрләтмәклә кифәјлә-нән мәктәб системи ушағларда әмәјә һөрмәтсизлик, сүстүлк, тәнбәллик, бош хәјәлләрә ујамағы, руһ дүшкүнлүјү вә с. кими һагис әхлағи сифәтләри тәрбиә едир. Әксинә, һәзирә елмләрлә јанашы әл әмәјини тәдрисә ушағларда әмәјн сәв-мәклик, ишкүзарлыг, мөһкәм ираәдәлилик, томкинлилик, сә-батлылыг, мүстәғиллик, сәлигәлилик, јыгчамлыг, гәршәја го-јулан мөгсәдә чатмаг үчүн әзәмкарлыг кими көзәл әхлағи сиф-әтләри тәрбиә едир вә ушағларда әтрафда бәш вәрән мүхтә-лиф һадисәләрдән дүзкүн баш чыхармаг вәрдиши јарадыр.

Азәрбајчан маарифчиләринни етик көрүшләриндә инсан-ларда мүсәбт әхлағи кәјфијјәт вә сифәтләрини тәрбиә едлән-мәси сәһәсиндә бәдин вә публицист әдәбијјәтын ролуна да кениш јер вериләмишдир. Онларын һәзиринчә әдәбијјәт инсан-ларда көзәл әхлағи сифәтләри ашыламанчә вә мөһкәмләтмәли, инсана онун мүһүм әхлағи борчларыны баша дүшмәкдә вә јаддә сахламагда көмәк етмәлидир. Ејни заманда әдәбијјәт һәкми өзүнүн мүсәбт образлары вә мисәлләры вәситәсизлә, һә-белә мәнфи образлары вәситәсизлә инсанын психикасына тә'-сир етмәли, онда јүксәк әхлағи һиссләр вә идеәлләр ојатма-лыдыр.

Инсанларын әхлағ тәрбијјәсиндә әдәбијјәтын ролуна белә јүксәк гәјмәт вәрәркән, Азәрбајчан маарифчиләри буну да гәјд етмишләр ки, јалныз дөврлә, һәјәтлә ајатлашан, «зәмә-нәнин һәзини тута билән» әдәбијјәт инсан психикасына вә мө'әвијјәтына тә'сир едә биләр, онда көзәл әхлағи сифәтлә-рини тәрбијјәсинә көмәк едә биләр. Әксинә, дөврә, зәмәнәјә үј-гүнлашмајан әдәбијјәт тәрбијјәдә тә'сирсиз галмагла бәрәбәр, инсанларда истәннән кәјфијјәт вә сифәтләрини ашыланма-сында мүсәбт рол ојнаја билмәз. Бунунла әләгадар олараг Азәрбајчан маарифчиләри шаирләриниздән, јазычыларымыздан дөврә үјүн, тәрбијјәви ролә малик реалистик әсәрләр јаз-мағы тәләб етмишләр. Онларын һәзиринчә әдәбијјәт ән мү-һүм һидрак вә тәрбијјә вәситәсидир. Она кәрә дә әдәбијјәт дөв-рүн тәләбләриндән керн галмамалыдыр. Зәрдаби әдәбијјәт-

¹ «Әкинч» гәзети, 1876-чы ил, № 18.

² «Әкинч» гәзети, 1877-чы ил, № 2.

¹ Б а х: «Кәсп» гәзети, 1899-чу ил, № 76; 1900-чу ил, № 36; 1902-чи ил, №149, 236.

чыларымыза үз тутуб дейрди: «Мүсөлман милләти туфана дүшүшү көми тәкидир, бир ләпә оңларын бир һиссәсини апарып гәрг едәр... Белә дә һиссафсызлыгыдыр ки, гардашларымызын гәрг олмагана баха-баха инәк ирәлидән кеңижи хөрәжи көвшәән кими, Рүстәм Залым нағлини охуубу кечмишдә олайларын гүвәвәтинә фәхр едәк өз өз гәрг олмагымыза алач етмәз»¹.

Зәрдаби өз сон мәгаләләринин бириндә ше'рин, әдәбијатны бөүк тәрбијөнү ролуну бир даһа гејд едәрәк јазымышды: «Кечмишдә «Әкинчи» гәзети чыхканда ол вәхтин шаирләриндән јазыб тәвәггә еләмишдим ки, бүлбүл вә күли тәриф вә бир-бирләрин һәчә етмәкдән әл чәкүб елм тәһсил етмәкүнә нәфләриндән вә биз мүсәлманлара олан зүмләрәни барәсиндә ше'рләр јазыб оңлары бизим ашыгылара хош совт илә охумагы өкәртсинләр ки, ашыгылар оңлары тојларда охууб әһалини ојатмага сабәб олсунлар. Оңлардан бирчә Сејид Әзим Ширвани елм тәһсил етмәк нәфләриндән бирчә ше'р јазымышдыр ки, «Әкинчи»дә чап олунмушду. Амма гејри шаирләримиздән бир чаваб да кәлмәди... Буна сәбәб олур ки, бизим шаирләрин ганачагы аздыр, көзләри бағлыдыр, көрмүрләр вә о зүмләр ки, бизләрә олур оңлары зүлм һесаб етмирләр... Хуләсә ше'р бир бөүк әләтдир ки, оңунла бизим јухуда олан гардашларымызы ајылтмаг чох асандыр».

С. Ә. Ширвани оңун јени руһда јазылмыш ше'рләрини бәјнәмәји мүртәчә шаирләри, ондан јалызы көһнә нағыллар вә әфсанәләр руһда әсәрләр јазмагы тәләб едән чәһаләтпәрәст үнсүрләри, оңу јени елмә, маарифчә чагыран ше'рләр јаздыгы үчүн «кафир» адаландыран руһаниләри кәскин ифша едәрәк јазырды ки, көһнәпәрәстләр мәни көрдүкдә дейрләр:

Буду кәдди сәфәһәтин кәни,
Һачы Сејид Әзим-Ширвани.
Күреј-әри фәз едәр сәјар,
Зәһәлә бәсини биләби бұхар...
Бир көрү ки, олубду бу чәһил,
Нигләби-әнисра гәил.
Сәјләјир: кәһ су һавәја дөнәр,
Кәһ һавә су олуб сәмадан енар...
Аллаһ-әлиһи бу күфр тујландыр,
Демәк олмас ки, бу мүсәлмандыр.
Еј сәһиһу дәбанку һанәвар,
Бу хижалындан ејлә истиғфар,
Һүкәма гопалуну нәдир самар,
Гәлмәсын фәлсәфәләрин әсар.
Вар чәһәндә көзәл һекәјәтләри,
Нечә мин нәзәни рәвәјәтләр,
Нәзм гыд һиссәји-Күләндами,
Елә мә'лум ешиг-Баһрамы,
Карамин Әсли илә јаз әслин,
Кәшф гыд Әли ханымын әслин.

¹ «Әкинчи» гәзети, 1876-чә ил, № 7.

Де Корголу, чәһани чәһә көтәр,
Гыратын кәсфини бәјнә көтәр.
Сәјлә мәли-Гәрибдә һәрәм,
Ки, оңу јары иди Шәһсанәм!

Ширвани әмин олдуғуну билдирди ки, көһнә рәвәјәтләрин, нағылларын, әфсанәләрин һәддиндән артыг тәкәррәлнамасы халғын әдәбијатә олан еһтијачыны едәјә билмәз.

Инди елм, тәрәгги заманында әдәбијат халға өз тә'сир гүвәсини сахламаг истәјирсә јени идеялары торонунм етмәләрди, халға аздагы вә елм јолуна чыхмагдә, көзәл әхләги сифәтләрин јаранмасы вә инкишафында көмәк етмәлидир.

М. Ф. Ахундов әдәбијатты, хуусусән тәңгиди руһда јазылмыш әсәрләри инсанларын әхләг тәрбијәсиндә ән көсөрли вәситә һесаб едәрәк јарарсыз фиғһ, тәфсир вә һәдис китаблары мәвһ етмәји ләзим билирди. О јазырды ки, «Чәһил-тути», «Мәсанбүл-әбяр» вә ја «Әвәбүл-чинан» кими китаблар нә гәдәр тез арадан кетсә, о гәдәр јахшыдыр, чүнки оңлар гијәмәтә гәдәр гәлсалар да халғымызы чәһәләтдә сахламаг вә оңу Авропа халғларынын көзүндә хар етмәкдән башга һеч бир фәјдәсы олмајачагыдыр»². О, мүсәлман өлкәләриндәки јазычылары мүрәчһәт едирди ки, драм вә комедијалар јазсынлар вә өз әсәрләриндә «чәмијәтин ејибләрини вә пис әмәлләрини инсанларын көзүнүн гарышында нүмәјиш етдирсинләр вә бу тамашаларда бәдәмәл инсанларын пис әхлағыны мүчәссәм етдирсинләр ки, башга адамлар ибрәт алараг, ејибләрдән вә пис ишләрдән чәкинсинләр»³.

М. Ф. Ахундов өзү һаггында јазымышдыр ки, «әкәр мән дә јумшаг, пәрдали вә мүләјин јазсајым, мәним дә әсәрим Молла-Руми, Шейх Маһмуд Шәбүстәри, Әбдуррәһман Чәми вә башга классик философларын әсәрләри кими оларды. Бу адамларын әсәрләриндән бу күнә гәдәр бир нәтнчә әлдә едилмишдирми»⁴.

О, башга бир мәқтубунда да бу фикри давам етдирәрәк јазымышды ки, «Кәмәлулдәвлә вәиз вә нәсиһәтчи дејил. О тәңгидчидир. Әкәр о вәиз вә нәсиһәтчи олсајды, онда да Молла Маһәмәд Рафи Вәиз Гәзвини кими бахардылар. Әсәрләри дә Молла Рафинин јаздыгы «Әвәбүл-чинан» кими дуәсуз, тамсыз, ләззәтсиз чыхарды»⁵.

Ахундов өз әсәрләриндә тәңгидин мәв'изә вә нәсиһәтчи гәт-гәт үстүн олдуғуну дәнә-дәнә гејд етмишдир. О, өз достларындан биринә көндәрдији мәқтубларда «Кәмәлулдәвлә мәқтублары»нын бөүк тәрбијөнү әһәмијәтиндән бәһс едәрәк

¹ С. Ә. Ширвани, Әсәрләри, II чилд, Бакы, Азәршәир, 1950, сәһ. 165.

² М. Ф. Ахундов, Әсәрләри, III чилд, Бакы, Азәршәир, 1955, сәһ. 110-111.

³ Јәнә орада, сәһ. 134.

⁴ Јәнә орада, сәһ. 135.

⁵ Јәнә орада, сәһ. 146.

гејд едирди ки, «Әкәр Көмәлүддөвләниң мәктүблары нәшр едиләрсә, мәним халғым да тәрбијә вә мәрифәт мејданына гәдәм гоја биләр. Демәлијом ки, мәним халғымын фитри исте'дады үмум Авропа халғларынын фитри исте'дадындан әскик дејил, гәт-гәт артыгдыр»¹. О, өз охучуларыны хәбәрдар едилди ки, «Сиз Көмәлүддөвләдән ата нәсиһәтләри ешитмәк төмәнасында олмайын. Бирдәфәлик билин ки, нәсиһәт вә мөв'нә истәр ата мөһәббәтилә олсун, истәрсә дә чәһәниәм гор'хусу вә буна охшар бәшгә тәһдидләр алтында сөвләнилсин, фәргин јохдур, инсан тәбиғәтиә һеч бир та'сир едә билмәз.

Бүтүн оғрулар, јолқосәнләр, гәтилләр, залымлар, мүстәбилләр, фырылдагчылар—һамысы чәһәниәмнән вәсфини дәнә-дәнә ешитмишләр вә мөв'изәләр, нәсиһәтләрә аз-чоһ гулағ асмышлар. Лакин буһунла белә, јәнә дә өз бәд әмәлләри вә хәсијјәтләриндән әл чәкмәмишләр.

Амма инсанлары өз тај-тушлары, таныш вә достлары јанында рүсвәј етмәјә сәбб олан тәһдид, истәһзә вә мәсхәрә онлары пис әмәлләрдән чәкиндирир»².

М. Ф. Ахундов кечән әсрин орталарында јаздығы вә әдәбијәт тарихимиздә јени дөврүн башланғычыны гојан кәзәл комедијалары, С. Ә. Ширванинин ичтимиә сатиралары, Һ. М. Зәрдабинин ичтимиә вә мәдәни һәјәтти мүхтәлиф сәһәләринә даир јаздығы бир сыра публицист мәғаләләри мәнз бу мәсәдди күдүрдү. Онлар кәскин тәһгид, сатира, јумор вәситәсилә өз һәмвәтәнләринин әхләғыны исләһ едиб сағлашдырмағ, шәрәрот вә пис әмәлләри ардағ галдырмағ, инсан әхләғыны корлајыб хараб едән вә оғун мә'нәвијјәтјаны позуб ејбәчәр һалә салан сәбәбләри мәнз етмәк, инсанларда эн кәзәл әхләғи кеј-фејјәт вә сифәтләри тәрбијә вә инкишаф етдирмәјә чалышырдылар.

4. Азәрбајчан маарифчләринин этикасында һуманизм идејалары

М. Ф. Ахундов, Һ. М. Зәрдаби вә С. Ә. Ширванинин әсәрләриндә һуманизм идејалары кеңиш јер тутур вә онларын этик көрүшләринин мүһүм тәркиб һиссәләриндән бирини тәшкил едир.

Азәрбајчан маарифчләри өзләринин сәләфләри олан Низами, Фүзули, Хагани, Вағиф вә и. а. кими Азәрбајчан әдәбијәти классикләринин эәники һуманизм ирсиндән кеңиш истифадә етмишләр. Инсана, онун ләјгәгәт вә шәхсијјәтиә һәрмәт ләп гәдәм вахтлардан бәри Азәрбајчан әдәбијјәтиәна хас олан характерлик бир хәусәјјәтидир. Һәлә Фүзули «вүчүди камил» ағландырдығы инсаны бүтүн «мохлуғатын кәзәли» һесаб етмишдир. Хагани инсаны «көвһәрләрин көвһәри» кими гијмәт-

ләндирмишдир. Низами философ Соқратын дили илә инсан ләјгәгәтиә һәрмәт етмәјән шәһлары һейвана бәһзәтмиш вә:

Сәндә ки пак олмәг илдисиә пар,
Бас нәдән һейзән тәк едирсән рәфәт?..
Дәмир ајна тәк һәрләдән инсан,
Пасы сиймәлидир өз ичдәниәндән!

—дејә инсана инсан кими рәфәт етмәји гәти бир инамла тәләб етмишдир.

М. Ф. Ахундовун, Һ. М. Зәрдабинин вә С. Ә. Ширванинин дүнјәкөрүшләри, о чүмләдән этик көрүшләри өз зиддијјәтләри илә даһа кәскин олан бәшгә бир мүһитин мәһсүлу олдуғундә, онларын һуманизми өз сәләфләринин инсанпәрвәрлик идејаларына нисбәтән даһа јүксәк, даһа доғру вә дәрин ичтимиә мәзһуна малик олан бир һуманизмдир. Онларын һуманизми бир тәрәфдән инсаны реал әләмдә мөвчуд олмайан гүвәләрини гаршысында аччалдан, гул едән, ону дүнјә не'мәтләриндән әл чәкиб өз инсән вә зөвғләринин өлкүнләшдирмәјә чәғрыдан, ону күтләшдирән вә фәалијјәтсизлијјә доғру сөвг едән әскетизмә гаршы мубаризәдә, дикәр тәрәфдән инсән вәһини феодал зүлмүнә, инсан шәхсијјәтинин әманәт сүрәтдә тағдаланмасына гаршы мубаризәдә тәшәккүл тәпмәш вә инкишаф етмишдир. Мәнз бу сәбәб кәрә дә Азәрбајчан маарифчләринин этик көрүшләриндә һуманизм идејалары тәсадуфән сөвләнилмиш ајры-ајры дағнығ мутәһизәләрдән ибарәт олмайыб, бүтөн бир систем тәшкил едир. Инсан һәггәтиә тајғы, онун әмәјинә, ләјгәгәт вә шәрәфәтиә еһтирам вә һәрмәт, онун әғл вә бачарығына дәрин инам, һәр чүр зүлмә вә әдәләтсизлијјә гаршы нифрәт онларын әсәрләринин аһа хәттиә тәшкил едир. Инсанын хошбәхтлијји, онун физики вә әғли инкишафынын һәртәрәфли тәмин едилмәсә, онун сағламлығы мәсәләләри һәмшә Азәрбајчан маарифчләринин ирәли сүрдүкләри башлыча вә эн мүһүм мәсәләләр олмушдур.

Азәрбајчан маарифчләринин һуманизминин характер хү сүсијјәти һәр шәјдән әввәл бундан ибарәтдир ки, онлар инсан сәадәтинин әсасы олмәг етибарилә онун азадлығыны эн планна чәкмишләр. М. Ф. Ахундовун «дүнјәјә кәзән һәр бир инсан эн јүксәк не'мәт олан там азадлығыдан истифадә етмәлидир»—мүдәәсы о дөврлә јашамыш Азәрбајчан маарифчләринин һамысынын шуары олмушдур. Онларын этик көрүшләриндә һуманизм инсаны иәники «деспот эәириндән», һәбелә «пуч дини әгидәләрин иләһәсиндән» килас етмәклә сых сүрәтдә бағлыдыр. Онларын нәзәринчә инсан әкәр руһи, мә'нәви вә сијдәси азадлығыдан мөһрүм оларса, онун сәадәти һәггәтиә даһышмағ бөјүк мә'насылыгдыр. Оһа кәрә дә М. Ф. Ахундов, Һ. М. Зәрдаби вә С. Ә. Ширвани инсанын һәртәрәфли сәрбәст

¹ М. Ф. Ахундов, Әсәрләри, III чилд, Бақы, Азәрнәшр, 1955, сәһ. 147.

² Јәнә орада, сәһ. 148.

¹ Низами Кәичәви, Искәндәрнаме, II чилд. («Ирбалнаме»), Бақы, Азәрнәшр, 1941, сәһ. 73—74.

олмасыны, она өз истегдәд вә габилиятләрини инкишаф етдирмәк үчүн там азәдләтә верилмәси вә инсана ләзыми шәрһат җарадылмасыны гызғын аруз етмишләр. Инсана вә онун ләјагәтинә мәнһәбәт Азәрбајҗан маарифчиләри етикасында әхлаги вәзифә сәвијјәсинә галдырылмышдыр.

Лакин Азәрбајҗан маарифчиләринин етик көрүшләриндә инсана, онун ләјагәтинә мәнһәбәт вә һөрмәт чагырышы илә «үмуми мәнһәбәт», һәр чүр тәһҗирә дәмәји, зүлмә галлашмагы тәблиг едән, инсанлары мүт'и олмаға чағыран јаланчы вә сахта һуманизм арасында һеч бир әләғә јохду. Онларын һуманизми пәсәив рәһмдиләлик дејил, инсаны һәңгәтән хошбәхт етмәк үғрунда мүбаризәҗә чагырыр вә өзүндә бир тәрәфдән мәзлумларда өз шәхси ләјагәт вә иززәтини баша дүшүб горулма һиссини ојатмагы, дикәр тәрәфдән исе зүлмәкарлары, әдәләтсизләрә гаршы чиддә нифрәт һисси ашыламагы тәһәсүем етдирди.

Әслиндә XIX әсрин икинчи јарысында јашамыш Азәрбајҗан маарифчиләринин етик көрүшләрини, Ахундовун өзүнүн дејиди кими, Шәрҗин эн'әнәви әхләг нәзәријјәчиләриндән, о чүмләдән Чәләләддин Руми, Шејх Маһмуд Шәбүстәри, Әб-дүррәһман Чами, Сә'ди Ширазидән вә һәбелә өзләринин сәләфи Абасгулу аға Бақыхановдан кејфијјәтчә фәрғләндирән ән башлыча чәһәт бундан ибарәтдир ки, әкәр јухарыда адлары чәкилән философ вә мутәфәккирләрин һамысы бу вә ја дикәр формада дини-феодал әхлагин «һәр шејә сәбрлә дәмәләи, зүлмә гатлашмалы» принципини мүдафиә етмишләрсә, М. Ф. Ахундов, Һ. М. Зәрдаби, С. Ә. Ширвани, бунун әксинә оларағ, һәр шејә мүт'и гул кими дәмәји пәслиәмш вә зүлмә гаршы чыхмагы ән мүһүм әхлагин вәзифә һесаб етмишләр.

М. Ф. Ахундов мәктубларынын бириндә јазмышды: «...тәхминән он миң илин мүддәтиндә бүгүн пәјғәмбәрләр, философлар вә шаирләр зүлүм арадан галдырылмасыны истәјәрәк, белә бир әңгәдә идиләр ки, ону арадан галдырмағ үчүн залыма мөв'изә охујуб, нәсиһәт вермәк ләзымдыр. Лакин бир чох тәчүбәләрин нәтичәсиндә тамәлилә ајдын олмушдур ки, бәшәријјәтин ән шәрәфли нумәјәндәләри олан бу адамларын әсрләр боју зүлүм арадан галдырмағ јолунда чәкидкәләри зәһмәтләр тамәлилә нәтичәсиз вә фәјдәсиз галмышдыр. Зүлүм исе дунјада әслән арадан галдырылмашмышдыр. Зүлүм арадан галдырмағ үчүн мөв'изәләр вә нәсиһәтләр залымын тобиәтинә гәтијјән тә'сир көстәрмәмишдир... зүлүм арадан галдырмағ үчүн әсла залыма мүрачидәт етмәк ләзым дејилдир вә бәлкә, әксинә, мәзлума демәк ләзымдыр ки, еј надан, сән ки, гүд-рәт, сәј вә бачарығ чәһәтдән залымдан гат-гат артыгсан,

бәс нә үчүн зүлмә гатлашырсан? Гәфләт јухусундан ојан вә залымын атасынын коруна од вур!»¹.

Ахундов һағлы оларағ сорушурду ки, әкәр нәсиһәт вә мөв'изә илә зүлүм арадан галдырмағ мүмкин оласајды, онда «Шејх Сә'динин «Күлүстан» вә «Бустан» әсәрләри әввәлдән ахыра гәдәр нәсиһәтдир, бәс нә үчүн Иран чәмааты алты јүз илдән бәри онлары охујур, лакин орадакы нәсиһәт вә мөв'изәләрә һеч дә әһәмијјәт вермишләр? Нәтичәдә исе зүлүм вә истиб-дәд күндән-күнә артыр ки, әксилмәјир?»².

М. Ф. Ахундов «Кәл мәләнни» тәңгидиндә дә зүлүм арадан галдырмағ вә әдәләтин тәтбиғ етмәк үчүн залыма «нәсиһәт вермәјин, мөв'изә сөјломәјин, мәсләһәт вермәјин фәјдәсиз олду-ғуну гәјд едәрәк көстәрмишдир ки, бунун үчүн анчағ мәзлумларын өзләринин бирлик вә һәмрәјлијини јаратмалы, «ондан сонра залыма үз тутарағ демәлидир: сәлтәнәт вә һөкүмәт башындан итил»³.

Азәрбајҗан маарифчиләри зәһмәткешләри онлара едилән зүлүм баша дүшмәјә вә онун сәбәбләрини ајыр етмәјә, өзүнүн даим алчәдильмасына јол вермәјә чагырылдылар. Бу нөгтеји-нәзәрдән С. Ә. Ширвани «Әкинчи вә хан», «Шаһын өз хидмәтчис илә зарафаты», «Залымын өлмәс јахшыдыр», «Јатмасы көзәлдир» вә башға шәр'ләри чох характерикдир. О, бу шәр'ләриндә инсанлығ шәрәфәтини тапдалајан, инсана инсанлығ мүнәсибәти бәсләмәјән, өз сәрвәт вә гүрүрлары илә мәст олмуш залыmlары тәңгид әтәшинә тутмаға бәрәбәр, һәм дә мәзлумлары өз һүғуғларыны баша дүшмәјә, өз шәхсијјәтләрини горумаға чагырыр.

Вахтинә халғамызын арасында кениш јайылан вә инди дә севилә-севилә охунмағда олан «Әкинчи вә хан» сатирасында С. Ә. Ширвани белә бир әһвалаты нәғл едир: бир әкинчи јол кедәрән хана раст кәлир. Әкинчи бундан хејли севинир вә хана баш әјиб салам верир. Дудурған хан нәинки әкинчинин саламыны гәбул етмир, һәтта ону тәһҗир едәрәк дејир:

...еј ит кәһара чых јолдан!
Нә чыхырсан доғуз кими колдан?

Әсәрәт вә зүлүм алғында мәңлији тапдаланмыш, кәләлик руһунда тәрбиә олунмуш әкинчи буну өзүнә тәһҗир һесаб етмир вә һәтта буну хошбәхтлик һесаб едир, шадданарағ евә кәлиб әһвалаты ифтихарла арвадына нәғл едир:

Атылаб дүшүдү бир заман дегһан,
Һәвәсн сәјит олду, гылды бәјан:
Деги ки, хән деги: «чых ит јолдан,
Нә чыхырсан доғуз кими колдан?»

¹ М. Ф. Ахундов, Әсәрләри, III чид, Баки, Азәрнәшр, 1955, сәһ. 47.

² Јевә орада, сәһ. 146.

³ Зүлмәт вә чәһаләтә гаршы», Баки, Азәрнәшр, 1955, сәһ. 48.

Бизе хан илтифаты пейладур,
Бир саядатди фејин-узмадар,
Бизе бу вақини-ифтихар олсун,
Носил-биннасэ жадикар олсун...!

Бу кичик сатира бир тарафдан инсана азғын мүнәсибәт бәсләйн, инсана һәғарәтлә бахан ханларга, бәлрәлә гаршы бир иттиһам акты олмага бәрәбир, диһәр тәрәфдән мәзлумлары өз инсан шәрәфини баша дүшмәјә чағырыш иди. Ширвани һәмвәтәнләрини әфал олмагага, өзүнү күт, фәрәсәтсиз, ачиз кәстәрмәмәјә, өз инсани һүгүг вә вәзифәләрини баша дүшмәјә вә онун тапдаланмасына јол вермәјә чағырыр. Јери колмишкән гејд етмәк лазымдыр ки, С. Ә. Ширвани һәмишә мәзлумларын нүмәјәндәләрини белә ачиз кәстәрмәмишидр. «Шаһын өз хидмәтчисин илә зарәфаты» шәриндә шаһр нәзмлә белә бир әһвалга нәгл едир ки, оғлу вә нөкәри илә ова чыхмыш шаһ сәһрани хејли доландыгдан сонра јорулур вә исти олдуғу үчүн өзүнүн вә оғлунун чуббәсини чыхардыб дашымағ үчүн нөкәрә вәрир. Шаһ чуббәләри нөкәрә верәркән ону ешшәјә бәнзәдир вә мәксәрә илә дејир: «Варды бир еш-шәјин јүкү сәндә». Лакин һазырчаваб вә зирок нөкәр шаһын тәһгирини чавабсыз гојмајарағ:

Деди шаһә:—Јүкүм нә хәр јүкүдур,
Јүкүм ешшәклә куррағар јүкүдур...²

—дејә шаһын өзүнү ешшәјә, оғлуну исә годуга бәнзәдир.

Һ. М. Зәрдаби «Каспи» гәзетиндә дәрч етдирији бир сыра мәғаләләриндә гејд етмишидр ки, зүлмә гәтләшмағы вә һәр шејә сәбрлә дәмзәјә он јакшы әхлаги сифәтә чевирмак нәтиҗәсиндә әсрләрдән бәри бизи әзмишләр вә бизи өз залымларымызын узунә гул кими баһмаға мәчбур етмишләр. Инди биз әкәр инсанлығ дәрәҗәсинә гәлхмағ истәјириксә көзүмүздән гара пәрдәни атмалы, өз бәшәри һүгүгларымызы баша дүшмәли вә зүлмә гаршы гәти мүбаризә етмәлијик. Чүнки «Сән нә гәдәр дуа охујурсан оху, донуз өз хошуна бостандан чыхмаз».

Һ. М. Зәрдаби редактор олдуғу «Каспи» гәзетиндә 1906-чы илдә «Граф Л. Н. Толстој вә азадлығ һәрәкаты» адлы чох марағлы бир мәғалә дәрч едилмишидр. Һәмин мәғаләдә мүәллиф даһи јазычыны бунда тәҗсирләндирди ки, о «башы бәләлар чәкмиш халға чоһаләтдән, өзбашыналығдан, диләнчиликдән, зүлмәтдән хиләс олуб, азадлығ, вичдан вә хошбахтлик јолуна чыхмағ үчүн чарә кәстәрмәк» әвәзинә, «халғын дүшмәни деспотик бюрократија илә мүбаризәдә өз истеҗадидан, биллијиндән вә һүфузундан истифада етмәк әвәзинә,

«зүлмә гәтләшмағ, дүшмәнә мугавимәт кәстәрмәмәк, өз-өзүнү тәкмилләшдирмәк, һамыны севмәк» тәблиғ едирди ки, бу да әслиндә ичлилин дини сһкамыны тәқрар етмәкдән башга бир шеј дејилдир. Буна көрә дә мүәллиф јазырды ки, «Л. Н. Толстојун даһи бодни таланты гаршысында сәждә етмәклә мын ону философ дејил, даһи сәнәткар вә бөјүк јазычы һесаб едирәм вә чәсарәтлә дејә биләрәм ки, онун фәлсәфәси бош чәфанкијјатдан башга бир шеј дејилдир»¹.

Мәҗлумдур ки, В. И. Ленин 1908-чи илдә јаздығы «Лев Толстој рус ингилабнын күзкүсүдур», 1910-чу илдә јаздығы «Л. Н. Толстој» вә «Л. Н. Толстој вә мүасир фәһлә һәрәкаты» адлы мәғаләләриндә Толстојун јарадычылығындакы бу зиддијјәтләри, онун дүнјәкөрүшүнүн әһиф чәһәтләрини даһи-јаңа сурәтдә ашкар етмиш вә бу зиддијјәтләрини XIX әсрин ахырынчы рүбүндә рус һојатынын зиддијјәтлән шәрәтинини ифадәси олдуғуну муәјјән етмишидр.

В. И. Ленин јазырды:

«Толстојун әсәрләриндә, бахышларында, нәзәријјәләриндә, мәктәбиндә, доғрудан да, каскин зиддијјәтләр вәрдир. Бир тәрәфдән, тәкчә рус һојатынын миҗислсиз мәнәзәрәларини дејил, һабелә дүнјә әдәбијјатынын ән кәзәл әсәрләрини вермиш олан даһи бир сәнәткар көрүрүк. Диһәр тәрәфдән, бир мүлкәдар, бир Иса диванәси көрүрүк. Бир тәрәфдән, ичтимај јалан вә сахтакарлығы гаршы олдуғча гуваәтали, ачығ вә сәмини бир протест көрүрүк,—диһәр тәрәфдән, бир «толстојчу», јәһн рус зиялысы адланан көһнәлимиш, һај-күчү бир әфал көрүрүк... Бир тәрәфдән, капиталист истисмары амансыз тәңгид едилир, һөкүмәтин зоракылығы, мәнхәмә вә дөвләт идарәси ојунбазлығы ифша едилир... диһәр тәрәфдән,—зоракылығ јолу илә «зүлмә мугавимәт кәстәрмәмәк» диванәчәсинә тәблиғ едилир»².

Зәрдаби тәәссүфлә гејд едирди ки, әсрләр боју әзилмак вә авамлығ нәтиҗәсиндә бәзиләри онлара олан зүлмү баша дүшмүр, «о зүлмләр ки, бизләрә олур онлары зүлм һесаб етмирләр». Зәрдаби һәмвәтәнләрини гәфләт јухусундан ојанмаға, онлара олан сәјсәз-һесабсыз зүлмләри баша дүшмәјә, зүлмә мугавимәт кәстәрмәјә чағырырды³.

Бүтүн булар бир даһә кәстәрир ки, Азәрбајҗан маариф-чиләринин һуманизми инсана мәнһәббәтти тәблиғ етмәклә бәрәбир, зүлмкарлара нифрәтә до ән адаләтлән нифрәт вә мугадәс вәзифә һесаб едир. Онларын етик көрүшләриндә әхлагча камил о адам дејилди ки, о, һәр чур тәһгир вә алачәтләләра дөзүр, һәр чур зүлмә гәтләшкәр, бүтүн әзәб вә изираблара мугавимәт кәстәрмәдән сипә кәрир, әкино, јүксәк әхлаглы јалныз о адамдыр ки, о, өз инсанлығ ләјағәтинин дәрк едир, өз

¹ С. Ә. Ширвани, Әсәрләри, II чилд, Бақы, Азәрнәшр, 1950, сәһ. 73—74.

² Јенә орада, сәһ. 47.

¹ «Каспи» гәзетин, 1906-чы ил, № 158.

² В. И. Ленин, Әсәрләри, Бақы, Азәрнәшр, 1950, 15-чи чилд, сәһ. 203.

³ Бах: «Әкинчи» гәзетин, 1906-чы ил, № 6.

ймканы даирәсиндә зүлмә мугавимәт көстәрир, зүлмкарлары нифрәт едир, һәр јердә вә һәр чүр шәрәитдә зүлмә гаршы, инсан шәрәфинин ачалмасына гаршы мубаризә апарыр. «Өз мәңлијини, өз ләјәгәтини гүјмәтләндир вә башгасынын ләјәгәтүнә дә даим һөрмәт ет!» Азәрбајчан маарифчиләринин һуманизминин әсас принсипи бәләдир!

Бунула әләгәдәр оларәк гәјд етмәк лазымдыр ки, М. Ф. Ахундов, Һ. М. Зәрдаби вә С. Ә. Ширвани инсанн шәрәфиндән, онун ләјәгәтиндән данышаркән дәнә-дәнә көстәрмишләр ки, инсан ләјәгәтини вар-дөвләтлә, јахшы кејимлә, рутбә илә, јүксәк вәзифә вә шөһрәт илә тәјјин етмәк олмас. Инсана өз габилјјәтинә, бачарыг вә истеъдадына, әгл вә камалына, чәмјјјәтин кејри үчүн көстәрдјји фәалјјәтинә кәрә гүјмәт вермәк лазымдыр.

«Һәмәдән һакиминин вәғәси» адлы мәнзүм һекајәсиндә Ширвани инсана габилјјәтинә дејил, онун кејиминә кәрә гүјмәт верәнләри, «касыб гонага һөрмәт етмәјәнләри» бөјүк бир усталыг вә кәскинликлә ифша етмишдир. Һекајәдә касыб кејимшиш гонаг онун ләјәгәтинә һөрмәт едилмәдјјиндән чох инјијир вә ертәси күн јени, тәзә либас кејир, адамлара либасына кәрә гүјмәт верән ев саһиб и ону танымыр вә бу дәфә онун шәрәфинә бөјүк бир зиғарәт дүзәдләр. Ләкин гонаг зиғарәтдә тојулан јемәкләри өзү јемәјиб, парча-парча өз тәзә паатарынын үзәринә дүзүр. Әһвалаты баша дүшмәјән ев саһиб гонагдан бу гәрнбә һәрәкәтин сәбәбини сорушаркән о, чаваб верир ки:

...Көрмәдим сәндә чүддән асар,
Индә көрдүн либасымы зәртар,
Сән мәңгичүн зиғарәт етмәксән,
Јох, бу паатарә һөрмәт ејлмәксән.
Бәс јени бу гидалары бу либас,
Һәгг олан сөздән ејләмә вәселә!

Бу кичик мәнзүм һекајә өз дөврүндә инсан ләјәгәтинә һөрмәт етмәјәнләрә гаршы бир нифрәт вә гәзәб кими сәсләнәрәк, сөн дәрәчә кеңиш јайылмыш вә халг арасында зәрб-мәсәл шәкли алмышдыр.

Азәрбајчан маарифчиләри јекдилликлә инсаны «тәбиәтин тащы», «бүтүн варлыгларын алиси» кими гүјмәтләндирәрәк тәләб етмишләр ки, һәр јердә вә һәр шәрәитдә миллијјәтиндән, прггиндән вә чинсиндән асылы олмајараг, инсана, онун тәлејинә һәссаслыгла јанашылын, онун шәрәфәти, һејсијјәти талдаланмасын, онун ән гүјмәтли бир варлыг олмасы нәзәрә алынсын.

Олар һотта мүәјјән тәгсирләри мугабилиндә инсанлара чәзә вериләркән белә бу әсас шәртә әмәл олунмасыны зәрури һесаб етмишләр. Бу мүнәсибәтлә М. Ф. Ахундов о заман Иранда инсана верилән чәзә системини кәскин тәнгид едәрәк

көстәрирди ки, мәдәни әһкәләрдә, һотта һејванларың дөјүлмәси вә инчидилмәси гадаган едилдјји һалда, Иранда инсанлара фәләггә дејилән машында чәзаландырмаг, онлары шалғала дөјмәк ади бир һал олмушдур. «...Вәһши вә барбар шалғаларын ичиндә тоتبиг олунан чәзә гәјдалары бу саат да Иранда ичра олунур.

Көрүрсән адам шаггаланыб дарвазалардан асылыбдыр; ешидирсән ки, букун беш гол кәслибдир, беш көз чыхарылыбдыр, беш бурун-гулаг сијриллбдир»¹.

Ахундов бу чүр вәһши чәзә системинә гаршы кәскин етираз һисси илә гәјд етмишдир ки, инсана верилән чәзә әсәтин һәм мугәсирини өзү вә һәм дә башгалары үчүн тәрбијә характери дашымалыдыр. О, бу мүнәсибәтлә шәрәитин «динарин дәрәдә бирини оғурламаг мугабилиндә инсанн әлләрини кәскин» вә «әкәр мутрик әлинизә кечәрәс, ону өлдүрүн»—әјләрини кәскин тәнгид едәрәк, көстәрмишдир ки, бу әјләр инсанн ән чиркин бир әмәл олан чалладылға сөвг едир. Ахундов гәти бир инамла јазмышды: «Дүјнәдә һәјатдан ширин бир һејмәт јохдур. Инсанлары... әдәләтин тәғәзәсына кәрә һәр бир чүзән кунәһын мугабилиндә һәјатдан мәһрум етмәк олмас»².

Бу фикир Һ. М. Зәрдабинин бир сыра мәғаләләриндә дә тәқрар едилмишдир. О, «Кәспн» гәзәтиндә дәрч етирдјји «Башыма кәләнләр вә көрдүкләрим» сәрләвһәли марағлы мәғаләринин бириндә, доғма кәнди Зәрдабда, кечән әсрин орталарында мугәсирләрә верилән чәзалардан, ганунсузлукдан, һағсызлыгдан бәш едәрәк, атасы Сәлимбәји мәһкәмә ишләриндә «гејри инсани вә әдәләтсиз» һәрәкәтләринә кәрә, инсаннн шәхсијјәт вә һејсијјәтинә, онун инсанлыг шәрәфинә һөрмәт етмәдјјинә кәрә чидди тәнгид едилди. Мағаләдә о, хатырладырды ки, «нә исә кичик бир сәбәбә кәрә бәјин һөкму илә чаван бир гадынын үзүл вә башына гатыг јахмағла, тәрсиңә ешшәјә миндирмишдиләр вә бүтүн кәнди доландырдылар. Гадын ејиб вә сыхынтыдан көз јашлары ичәринсиндә о гәдәр тәгәтдән дүшмүшдү ки, мейитә бәнзәјрди». Зәрдаби мағаләнин сонунда јазырды ки, «вәһши диванын гурбаны олан о јазыг гадынын көз јашларыны вә нәлә сәсләрини мән букун белә уунда билмирәм вә инсан ләјәгәтинин бу дәрәчәдә инсафсызчасына алчалдылмасы јадыма дүшдүкчә мәни дәһшәт бүрүјүр»³.

Ләкин бу һеч дә о демәк дејилдир ки, Азәрбајчан маарифчиләри чинајәткарларың чәзаландырылмасынын әлејинә олмушлар. Әксинә, онлар мәнзү јүксәк инсанпәрвәрлик наһинә бүтүн чинајәткарларың чәзаландырылмасынын вачиб олдуғуну дәнә-дәнә гәјд етмишләр. Минләрчә вә миллионларча адамларын

¹ М. Ф. Ахундов, Әсәрләри, III чилд, Бақы, Азәрнәшр, 1938, сәһ. 79.

² «Зүдмәт вә чәһаләтә гаршы», Бақы, Азәрнәшр, 1955, сәһ. 47.

³ «Кәспн» гәзәти, 1881-чу ил, № 18.

эмин-аманлыгы ва асаиши үчүн бир нече нафарин чазаланма-
сы наник зорурдир, хабела таманлаа одалата угундур.

Зордари «Варам ва онун муалифаси», «Јејинти маъсулла-
рынни сахташадирмасы», «Учгарлардан хабарлар», «Кен-
диз «хејрихаллары»¹ адды мағалалоринда ва шахси манафела-
ри ва егонетик инселари намини миллонларча адамлары руту-
ботли зирэзилорда чурудон, јарым ач ва чыпаг халда, ол-
мазын эзаб ва изтирابلара маъкум едэн, чаһаннамо бэнзор вах-
таш шарианти истичесинда миллонларча зәһмәткешн вахт-
сыз өлүмүн агушуна этан миллонлорни, ганунсузлуг ва өзба-
шыналыгдан истифада едорок кендилорни һугугларынн тап-
далајан кандахдалары, кендилорин садэланиндон истифа-
да едиб онлары алдадан ва ээли кими кендилорни ганыны
соран голчомаглары, онсуз да дилчани халында јашајан кенд-
илорни алдадыб, вар-јохдан чыхаран, онларын намусуна та-
чавуз едэн мүрдизм шејлорини, хабела јејинти маъсуллары
ни сахташадирмагла бир сыра хасталиклорин јайылмасына
баис олан сонје саһибларини ва мөһтәкирлери эн шиддәтли
сурәтдә чазаландирмагы, јүксәк гуманизмин мүгәддәс тәләби
һесаб едирди. Онлар јалныз чозаларын тәрбијави характер да-
шымасыны, эгла ва эдаләтә ујун олмасыны, «әмәлә көрә дә
мунасиб чоза» верилмәсини тәләб едирдиләр.

Азәрбајчан маарифчилоринин гуманизмин эн мүһүм тәләб-
лориндән бири инсана гајы көстәрмөкдән, онун ештијач ва тә-
ләблоринә һоссасылга јанашмагдан ибарәтдир. Онлар о дөв-
ләт гурулушуну эн эдаләтли бир гурулуш һесаб едирдиләр ки,
онун сәјәсиндә инсаны аччалдыр ва рәзил едән бүтүн сәбәб ва
мунасибәтләр арадан галдырылмыш олсун, вәтәндашларын
мадди ва мәнәви тәләбаты даһа јакшы тәмин олунсун.

«...Дөвләт о гәдәр дингәтли ва гајыкеш олмалыдыр ки,
онун мө'урлары маһкәмә ишләриндә фәвгәлдә эдаләтли,
доғручу ва һагг тәрәфадары олсунлар...»². Дөвләт халгын геј-
динә галмалыдыр ки, халгга дөвләт арасындаки биканәлик
арадан галдырылсын.

Умумијәтлә онларын гуманизминин әсас принципи белә-
дир ки, дөвләтин бүтүн итгисади ва мәдони фәалијәтинин әса-
сыны инсана хидмәт тәшкил етмәлидир, јәни һәр шејдә ин-
сан вәситә дејил, мөгсәд олмалыдыр, онун кетдикчә артан тә-
ләбаты һәртәрәfli өдәнилмәлидир. һәм дә онларын фикрин-
чә тәкчә дөвләт инсанлара дејил, инсанларын өзлери дә баш-
га инсанлара көмәк етмәлидиләр. Белә олмәзсә, инсан бир-
биринә көмәк ва һөрмәт етмәк өзәзинә, јәни бир-биринә зулм
етмәжә чалышарса, бир нечә инсан миллонларча инсанлары өз
шахси манафелари үчүн даим ишкәнчә ва мәшөггәт ичәринси-
дә сахларса, онда Зәрдабинин дејиди кими, инсан чәмијјәти-

ни, шууреуз гарышгаларын чәмијјәтиндән һеч чүр фәргләндир-
мәк олмәз. Инсанлар арасында инсана лајиг мунасибәтләр
олмалыдыр.

Азәрбајчан маарифчилоринин етिकासында инсана маһбә-
бәт, онун мәлијјати һөрмәт инсаны мадди рифаһ халына
јакшылашдырмаг уғрунда фәал мүбаризә илә биләвәситә баг-
лыдыр. Онлар инсаны сентиментал сурәтдә сәвмәји ва она
пәссив сурәтдә рәһм етмәји әсл гуманизм һесаб етмидиләр
ва дөфәлләрдә гејд етмишдиләр ки, инсана маһбәбәт мүчәр-
рәд, декларатив характер дашымамалы, конкрет олмалы ва
инсана маһбәбәт онун сәадәт ва хошбәхтији уғрунда реал мү-
баризонин һәркәтәвчири амилинә чеврилмәлидир. Инсана
севки елә күчлү ва гудрәтли олмалыдыр ки, о, бошәријјәт
үчүн фәјдалы фәалијјәтин монбонјна чеврилсин. М. Ф. Ахун-
дов өз гуманизминдән данышарга јазмышды: «Мән бәшәр
дусту бир инсанам. һәр кәс инсанлары севиб, мәдәнијјәтин тәр-
гәтисинә көмәк едәрә, мән онун дусту ва мүхлисәм»³.

Умумијәтлә демәк лазымдыр ки, Азәрбајчан маарифчиле-
ринин нәзәринчә инсана гајғынын илки шәрти онә өз ма-
нәфејини, јүксәк бәшари тәјәгатини дәрк етмәкдә көмәк етмәк-
дән ибарәтдир. Чүнки инсан әкәр өзүнү ва дүнијаны дәрк ет-
мәји бачармәзсә, онун һејванла фәрги олмәз. М. Ф. Ахун-
дов сорушурду ки, «Әкәр бир инсан 60, ја 70 ил һејван кими
кор-корана јашајыб ва бу дүнијадан кор кедәрә, белә бир һә-
јәтин инсан үчүн нә фәјдалы вардыр?». Бу сәбәб көрә дә о
јазырды ки, һәр шејдән әввәл «мән, тәфәккүр саһибларинин
көзүнү ачмаг, философарымызын, алимларимизин... осарәтдә
ва эзиндәндә олан фикрини азад етмәк, инсанлары корлугдан
гуртармаг истәјирәм»⁴.

Һ. М. Зәрдабинин зәннинчә, өзүнү ва дүнијаны дәрк етмәк
гејдинә галмајан инсанлар наник бәшаријјәт үчүн фәјдалы
олан фәалијјәт көстәрмәжә гадир ола билмәзләр, хабела бу
чүр адамлар һогини хошбәхтликлә өтәрки әләнчәлери бир-
бириндән ајыр дә билмәдиклориндән өз шахси һәјәтларинә
дә бөјүк зәрәр вурә биләрләр. Бу мунасибәтлә Зәрдаби өзүр-
ларини вар-дөвләт јыгмага, шәрәб ичмәжә ва гумарбазлыга
сөрф еданләрә хабардарлыг едирди ки, «һәр кәс хошбәхт ол-
маг истәјирәс, һәмнишәр кәрәк саламат олмага чалышсын, чү-
нки хошбәхтлик мал-дөвләт илә дејил, бәдәнин сәләмәтлјин
иләдир: һәзм етмәјән мө'дәјә, јара дүшән чикәрә мал-дөвләт-
дән нә олачаг»⁵.

Һ. М. Зәрдаби «Бәдәни саламат сахламаг дүстуруләмәли»
адлы хүсуси бир әсәр јазараг, о заманки шәрәнтдә инсан һә-

¹ Б а х: «Каспи» гәзети, 1900-чү ил, № 10, 13, 18, 23, 48.

² М. Ф. Ахундов, Әсәрлери, III чилд, Баки, Азәрбајжан, 1955, сәһ. 152.

³ М. Ф. Ахундов, Әсәрлери, III чилд, Баки, Азәрбајжан, 1955, сәһ. 143.

⁴ Јенә орада, сәһ. 136.

⁵ Азәрбајжан ССР ЕА Тарих Институтунун архив, Зәрдабијә элд
говлук, вәрг 51—72.

ятыны горуја билочек бүтүн васитә вә һифзи-сәһијјә гәјдалары һаггында мүфәссәл бәһс етмишир.

Дигәтәләјиг чәһәтләриндән бири бұдур ки, Азәрбајҗан маарифчиләринин һуманизмнда инсанә гәјгә һеч дә онун нөгәсанларына, зәиф чәһәтләринә, гәјри әхләг һәрәкәтләринә көз јуммағы дејил, әксинә, онун бүтүн нөгәсанларына, чагышмаз чәһәтләринә вә һис һәрәкәтләринә ғаршы амансыз мүбаризә апармағы тәләб едирди. Азәрбајҗан маарифчиләринин инсанын наләјиг һәрәкәтләринә нә гәдәр барышмаз олдуғларына онларын сәрхошлуға мүнәсибәти парлаг мисәл ола биләр. Онлар сәрхошлуғу инсанын физики вә мә’нәви аләминин ифличисәб едәрәк, она ғаршы кәскин мүбаризә апармышлар.

М. Ф. Ахундов јазмышды ки, «сәрхошлуғун гадаған едилмәси бәшәријјәт үчүн бәјүк хејрихәһлигдир. Чүнки спиртли ичкиләрин һәддиндән артығ ичилмәси организм позур, инсан бир сыра хәстәликләрә дүчәр едир вә нәһәјәт ону вахтсыз өлүмүн гәјнуна атыр»¹. Ахундов сәрхошлуға хошбәхт әнлә һәјатыны позан бир бала кими бахырды. О, 1876-чы илә майын 18-дә зәрдуштләрин рәһбәри Манекичи Сәһибә кәндәрдији бир мәктүбдә дә «сәрхошлуғу әхләгчә позулмағын ән ејбәчәр әләмәти һесаб етмишир»².

Ахундовун нәзәринчә өмрүнү сәрхошлуға сәрф едәнләр камил вә әгилли адам һесаб едилә билмәзләр. Чүнки белә адамлар мадди дүнјанын һәгиги не’мәтләриндән вә көзәликләриндән зәвг алмағ вә өз идрәк гәбиллијјәтләринин инкишаф етдирмәк әвәзинә, шәрәб ичмәклә һәгиги кәрчәк аләми унудур, бәш чәфәнкијјәтлә мәшғүл олур вә беләликлә дә инсан сифәтләринин кетдикчә даһа чох итирәрәк һејванлар сәвијјәсинә доғру енирләр.

Ахундовун ифадәсинчә «Һәјәт пилләканындан ашағыја доғру јуварланан» бу чүр адамлар инсанә мәхсус әхләг сифәтләринин, зәвғләринин бә дүнјаны дүјама гәбиллијјәтләринин кетдикчә тәдричән даһа чох итирәр вә керијә—вәһшилик аләминә доғру ғәјдырлар.

Һ. М. Зәрдаби өзүнүн дејдији кими һәмшиш инсанә әхләгчә ејбәчәрләшидирән вә бәдәнчә дүшкүн һалә салан бу ичтимаи бәләја ғаршы мүбаризә апармағы мәгсәдәүјүгүн һесаб етмишир. Бу чәһәтдән онун «Кәсп» гәзетинин 1900-чү ил 11 январ тарихли 7-чи нөмрәсиндә дәрч едилмиш «Сәрхошлуға ғаршы пәјвәнд» адлы мәғаләсинә хүсусилә тәғдирәләјигдир. Бу мәғаләдә о, сәрхошлуға ғаршы чыхыш едән Ру, Брјук, Борел, Сәпелијә, Фреді, Тибо вә башга алимләрин әсәрләринин вә тәчрүбәләринин кениш тәһлил едәрәк, чохлу фәктик материал

лар әсәсиндә сәрхошлуғун физики вә мә’нәви зәрәринин ғәрип мәвзәрәсини вермишир.

Зәрдаби бу дәрин мазмунлу мәғаләсиндә јазырды ки, «Алкоголизм бизим әсәби әсрин јаратдығы вәһимәли хәстәликләрдән биридир. Бу хәстәлик она көрә ән мүдәһи хәстәликдир ки, она дүчәр олмуш адамлар һәм физики вә һәм дә мә’нәви чәһәтдән шикәст олурлар вә нәһәјәт өмүрләринин шәрәфини өлүмлә баша вурурлар. Ади спиртли ичкиләрин ичилмәсиндән бәшланан бу хәстәлик, әввәлчә шәрәби вәрдиш вә тәләбәтә чевирир, сонра сәрхошлуға котириб чыхарыр вә даһа сонра сәрхошлуғ, хороноложи алкоголизм кәчәрәк өлүмлә нәтичәләнир». Бунә көрә дә Зәрдаби «Һәр һансы нормадә» олурса-олуну спиртли ичкиләрин ичилмәсинин әләјинә чыхмышлар. Онун нәзәринчә зәһәр истәр әз олсун, истәрә дә чох олсун, јәнә зәһәрдир. Шәрәб дә зәһәр кими бир шәјдир.

Зәрдаби сәрхошлуғун инсан әхләгына мәһфи тә’сириндән кениш бәһс едәрәк, кәстәрмишир ки, «шәрәб инсанә әхләгчә ејбәчәр һалә салыр. Сәрхош адам кетдикчә утанмағ һиссиндән вә вичдандан мәһрум олур, һәм вә мә’рифәт гәјдаларына унудур. Белә адамлар әдәтән ичдиләри заман вә һәбелә ади вахтлардә өзләриндән тез чыхырлар вә һәддиндән чох гәзәбләнирләр. Һирсли олдуғлары заман онлар вәһши һалә дүшүрләр». Зәрдаби һирәләмәји дә, мұвазирәти тез-тез итирмәји дә ән мәһфи әхләг сифәтләриндән һесаб едир вә өз әхләг көрүшләриндә тәмкинли олмағы, ирәдә мөһкәмлијини тәләб едирди.

Бунула әләғәдәр оларағ Зәрдаби дә Ахундов кими хүсуси оларағ гәјд етмишир ки, сәрхошлуғ мәнрибан әнлә һәјатынын әсәсләрыни чидди сурәтдә сарсыдыр, әнләдә парәзильығы кетдикчә артырыр вә бә’зи һаллардә әнләнин дағылмасы кими агыр фәчәјә котириб чыхарыр.

Зәрдабинин зәһинчә өмрүнү сәрхошлуғла кечиран адамлар өз хејрихәһ әмәлләриндә бир гәјдә оларағ зәиф ирәдәли олурлар. Чүнки сәрхошлуғ инсан психоложисинә дағдычы тә’сир кәстәрди. Мүнтәзәм сурәтдә спиртли ичкиләр ичмәк нәтичәсиндә инсанын јаддәшәи зәифләјир вә бүтүн гәбиллијјәти күтләшир.

Үмумијјәтлә Зәрдаби сәрхошлуғу «инсанын әсәб системинин тауну» һесаб етмишир. О, сәрхошлуғун инсан сәһһәтинә тә’сир һаггында о заман елмин әлдә етдији бүтүн науиллијјәтләри јекувләшдырмыш вә сәрхошлуғун тә’сир нәтичәсиндә инсандә баш вәрон хәстәликләр һаггында мүфәссәл мә’лумат вермишир.

Һәмши мәғаләнин ахырында Зәрдаби М. Ф. Ахундовла ејини нәтичәјә кәләрәк јазырды ки, сәрхошлуға—алкоголизмә ғаршы тибб елми васитәсилә мүбаризә апарылдығы кими, ичтимаи тә’сир васитәләри илә дә мүбаризә апарылмадыр.

¹ М. Ф. Ахундов, Избранные философские произведения, сәһ. 89.

² Бак: М. Ф. Ахундов, Әсәрләри, III чилд, Бакы, Азәрбәјҗан, 1955, сәһ. 285.

Буна көрө да Ээрдаби о заман мөвчуд олан «хејријјэ чөмиј-
толорја» үзөлөрүнө мүрачигла дөјурд ки; ким өзүнү «ба-
шөријјөтүн вө маарифин досту» һесап едиреа, сөрхөшлардан
садоа олараг үз дөндөрмөк дејил, биринчи нөвбөдө инсан эд-
јагөтүнн алчаалдан вө ону өхлагча дүшүнк едөн бу балаја гар-
шы мүбаризө апармалы вө «хошбохтлјин тарсинө баша дүшөн-
лөрја», «Һајат јоулундан азмыш бөдөхтлөрја» сөрхөшлуегүн тә-
сириндөн хилас етмәлидир.

Төрки-дүнјалыг идејаларыны јазан мүсөлман руһанилөрнө
но гаршы мүбаризө апараркон, бир сыра ше'р вө гәзәллөриндө
шөрабы модһ етмосинө һамајарга, Ширвани дө өз јахын дост-
лары М. Ф. Ахундов вө Н. М. Ээрдаби кимн сөрхөшлуәја гаршы
фөал мүбаризө апармышлар.

С. Ә. Ширвани сөрхөшлүг әлөјиннө јаздыгы «Шөраб һаг-
гында», «Ичкидөн чөкин» вө башга ше'рләриндө шөрабын өх-
лаг позгунлуғуна сабөб өлдүгүнү, «евләр јыхдыгыны», «хани-
манлар дағытдыгыны» өзүнөмохус јүксөк сөнөткарлыгга
ачыб көстөрмишдир. О, бу ше'рләриндө сәадәт вө хошбохтли-
ји шөраб ичмәкдө көрөнләрө, «мејханалар күнчүндө чүрүјөн-
ләрө» хитабөн јазырды:

Әгә иладир шөрафати-инсан замәндә,
Памал гылма әгли шөрабу мүғәндә,
Меј бәзминни долаима өзизим конарына
Дәјмә сафаји-бәлеји-күлжүн хумарына...
Ичмә шөрабы-илбикн, үмүл-фәсаддыр,
Һәр фитнәдән шөраб фәсадн эјзаддыр¹.

С. Ә. Ширвани өз әғлуна јаздыгы нәсиһәт ше'рләриндө
«мәстликдөн һушјар» олуб гејрәти, намусу вө ары атанлары,
«базарда ушағларын һәр јандан даша басдығы» вө јахуд «һу-
шуну итириб јыхыларкөн боз көпөкләр ағзыны-бурунуна јала-
јан» сөрхөшлары мисал кәтирәрөк оғлчуну вө бүтүн адамлары
ичкидән чөкинмәјә чағырырды.

С. Ә. Ширвани јазырды ки, өмүрүнү шөраба гурбан едөнләр
һеч заман халг арасында һөрмөт, иززәт вө шөрәф саһибн олма-
мышлар. Әксинә, белә адамлар һәмишә халгын төһмәт вө тәч-
нисинин объектинә çevрилмишлар. Она көрө дө Ширвани «Ич-
кидөн чөкин» ше'риндә оғлуна нәсиһәт едәрәк јазмышды:

Еј оғул олма талиби-бәдә,
Кетмәсин та ки, иززәтин бәдә,
Бәдәнин зуру әгли занл едәр,
Адәми һәр фәсадә мәл едәр...
Верибөн сизү зөр шөраб алма,
Еј оғул әғлине һичаб алма².

Ширвани сөрхөшлуегүн эәрәриндөн данышаркөн һәмишә бу-
на ишәр едирди ки, «мејханаја мејл едөнләр» јалныз дүнја-

¹ С. Ә. Ширвани, Эәрләрн, II чилд, Бақы, Азәрнәшр, 1950, сәһ. 66.
² Јенә орада, сәһ. 68.

нын башга ләззәтләриндөн һөзз алмағы бачармајан, мәгәсәдиз
вө кәләчөксиз јашајан адамлардыр.

Беләликлә, јухарыда дедикләрнимздән белә бир үмуми нәт-
ицә чыхармаг чәтин дејил ки, XIX әсрин икнинч јарысында
јашамыш Азәрбајҗанын габагчыла мүтөфәккяр вө маарифчил-
лөрн өз өхлаг көрүшләриндө сөрхөшлүг ејин бир мөвгөдә—
јүксөк инсанпәрварлик вө хөјирхәһлыг мөвгөјиндә тәғид ет-
миш вө өз һәмвөзәтләрнин јүксөк бөнәри идеаллар үғрунда
мүбаризәјә чағырмышлар. Онлар јекдәчликлә белә бир әғидә-
дә идиләр ки, инсан өз һөјатини мөһналы вө долгун кечирмә-
лидир. Азәрбајҗан маарифчилөрн һөјатин чөһәләт вө әүләмә
ичарисиндә кечирилмәсини вө ја онун бош, мәһнасыз ишәрә
едилмәсини ән бөјүк әдәләтсизлик һесап едирдиләр.

Лакин башга маарифчиләр кими онлар белә күман едирди-
ләр ки, инсан әкәр өз әғлы васитәсилә өзүнү лазымынча дәрк
едә билсә, хөјри вө шөри һәр јердә бир-бириндән дүзкүн ајырд
едә билсә, бир сыра нәгис өхлаги сифотләрдөн, о чүмләдән
сөрхөшлүгдән әл чөкәр вө өз өхлагыны сафлашдырмағын геј-
динә галар.

Азәрбајҗан маарифчилөрн инсанын бу вө ја дикәр нәгис
өхлаги сифотләрнин вө һөғсанларынн тәғид етмәји инсант
мөһәббәтин вө гајығынн тәзаһүрү һесап етмишләр. Мәһз
буна көрөдир ки, јухарыда көстәрдијимиз кими онлар инса-
нын өхлаг тәрбијәсиндә тәғидә мүстәһна әһәмијјәт вермиш вө
ону инсанын мәңфи, налаји өхлаги һөрәкәтләрнин арадан
галдырмағын, инсанлары пис әмәлләрдән чөкиндирмәјин ән
кәскин силағы һесап етмишләр. Азәрбајҗан маарифчиләрнин
етик көрүшләрнин бу чөһәтинн М. Ф. Ахундов өз комедија-
ларынын мүтөрчими Мирзә Мәмәд Чофархана јаздыгы 25
март 1871-чи ил тарихли, һәмчинин Мирзә Јусиф хана јазды-
гы 17 декабр 1870-чи ил, 28 март 1871-чи ил тарихли вө даһа
башга мөктубларында ајдын ифадә етмишдир. Оун мөктуб-
ларында ирәли сүрүлән әсас мүддәә бундан ибарәтир ки,
инсанын нәгис өхлаги сифотләрнин, ондакы һөғсанлары ара-
дан галдырмаг, онун өхлагыны јахшылашдырмаг, ону пис
әмәлләрдән чөкиндирмөк үчүн әсас васитә мөв'изә вө васитә-
ләр дејил, тәғиддир. «Инсанларын тәбияти мөв'изә вө нәси-
һәтләрн охујуб динләмәкдән иһфәтләнир. һалбуки инсанлар
тәғиди әсәр охумаға һәмишә һөвсөкар олурлар... тәғид, иста-
тәһзә вө мәсхәрәдән башга ишә вө јарамаз әмәлләр инсан
тәбиятиндән һеч бир васитә илә мәһв етмәк олмәз... Халгы тәр-
бијәләндирмәк, һәммәзһәбләрнимзин өхлагыны сафлашдырыб,
исләһ етмәк... үчүн тәғиддән фәјдалы һеч бир васитә ола
бөлмәз»¹.

¹ М. Ф. Ахундов, Эәрләрн, III чилд, Бақы, Азәрнәшр, 1955, сәһ.
143—146.

Ахундовун нәзәринчә «Тәңгидин пәснһәтдән башга бир фәргә дәр вардыр. О да бундан ибарәттәр ки, мүәсир адамларын вә кәләчәк нәсилләрини әхләг вә тәрбијәсини исләһ етмәк ишинда нәснһәтин гәтнјјән тәсјри јохдур. Һалбуки, тәңгид мүәсир нәснһәтин әхләг вә тәрбијәсини исләһ вә тәкәмүлүндә тәсјрсиз галмадыгы кими, кәләчәк нәсилләрини әхләг вә тәрбијәсини исләһ вә тәкәмүлүндә тәңгидин бу чүр һалләрдин ролуну С. Ә. Ширвани дәр дәнә-дәнә гејд етмишдир. О, өзүнүн «Һәсан бәјин һүзурунда», «Зија» гәзети һаггында, «Ән сәмиһи дост» ше'рләриндә иғрар етмишдир ки, тәңгид инсанларын әхләгын сафлашдырар, онларын давраныш вә һорәкәтләрини хејриһаһлыга доғру јөнәлдир вә инсанлара даима онларын ән јүксәк әхләги вәзифәләрини хатырладыр. Ән сәмиһи дост кимдир?—суалына чаваб верәрәк, Ширвани јазыр ки, ән сәмиһи дост сәнин нөгәсанларыны ашкар үзүнә дәрјән, онларын өрт-басдыр етмәјән, сәнин нөгәсанларына вә сәһвләринә гаршы барышмаз олан адамдыр. Әксинә, о адам ки, сәнин нөгәсанларына, налайи һорәкәтләринә көз јумур, сәһвләринә лагејд јанашыр вә сәни әсәссыз, јерсиз тәррифләјир, о, сәнин ән гөрхүлү дүшмәннидир.

Мәнә чох дустдур бу снм-әндәм
Ки, мәннм ејбим ејләдә е'ләм!
Ејбн өртән рағнн көвдәндир,
Ону сән дуст санма, дүшмәндир.
Сејиңдә, санма дустдаур зинһар,
Ким сәнин ејбнн ејләмәз иһар»¹.

Ән јакшы әхләги сифәтләрини ашыланмасында тәңгидин ролуну гејд едәркән, маарифчләримиз тәңгидә чох сәмиһи бахымагы тәләб етмишләр. Онларын нәзәринчә тәңгиддән мәрсәд үмуми тәрәғгнја көмәк етмәкән ибарәттәр, «јаралары сағалтмадыр», она көрә дә тәңгиддән инчнјиб рәнчидә олмағ лазым дејилдир.

М. Ф. Ахундов һәмвәтәнләринә үз тутуб дејирди: «Кәмалуддәвләнин тәңгидиндән нә үчүн инчнјјәк кәрәк? Кәмалуддәвләдә јад дејилдир. О, бизим һәммәзәһбимиз, һәмвәтәнимиздир. О, өз халгымызын оғлудур, о, елә бир гардашымыздыр ки, өз доғма гардашларынын әхләг вә әмәлләрини ришхәндә, истәһ-зәја тутур»².

Һ. М. Зәрдаби онун көскин тәңгиди руһда јазылмыш публнсист мәғаләләриндән паразы оланлара чаваб вериб јазырды: «Бизим достлардан бириси јазыр ки, филани нә дүшмүсән халгын үстә ки, филан губалы белә кәлди, филан гарабағды

белә кетди, ја филан адәтимиз беләдир, кәрәк белә олсун, башына сөзмү гәһәддир данышмаға? Белә дәр јәгн һәки кәлән ил беш мүштарн тапмајачағсан, һәтта бу ил дәр күман вар сәнин гәзетини охумасынлар... Мәсәлән, Гарабағдан бир кәсә надан дәрјәндә тамам Гарабағ әһлинин кејфинә дәрјир ки, куја Гарабағда бир надан олмағ јекә виләјәт үчүн ејиб имши. Дустан, виләјәт надансыз олмас... Тәфавут наданларын чох азлыгындадыр вә бизим хәһишимиз онларын азалтмадыр. Бир дәр ки, биз надан дәрјәнимиз кәсләрин һәмшәһәрлиләри, һәтта о кәсләр өзләринә диггәтлә бахса, көрәр ки, һәгнәт биздә тәсјр јохдур. Пәс илтимас едиркн бу барәдә бизи тәсјркар һесаб едән ишә нисф илә бахсын, ол вәгт мә'лум олур ки, филан кәсә дәркә, бизим һәмшәһәримиздир, ја филан сөзү данышма бизим филан адәтимиз тәхунур оланди иш јеримәз»³.

Башга бир мәғаләсиндә Зәрдаби «Әкинчи» гәзетинин башлыча вәзифәсини тәңгидә көрәрәк гејд едирди ки, «гәзетини мурадды халгын көзүнү ачмадыр... Гәзетә дәрвиш кими нағыл дәрјә билмәз. Онун борчудур ишләрин јакшы вә јаманлыгынн ајна кими халға көстәрсин, та халғ өз дәрдиндән хәбәрдар олуб онун әлачынын далынчан олсун»⁴.

Азәрбајҗан маарифчиләри һәм дәр белә бир әғидәјә истнһад едирләр ки, јакшы вә пис әхләги сифәтләр һәмыда елә биләр, јә'ни тамамилә јалныз ән көзәл әхләги сифәтләрә вә јакуд инчағ ән пис әхләги сифәтләрә малик олан адамлар јохдур. Чүнки инсанлар дини китабларда тәсвир олунан мәләкәтләр олмајиб, конкрет мәхлугдурлар. Бир һәр адам сәһв едәр биләр, бу вә ја дикор нөгәсанлара мүбтәла ола биләр. Зәрдаби бир нечә дәрфә тәкрар етмишдир ки, «Тамамилә нөгәсансыз дост ахтаран достусз галар»⁵.

Һәр бир инсан сәһв едәр биләр. Одур ки, сәһв едәнләри бир доғалык чәмијјәтин чыхдышы һесаб етмәк әдәләтсизликдир. Ән мүһүм чәһәт будур ки, сәһв едән инсан өз сәһвини баша дүшсүн, дахилән әзаб чәксин вә дәрһал һәмнн сәһви дүзәлтсүн, дахилән әзаб чәксин о дејилдир ки, һеч сәһв мәрјә башласын. Әхләгча камил инсан, о дејилдир ки, һеч сәһв етмидр, јалныз о адам ән јүксәк әхләгын һесаб едилә биләр ки, о, өз сәһвиндән бүтүн һојаты үчүн чидди нәтичәләр чыхарыр, онун сәһбинни ајырды едир вә кәләчәкдә бу сәһвини бир даһи баш вермәмәси үчүн өзүнү сәфәрборлија алыр. Зәрдаби һәтта белә бир фикир илә дәр разылашмышды ки, бә'ән инсан һојатында баш верән ән күчлү бир кәдәр вә ән ағыр бир фәдакәт ону дахилән гәмизләјир, она јени гүвәт верир. Инсан бу чүр әзаб вә нәтирабдан сонра дүнјаја даһи ајыр бир көзлә бахыр, камилләшир, өзүнү вә әтрафында баш верән һадисәләри да-

¹ М. Ф. Ахундов, Әсәрләри, III чилд, Баки, Азәрнәшр, 1955, сәһ. 147.

² С. Ә. Ширвани, Әсәрләри, II чилд, Баки, Азәрнәшр, 1950, сәһ. 182—183.

³ М. Ф. Ахундов, Әсәрләри, III чилд, Баки, Азәрнәшр, 1955, сәһ. 148.

¹ «Әкинчи» гәзети, 1877-чи ил, № 8.

² «Әкинчи» гәзети, 1876-чы ил, № 7 вә һәк № 4.

³ Бах: «Киспи» гәзети, 1899-чу ил, № 281.

на дәрindən дәрк едир, өз кәләчәк һәрәкәтләри үчүн бундан зонкин тәчрүбә әлдә едир. Әлбәттә, Зәрдабинин бу фикрләри илә там шәрик олмаг олмаз. Ләкин бизә елә кәзүр ки, ону бәлә бир фикрини тамамилә доғру һесаб етмәк олар ки, инсандлары өз сәһвләри әсәсында тәрбијә етмәк лазымдыр.

Тәғид инсандлары онларын сәһвләрини вә бу сәһвләри тәрәдән сәбәбләри ашкар етмәк јолу илә кәмәк етмәлидир. Беләкликлә, Азәрбајҗан маарифчиларини һуманизминдә инсандын тәғид етмәк—ону севмәк вә она мәһәббәт бәсләмәк демәкдир. Онлар мәнз мөв'изә вә әсиһәт вәситәсилә инсандларын әхлагыны јахшыләшдирмағын вә онлары пис әмәлләрдән чәкиндирмәјин әсла мүмкүн олмадығына, инсандларын ејибләрини вә пис әмәлләрини аңчаг вә аңчаг тәғид јолу илә, онлары күтмәк вә онлары мөсхәрә етмәк јолу илә рәдд едилә биләчәјинә мөһкәм әмин олдугларындан һәмәсләринин ејибләрини, гејри-әхлаги һәрәкәтләрини, чәһаләт вә зүлмәти кәскин тәғид атошиңә тутмушлар ки, бууну вәситәсилә инсандын ејибәрәк һала салаын вә ирәсан ләјәгәтинә јарашмајан һаллары арадан галдырсынлар, беләкликлә дә чәмијјәт үзвләринин әхлагыны сафлашдырсынлар.

XIX әсрин икинчи јарысында јашајан Азәрбајҗан маарифчиларинин этикасында ирәди сүрүлән һуманизм идејаларынын әсәс истигамәти беләдир. Азәрбајҗан маарифчиларини һуманизм идејалары һалә әсәсән маарифчилик мәзмунуна малик олмасына вә һабелә хуәсәи мүлкјјәтин һөкм сүрдүјү шәрәитдә онларын бир сыра инсанпәрвәрлик идејаларынын һәјәтә кеңирилә биләчәјинә инанмалары утопик характер дашымасына бахмајараг, о заманкы тарихи шәрәитдә сон дәрәчә мутәрәгги идејалар иди. Онларын бүтүн этик көрүшләри кими, һуманизм идејалары дә өз мәзмуну етибарилә инсан шәрәфәтинин алчалдан дини-феодал мәфкурәсинә, вәһши вә гәддәр феодал зүлмүнә, чәһаләтә, өзбашыналығы вә әдәләтсизлијә гаршы чеврилмишдир.

НӘТИЧӘ

XIX әсрин икинчи јарысында јашамыш Азәрбајҗан маарифчиләри—М. Ф. Ахундов, Н. М. Зәрдаби вә С. Ә. Ширванинин этик көрүшләри һағында јухарыда бәһс етдикләримиз, әлбәттә, һеч дә онларын этик иренини там вә һәртәрәпли бүтүв тәдғиги һесаб едилә билмәз. Кәләчәкдә бу сәһәдә апарылан тәдғигат ишләри шүбһәсиз даһа дә дәринләшдириләчәк вә дүрүстләшдириләчәкдир. Ләкин һаләлик бу көрүш ишләр дә бизә имкан верир ки, јухарыда ајры-ајры бөлмәләрини сонунда верилән нәтичәләри тәкрарламадан маарифчиләримизин этик көрүшләри һағында сон дәрәчә үмуми олан бир нечә нәтичә чыхараг.

Ичтимай-әјһәсән вә фәлсәфи фикир тарихимизин бу көркәм-ли нүмәјәндәләринин бүтүвләрдә дүнјәкөрүшләри кими, онларын этик көрүшләри дә өз мазмуну вә мөгәсидә етибарилә дини-феодал әхлагына гаршы чеврилмишдир. Онлар бир тәрәфдән, бәјүк бир гејтијјәт вә инандырычы дәлилләрлә ислам дининин әхлаги еһкамларыны вә онларын таблғатчылары олан мусәлман руһаниләрини тәғид етмишләр; диқәр тәрәфдән исә, имтијазлы феодал ичәрисиндә әхлаг дүшкүнлүлүјү ифша етмәклә ону доғруан сәбәбләри ашкар етмәјә чалышмышлар. Әйни заманда онлар инсандын әхлаги һисләрини, аңлајыш вә тәсәвүрләринин анаданкәлмә, фитри олмасыны иддиә едән этик нәзәријјәләрә гаршы дә чидди чыхаш етмишләр.

Азәрбајҗан маарифчиләри тәрәфиндән дини-феодал әхлагын вә һабелә спиритуалист этиканын бу чүр сәррәст тәғиди о дөврдә јалныз сырф нәзәри әһәмийјәт кәсб етмәјиб, һәм дә тәчрүби әһәмийјәт малик иди. Онлар гејти әмин олмашлар ки, дини фанатизм халгын мәнәви чәһәтдән ишкисарла вә азәдлығы јолунда чидди манидир. Маарифчиләримиз «өз милләтинин үрәји тарласында гејрәт, наус, милләт достлугу, вәтәнпәрәстлик, әдәләт вә бәрәбәрлик тохуму әкилмәсини вә нифағын бирлијә чеврилмәсини вә милләтин арасындан зиләт вә фәгирлијин реф олунамасы, онун сәрвәт вә микнәт газанмасына» итәјирдиләр. Ләкин онлар буна дә әмин идиләр ки, «бу мөгәсд, аруз инсандларын бәсирәтинә пәрдә олан бу онларын дүнјә ишләриндә тәрәғги етмәләринә мане олан дини етиғад әсәсләри мөһв едилмәдикчә мүјәссәр ола билмәз»¹. Буна көрә дә онлар халга үз тутуб ону тәрәғгијә чагырагаг дејирдиләр: «Ахыр, сән дә бир һәрәкәт ејлә, бир прогресс ајаг оғ, бир синвализасиона талиб ол. Нә чағатан гәфләт јухуәсиндә јатачарсан?»².

К. Маркс һалә илк әсәрләрдән бириндә јазмышдыр ки, «халга хәјали хошбәхтлик вә д едән дини әғидәләрин арадин галдырылмасы тәләби һәғиги хошбәхтлик тәләбидир. Өз вәзјјәтин һағында хулјадан әл чәкмәк тәләби *хулјаларә еһтијажы олан вәзјјәтдән әл чәкмәк* тәләбидир»³.

Азәрбајҗан маарифчиларинин этик көрүшләриндә ирәди сүрүлән тәләбләрин һәмсы халгы һәғигәтән хошбәхт етмәк, ону мөвһумат вә чәһаләт думанындан хиләс етмәк мөгәсид күрдүр. М. Ф. Ахундов мәктубларындан бириндә јазмышдыр:

«Камил адам вә инсан өвләданын досту һәғигәт сиррләрини кашфиндә вә дини етиғад әсәсларынын мөһв едилмәсиндә, мал вә чан горхусу чәкмәјән ағыллы адамдан ибарәтдир.

¹ М. Ф. Ахундов, Әсәрләри, III чидд, Баки, Азәрнәшр, 1938, сәһ. 163.

² Јенә орада, сәһ. 136—137.

³ К. Маркс вә Ф. Энгельс, Социализм, т. I, сәһ. 399—400.

Ағыллы адам һәр нечә олурса-олсун, дин вә мәзһәбләрнин һәгигитлији һаггында инсанларнын фикриндә јалныз бир шүбһә «јатмалыдыр, ондан сонра фикрин өзү ишлә мәшғул олуб јаваш-јаваш һәгигәти аңлајачаг вә санибинә чәһаләт гаранлыгындан билик ишыгылыгына чатдырачакдыр»¹.

Бөјүк бир ифтихар һисси илә дејә биләрик ки, Азәрбајҗан маарифчиләри дини фанатизмин пучлуғу һаггында нәһик шүбһә ојатмышлар, онлар һәм дә өз фәләсәфи, бәдии, публицист әсәрләри илә дини феодал әхлағын әсасларыны чидди сурәтдә лахлатмышлар. Онларын динә, фанатизмә вә чәһаләтә ғаршы сон дәрәчә кәскин вә сәғлам дүшүнчә әсасланан мүбаризәси халгмызын интеллектуал инкишафында бүтөв бир дөврү тәшкил едир.

Лакин Азәрбајҗан маарифчиләри јалныз дини-феодал әхлагы тәгиг етмәклә кифәјәтләнимәшләр. Онлар бунула јанашы олараг, этиканын бир сыра мәсәләләри үзрә өз дөврләринин этик фикрини дә инкишаф етдирмишләр. Онларын әхлағын мәнбәји, әхлаги һәрәкәт вә давранышларын мотивләри, әхлаги тәсәввүр вә аңлајышларын нисбиляни вә дәјишкәнлији, инсанларын әхлаги сифәтләринин формалашмасында һарнчи ичтиман мүһитин ролу, ән јүксәк әхлаги борч вә әхлағын мејары, инсанын нәчиб әхлаги кејфијәт вә сифәтләри вә и. а. һаггында бахышлары, о дөврүн этик фикри хәзинәсинә лајилә һәдијјә иди.

М. Ф. Ахундов, һ. М. Зәрдаби вә С. Ә. Ширванинин бүтүн инсанларын вә халгларын тәбиәт етибарилә интеллектуал фаәлијјәтә ејни дәрәчәдә ғабил олмалары һаггында көрүшләри феодализм чәмијјәтһиндәки силки бәрәборсизликлә мүбаризәдә мүһүм әһәмијјәт кәсб етмиш вә инсанларын фитрән, анаданкәләмә, биоложи чәһәтдән бәрәбәр дәрјәли олмамалары һаггында әсрләрдән бәри јаранмыш јанлыш тәсәввүрләри, һәбелә халглары «али» вә «ашағы» иргә бөлән мүхтәлиф иргчили индиаларыны ифша етмәклә өз дөврүндә идеја силағы ролу ојнамышдыр. Буна кәрә дә маарифчәләримизин инсанларын фитри бәрәборлији һаггында көрүшләри бу күн бәлә өз актуаллығыны итирмәмишдир. Мүасир америкән-инкис иргчиләри вә социал дарвинистләрин мүртәчә, инсана нифрәт характери дашыјан, еләмә зидд чәфәнк бахышларынын алт-үст едилмәсиндә бир мөфкурә вәситәси кими мүвәфғәтијјәтлә истифадә олуна биләр.

Азәрбајҗан маарифчиләри кәндиләрин вә шәһәр јохсуларынын мәнәфејини мүдафиә едәрәк, халг ишинә хидмәти ән јүксәк әхлаги борч вә әхлағын мејары етмишләр, онлар зүләмә ғаршы чыхмағы јүксәк әхлаги вәзифә сәвијјәсинә галдырараг, һәбелә халгын сәадәти уғрунда мүбаризәни өз этик

көрүшләринин ләјтмотивинә чевирмәклә феодал вә буржуа әхлаг нәзәријјәчиләриндән кејфијәтчә фәргли олан мөвгәдә дүрмүш вә етикадан зүләм, әдәләтсизлијә, һағысзлыға ғаршы мүбаризә, халгы етмә, маарифә гошудурмағ үчүн бир вәситә кими истифадә етмишләр. Онларын һамысы халгы сәбрлијијә, итаәткарлығы, мүтәлији чағыран әхлаг нәзәријјәчиләриндән фәргли олараг, мүтәлији, ичтиман вә мәнәви кәләлијин әләјинә чыхмышлар вә өз һәмвәтәнләрини өз азадлығылары уғрунда, зүләмә ғаршы фаәл мүбаризәгә чағырмышлар.

Маарифчиләримизин әмәјин бөјүк әхлаги әһәмијјәти, шәхсә мәнәфе илә үмуми мәнәфејин аңшадар сурәтдә әләғәләндирләмәси, инсанларын мәнәви инкишафында елмин вә маарифин ролу, гадана, әнләгә јүксәк бошари мүнасибәт бәсләмәк, доғручулуғ, принципаллығ, чомәртлик, сәдагәтлилик, әдәләтлилик, сәмиимизли, вәтәнпәрвәрлик, халглар достлауғу, һуманизм идејалары, бәшәријјәтин тарихи тәрәғгисинә дорин инам бәсләмәләри дә шүбһәсиз өз дөврү үчүн мүстәһна дәрәчәдә мүтәрәғги характер дашыјырды.

Бүтүн бу мөсәләләрин һәллиндә Азәрбајҗан маарифчиләринин этик көрүшләри өзүндә, шүбһәсиз ки, халгмызын әсрләрдән бәри јаранмыш вә тәшәккүл тәпмис мәнәви хүсусијјәтләринин, онун психики хүсусијјәтинин ән јахшы әләмәт вә чәһәтләринин тәғәссүм етдирмишдир.

XIX әсрин икинчи јарысында јашамыш Азәрбајҗан маарифчиләринин этик көрүшләринин бу тарихи мүтәрәғги чәһәтләрини гејд едәрәк, әзәбәтә онларын этик көрүшләринин материалист характер дашыдығыны идиә етмәк олмәз. Марксизмдән әввәлки бүтүн этик нәзәријјәләр кими, Азәрбајҗан маарифчиләринин этик көрүшләри дә өз мәлијјәти етибарилә һәлә идеалист характер дашыјырды. Онларын этик көрүшләри ејни заманда метафизик мәзһүмдә иди, чүнки онлар инсанларын әхлаги тәсәввүр вә аңлајышларынын доғру олараг нисби характер дашыдығыны вә дәјишкәнлијини гејд етмәклә бәрәбәр, Азәрбајҗанчы о заманкы шәраитиндә бүтүн ичтиман групплар вә синифләр үчүн јарарлы олан әхлаги сифәтләр ашыламаға чалышардылар. Онларын нәзәринчә, инсанларын әхлаг мүхтәлифији јалныз бүтүнләкә онларын шүүр вә елмлилик дәрәчәсиндән асылыдыр.

Азәрбајҗан маарифчиләринин этик көрүшләринин мәнәуд чәһәтләриндән бири дә бундан ибарәтдир ки, онларын арзу вә истәкләриндән асылә олмајараг, онларын прәли сүрдүкләри бир сыра мүддәалар хүсуси мүлкәијјәтин һөкм сүрдүјү шәраитдә утопик характер дашыјырды. Белә ки, Азәрбајҗан маарифчиләриндән һеч бири хүсуси мүлкәијјәт принципинин әләјинә олмамышдыр.

Азәрбајҗан маарифчиләринин этик көрүшләринин тарихән

¹ М. Ф. Ахундов, Әсәрләри, III чилд, Баки, Азәрнәшр, 1938, сәһ. 164.

мәһдудлуғу һәр шејдән әввал онларын әсасландығы синфи ба-
ланнын эәифлији илә изәһ олунур. Кәндли һәрәкәтә вә шәһәр
хожусларынын һәҗәҗәһәһи кортәбин вә дағынын характер
дашыҗырды. Кәндлиһәр әсрлар боју онлара едилән зүлмүн
нәтиҗәсиндә өз күтләси етибарилә чоһ керидә галырды, фәһ-
лә синфи исе јеничә формалашырды. Ахундов, Зәрдаби вә
Ширвани бир сыра тарихон мәрбут сәбәбләр нәтиҗәсиндә, би-
лаваһиҗә эһмәткешләрини чыхышларына башчылығ едә бил-
мәмишләр. Онларын етик көрүшләрә елә бир тарихи шәрәптә
дә формалашмышдыр ки, һәмнин дөврдә феодализм гурулу-
шунун тәһзәззүдү нәтиҗәсиндә бу гурулушу мүдәфи едән фео-
дәлиһәр, әхләг нормаларына јенидән бахылыр, јениләр исе
иәлә там тәшәккүл тапмамышды. Бу дөвр Азәрбајҗанда бир
нөв кечид дөврү иди. Көһнә феодализм гурулушу там да-
ғылмамыш вә капитализм мүнәсибәтләрә исе гәти гәләдә
чалмамышды. Мәһә буһа көрә дә М. Ф. Ахундов, һ. М. Зәр-
даби вә С. Ә. Ширвани һәр шејдән әввал өз етик көрүшләрини
дә инсан ағлына, шүғра истинад едир вә әсәс етибарилә ин-
санын интеллектуал фаәлијјәтинн нәзәрә чарпыдырдылар.

Ләкин бу тарихон мәрбут вә синфи мәһдудлуғларына ба-
мајарак, Азәрбајҗан маарифчиләринин етик көрүшләрә
Маркса гәдәр олан габагчы етик фикрин әһ көзәл нүмунәләр-
риндәндир. Онлар әхләг мәсәләләринин материалист шәрһи-
нә доғру чидди бир адым атмышлар. Онларын етик көрүшләр-
ини феодад мүнәсибәтләринә, истибад зүлмүнә вә орта әср
керилијјинә һагг газандыран дини-клерикал мәфкурәјә гаршы
мүбаризәдә сон дәрәҗә мүтәрәғги рол ојнамышдыр.

Азәрбајҗан маарифчиләринин дүңжәкөрүшләрә, о чүм-
ләдән онларын етик көрүшләрә XIX әсрин ахыры вә XX әсрин әв-
вәлләриндә Азәрбајҗан мәдәнијјәтинин көркәмли нумәјәндә-
ләрү Нәриман Нәриманов, Нәчәф бәј Вәзиров, Чәлид Мәммәд-
лулузадә, Мирзә Әләкбәр Сабир, Әбдүлрәһим бәј һагвердијев,
Сүләјман Сани Ахундов вә башгаларынын дүңжәкөрүшләрә-
нин формалашыб тәшәккүл тапмасы үчүн әлverişли идеја
зәминни јаратмышдыр. Онларын һаһмысы маарифчиләримизин
идеја приндән бөјүк бир миннәтдарлығ вә һәссәслығә исти-
фадә етмишдыр.

Көркәмли ингилабчы вә бөјүк ичтимаи хадим олан Нәри-
ман Нәриманов Азәрбајҗан маарифчиләринин етик көрүшләр-
инин әсәс принсипи олан халға хидмәти өзүнә әһ јүксәк әх-
ләҗ борҗ һесаб едәрәк, Шоржин көркәмли марксистләриндә
әдлуши вә өмүрүнү халғымызын мәһәви вә сјајси азадлығ
уғрунда мүбаризәдә сөрф етмишдыр. Нәриман Нәриманову
чошғун фаәлијјәти вә зәһкин бәдни јарадычылығи халғ ишн
нә сонәдәк сәдиглијини парлаг нүмунәсидир. Онын сјајси вә

бәдни әсәрләриндәки зәһкин идејаларын мәһбәләриндән би-
ри дә, шүбһәсиз, маарифчиләримизин гојуб кетдикләри идеја
иреи олмушдыр.

Нәчәф бәј Вәзиров өзүнүн «Пәһливани-зәманә», «Мүһибәти
Фәхрәддин», «Ады вар, езү јох», «Далдан атылан даш топуға
дәјәр», «Сорнак пешиманлығ фәјдә вермәз», «Јағышдан чы-
дығ, јағмура дүшүдүк», «Пулуз һачы Фәрәч» преслариндә, Әб-
дүлрәһим бәј һагвердијев «Бахсыз чаван», «Дажылан тифағ»
преслариндә, Сүләјман Сани Ахундов «Тамәһкар» пресиндә,
Чәлид Мәммәдлулузадә «Әлүләр», «Данабаш кәндинин әһва-
латлары», «Почта гутусу», «Турбан Әлибәј» вә башға әсәр-
ләриндә әсәси М. Ф. Ахундов тәрәфиндән гојулан әдәби мәк-
тәбин әһнәләрини даһам етидирәрәк, Азәрбајҗанда феодад-
патриархал мүнәсибәтләрә кәскин тәғидә атышынә тутмушлар.
Онлар өз әсәрләриндә бәјләрин, мүлкәдарлары, јени јаран-
ан буржуазиянын әхләг дүшкүнлүјүнү, мәһәви позгунлуғу-
ну, дини-фанатизми кәскин ишә едәрәк эһмәткешләрни бур-
жуа-мүлкәдар һакимияттинә гаршы мүбаризәдә чағырмыш-
лар.

Чәлид Мәммәдлулузадә тәрәфиндән нөшр олунан «Молла
Нәсрәддин» журналы һ. М. Зәрдабинин нөшр етдији «Әкши-
ғ» гәзетинини башладығы ишн јени шәрәптә даһам етидир-
әрәк көһнә феодад мәһшәтинә, мүртәчә адәт вә әһнәләринә,
түфејли һәјәт тәрзи кечирән мүлкәдарлара, тачирләрә, бур-
жуалара, јаланчы вә һиләкәр руһаниләрә гаршы мүнтәзәм
вә ардычыл мүбаризә апармышдыр.

Халғымызын мәдәнијјәт тарихиндә шәрәфли рол ојнамыш
«Молла Нәсрәддин» журналы нәһкин Азәрбајҗанда, һәбәлә
Јахын вә Орта Шәрғдә јени габагчыл демократик идејалар-
нын чарчысы ролуну ојнамышдыр.

Азәрбајҗанын даһи сатирик шаирни Мирзә Әләкбәр Сабир
М. Ф. Ахундову вә өз мүәллими С. Ә. Ширванинин әдәби ир-
синә мүкәммәл јиләһнәрәк, XX әсрин әввәлләриндә Азәрбај-
җанын ичтимаи вә мәдәни һәјәтинин бүтүн саһәләриндә көһ-
нәликләрә, чүрүкләјү өзүнәмәхус бир амансызлығла гәмчи-
ламыш вә өзүнүн дедији кими «әсринин анисә»¹ олмушдыр.

Бөјүк ингилабчы демократ шаир олан Сабир өз сәләфләр-
и М. Ф. Ахундов, һ. М. Зәрдаби вә С. Ә. Ширванинин әһ-
нәләрини даһам етидирәрәк «һәр кәсә ујсан, уј, амма ујма дин-
нә, мөһәбә»²—дејә диннә, мөһүмәт вә фәһаләтә, руһаниләрә
гаршы, о заман мәһшәтдә гәлмәгә даһам едән орта әср адәт-
әһнәләринә гаршы, буржуа-мүлкәдар һакимияттинин инсан
шәхсијјәтинин алчалтмасына гаршы кәскин мүбаризә апармыш
вә азадлығ, вәтәһпәрвәрлик, бейәһмәлчәлилик, инсанпәрвәр-

¹ Б а х : «Күнәш» гәзәти, 1910-чу ил, № 19.

² М. Ә. С а б и р, «һөнһөнһәм», Баһы, Азәрбајҗан, 1954, сәһ. 324.

лик идејаларынын горхмаз тэрәннүмчүсү кими чыхыш етмишдир.

Азэрбајчан халгынын милли мэдэнијјэтинин көркәмли нүмајэндэлэри М. Ф. Ахундов, Г. М. Зэрдаби вэ С. Э. Ширванини биздэн јарым эсрдэн дэ артыг бир дөвр ајырыр, лакии онларын ичтиман вэ фэлсэфи фикир тарихимизин бүтөв дөврүнү тэшкил едэн зэнкин идеја ирси, о чүмлэдэн етик көрүшлэри бу күн белэ өз гижмэтини вэ актуаллығыны итирмэмишдир. Маарифчилэримизин идеја ирси дини мөвһумата гаршы, көһнэ чэмийјјэтин галыгларына гаршы мүбаризэдэ бу күн белэ мүһүм эһәмийјјэт кэсб едир. Онларын эсэрлэри инди дэ чөһалэт-пэрэстлэрэ, өз шэхси мэнафелэри наминэ милјонларча инсанлары гырғына вермэјэ, ачлыг вэ сөһалэтэ мөһкум етмэјэ чөһд едэн империалист азғынлара гаршы етираз вэ гезэблэ сөслэнир, гэлбимизи вэтэнимизэ, халгымыза дэрин мөһэббэт вэ ифтихар һисси илэ долдурур.

